

K 276.871
3

83

ქართულ მაჰმადიანთ გადასახლება
ოსმალეთში

(47.93)9
ფ-64

მუკაჭირი ემიგრაცია

კ276.871
3

35662.

წ. ჭიჭინაძის

გამოცემული

იაკობ ალექსანდრეს-ძე მანსვეტაშვილის საფასით

თფილისი

ელექტრო-მბეჭდავი სტამბა არ. ტერესეჯიძის, გაბაევის შესახ. № 1

1912

ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლება.

მ უ ჰ ა ჯ ი რ ი

ან უ

ქართველთ გადასახლება—ემიგრაცია სპარსეთს-ოსმალეთს

მუჰაჯირი—ოსმალური სიტყვა არის—ქართულად ნიშნავს სამშობლოდამ წასვლას-გადასახლებას, დამატებით ჩვენ ვუწოდებთ ემიგრაციას, რადგანაც ეს საგანი რასაც ჩვენ ვეხებით ვახლავსთ ქართველ მაჰმადიანთ დიდი გადასახლება ოსმალეთის ყოფილ საქართველოდამ შორეულს აღმოსავლეთის სხვა და სხვა კუთხეებში. წინათვე ვიტყვით, რომ ამ შავბნელ არშიით გარემოვლებულ ქართველ ტომის ძეთა უბედურების ბევრი რამ ამბები არ ვიცით, ბევრზედ ბევრი და მასთან მრავლად გულის და სულის შემაწუხებელი ცნობები ჩვენთვის მკვდარია, დაკარგულია ყველა ის რაკკი ოსმალეთის შორეულს ადგილებში ქართველთ გადასახლებულნი დიდს სულის სატანჯველს წუთებს იტანდნენ.

ამას ვერავინ ანუხბავს, რადგანაც ჩვენ მათი განწირულების და ტანჯვის მნახველნი არა ვართ და მათი მნახველნიც ჩვენთან არ მოსულან, არავის რა უამბნია მათის ტანჯულის ცხოვრების შესახებ. მეტად ბევრმა და ერთობ დიდმა რიცხვმა ქართველ მაჰმადიანებისამ დალია სული შორეულს ოსმალეთის კუთხეებში. უსიხარულოდ, ბევრი ოჯახი გამოეხალმა მთლად ამ წუთიერ ქვეყნის სინათლეს. ყოველივე ეს მოხდა ჩვენის სჯულის თავი კაცებისაგან, მათის რჩევით, ქადაგებით და ოსტატურის მტრობით. მათ დალუპეს აუარებელი რიცხვი

ქართველ მაჰმადიანების და მოაცილეს თავის სამშობლოს. ასეთ მოშორებულთ ცნობები თუმცა არა ხშირად და არც მრავალთაგან მოთხრობილი, მაგრამ მაინც ხანდისხან ვტყობულობდით ქართველ მაჰმადიანთ მწარე ბედს ოსმალეთის შორეულს მიწა-მამულზედ, გვესმოდა ისიც, თუ იქ ქართველ მაჰმადიანები რა სინანულში იყვნენ შთავარდნილნი და როგორის ცხარე ცრემლებით მოსტირდნენ თავისგან დატოვებულ საქართველოს, თავიანთ უმეტრებით გაოხრებულ სახლ-კარს.

ამას ჩვენ აღვიღაად ვამბობთ და ვწერთ, თორემ იგი აღვილი საქმე არ არის. კაცისგან სამშობლო ქვეყნის დატოვება და უცხო, უცნობ ადგილას გადასახლება არ უნდა გახლდეს აღვილი დასათმობი, მაგრამ რაკი გარემოებამ მოიტანა ეს და დაიძრა ერთი წყობა ქართველთა და წავიდა, მას მიჰყვა მეორე წყობა, მესამე და რამდენიმე ხნის განმავლობაში ერთ თავად განუწყვეტლივ გადასახლება სწარმოებდა. საკვირველი იყო და თან მეტად საოცარი ის გარემოება, რომ 1877 წ. ომის შემდეგ, ქართველ მაჰმადიანებმა ისე გულგრილად იწყეს სამშობლოს დატოვება და საცალა გადასახლება. ამის წინააღმდეგი ბევრნი იყვნენ ჩვენში, ესენი მათში დიდად მოქმედებდნენ, მაგრამ სამწუხაროდ მათი გამგონი კი არვინ იყო. ამ გადასახლების დიდი წინააღმდეგნი თვით ქართველ მაჰმადიანებშიაც იყვნენ, მაგრამ ესენიც ვერას აწყობდნენ, რადგანაც გარემოება სასტიკათ აიხვეწა, აქ ფანატიკებმაც მომართეს ბასრი ენა და საბრალო ქართველ მაჰმადიანებს დაუწყეს ქადაგება და წაქეზება გადასახლებისათვის.

ბოროტი ენების წყალობით, ქართველ მაჰმადიანები მიეცნენ გადასახლების სამზადის 1877 წლიდამ, ეს მის მერეც არ შეწყვეტილა. მოგეხსენებათ, რომ ქართველობა ძველადვე მიჯაჭული და მიბმული იყო თავის მიწა-მამულზედ. ქართველი ვერ სთმობდა თავის სამშობლოს აღვილად, სხვაგან ვერსად სახლდებოდა. გადასახლება ქართველის კაცისათვის ერთობ ძნელი საქმე იყო. იგი შინ მოკვდებოდა, გაწყდებოდა და

საყოველთაოდ კი თავის სამშობლოდამ ფეხს არსად დასძრავდა, სამუდამოდ არსად წავიდოდა, რადგანაც მისი მამა-პაპის ქვეყანა და მათი ხსოვნა შეკავშირებული იყო მთელს მის აღმიანურ ღირსება და ცხოვრებასთან. სულ ამისი მაგალითებით იყო აღვსილი ძველად ქართველთ ვითარება, რომ მთელ ოსმალეთისაგან აღებულს საქართველოში, ქართველთ იკისრეს ქუდზედ კაცის ძახილი, დიდი სისხლის ღვრა, მერე მაჰმადის სჯულის მიღებაც, მხოლოდ იმ პირობით კი, რომ საქართველოდამ მათ ფეხი არ მოეცვალოდ—ისე, ეს როგორც მოუხდათ კახელებს და ბერდუჯელთ, საიდგანაც ბოროტმა შაჰაბაზმა გიორგი მოურავის გეგმით საქართველოდამ სპარსეთში გადაასახლა 100 ათასი ქართველი. ზოგი ძველი მწერლის ცნობით ასოცი ათასი, ზოგის თქმით ნაკლები. ორივე შემთხვევაში 100 ათასზე ნაკლები კი არა, რაც დათხოცა ის სხვა იყო, ასე რომ გიორგი მოურავის და შაჰაბაზის წყალობით საქართველოს მარტოდ კახეთის და ბერდუჯის მხრიდამ დაეკარგა ორასი ათასი ქართველი კაცი. ქართველთ მაშინ მეტი გზა არ აქვნდათ, დასტოვეს თვისი სამშობლო, დაემორჩილნენ შავს ღრად წოდებულს ხანას და გაჰყვნენ მტერს სპარსეთში. რას იზამდნენ, ერთზედ ათი მოდიოდა და სრულიად გაწყვეტას ისევ ის არჩიეს, რომ დიდის მწუხარებით და ტანჯვით დამორჩილებოდნენ თავის მტერს, სისხლის ცრემლმფრქვეველნი გაჰყოლოდნენ უცხო ქვეყანაში თავის მოსიხარ მტერს, დიდ სულის და გულის საქენჯ წუთებს გაივლიდნენ იმ დროის აყრილ და დაწიოკებულ ქართველნი.

ასეთი იყო ჩვენი წარსული, ასეთი იყო ძველი ქართველი და იგი თავის ხრიაკ კლდეებსაც კი არა სცვლიდა სხვათა შესამჩნევ ადგილებზედ. ცნობილი იყო მთელს აღმოსავლეთში, რომ ქართველი თავის მამულის დიდი ერთგულია და ამიტომაც იგი ადვილად ვერ დასთმობს თავის ქვეყანასაო. სულ ეს მიზეზები გახლდათ მის უმთავრეს საგნად გამხდარი, რომ XVII საუკუნის შემდეგიდან ოსმალ-სპარსთა ასეთ პოლიტი-

კას დაადგინენ: სამცხე გავათათროთო, ქართლი ამოვწყვიტოდ-
და კახელნი სპარსეთში გადავსახლოთო. ყველა ესენი გამო-
წვეულ ჰყო ქართველ კაცის თავ განწირულმა მამულის შეი-
ლობამ, სამშობლო ქვეყნის ადვილად არ დათმობამ. დღეს კი
ეს ისე აღარ არის და 1877 წ. ქართველ მაჰმადიანი ემორჩი-
ლებოდა შავ-ბედს და საქართველოდამ სახლდებოდა იქით,
რასაც მათი წინაპარნი მკაცრად ერიდებოდნენ, ესეთი საქცი-
ელი ქართველის კაცის იყო საკვირველი და თან მეტად სამ-
წუხარო. როგორ, განა ქართველ კაცს ისე უნდა გარდას-
ცვლოდა გული, რომ მას თავის სამშობლო ადვილად დაე-
ტოვებინა? ამას განა მოიფიქრებდა ვინმე, არავინ, მაგრამ უკა-
ნასკნელ კი სულ სხვა აღმოჩნდა და ქართველი გამოსჩნდა
რომ რასაც მისი წინაპარნი ერიდებოდნენ და ვერ ბედავდნენ
ადვილად, რისთვისაც იგინი სწყდებოდნენ და რჯულსაც იცე-
ლიდნენ, სწორედ იმ საუნჯეს მათი შთამომავალნი გულ გრი-
ლად უმზერენ და ამიტომ შავს დროს ემორჩილებიან, თა-
ვიანთ მტრებს თვით თავიანთის ნებით, თავიანთის სურვილით
მისდევდნენ საცალა გადაკარგულს შამს, დიარბექირს, ქურთის-
ტანს და მისირსაც კი, განა ეს ეკადრებოდათ ქართველ მაჰ-
მადიანებს რომ იგინი თავიანთ კოპწია საქართველოს სტოვე-
ბდნენ და სხვაგან, უცნობს ადგილას მირბოდნენ, რასაკვირვე-
ლია რომ ეს მათგან დიდი შეცდომა იყო და ამათ არც არა-
ვინ აპატივებს, მაგრამ რა გამოვიდა და რალა დროს, როცა
უკვე დიდი მსხვერპლი შეიწირა, დიდი რიცხვი მოისპო და და-
იღუპა უცხო ალაგას, დანადვლიანებულნი და მწარედ მგოდე-
ბელნი თავის მამა-პაპის სახლ-კარზედ.

ღმერთმა ჰკითხოხს იმ პირთ და იმ მტრებს, ვინც საბრა-
ლო ქართველ მაჰმადიანებში გადასახლების სიყვარულს ნერ-
გავდენ და მით სთესდენ ქართველ მაჰმადიანთ დაღუპვის და-
საწყის. სანატრელია აქ მხოლოდ ის, რომ ეს გარემოება გა-
ხდეს საყურადღებო საგნად აწინდელ ქართველ მაჰმადიანთა
და მათ ამ სამწუხარო საქმეებს ჯეროვანი ყურადღება მიაქ-

ციონ. უამისობა მათგან არ შეიძლება და ის რაც 1877 წელს ქართველთა მაჰმადიანთ ეპატიებათ, იმას მომავალში ამათ არავინ აპატიებს, ამისთვის მათ მწარედ დასწყევლიან. ამას ჩვენ მიტომ ვამბობთ აქ, რადგანც ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ქართველ მაჰმადიანთ შორის, დღესაც არიან თითო ოროლა ისეთი ბოროტი პირები, რომელნიც თავიანთ გესლიანის ენით ქართველ მაჰმადიანებს ოსმალეთში გადასახლებას ურჩევენ, მით აბრეყებენ კიდევაც მრავალთ, თავიანთ მამა-პაპეულს მიწა-მამულს აცილებენ და მით ჰლუპავენ სამუდამოთ, საყოველთაოდ. ასეთის საქმეებით ცხადათ მტკიცდება ის, რომ დღევანდელი ქართველთა მაჰმადიანთ უმეტესი ნაწილი ღრმა საღათას ფანატიკურს ძილით არის დაძინებული და ამ ძილს მათი მტრები უფრო ავრცელებენ, თავიანთ საძაგელს რჩევას სარწმუნოებრივის სასწაულითაც მოსავენ. სამგლოვიაროს განმარტემით თავს არავის შევაწყენთ. დავიწყებთ ისევ გადასახლების მაგალითების და ცნობების მოყვანას, განსჯა და დაკვირვება მკითხველისთვის მიგვინდვია.

ქართველთა გადასახლება იწყება იმ დღიდან, როცა საქართველოს სამეფო სამად გაიყო, ერთი სამეფო სამ სამეფოდ განსქდა და ხუთ სამთავროდ. ერთ მეფობას თავისი ძალა დაეკარგა. ამის დაკარგვით ქართველ თავად-აზნაურებსაც ფრთები შეესხათ, ყოველ მათგანს თავი ხელმწიფედ და მთავრად მიაჩნდა, თავის საბრძანებელში ყველა მეფე იყო და მისი მოყმენიც ქვეშევრდომნი, მონანი. ამ გარემოებამ მათ გონება გაულალა, ვალალებულთ გონებამ ბოროტებაც დაიწყო, მათში რალაცა მანქანებით გამოიჩვენა მათ ყმათა გაყიდვის საქმეც. ამ გარემოებას მუსულმანთა ტომნი გაფაციცებით უმზერდენ.

გლებ-კაცობა თავის მებატონის ყურ მოჭრილი ყმა იყო, იგინი მათ ისე ჰყვანდათ დამორჩილებული, რომ მასხედ უსასტიკესი და უბოროტესი სხვა აღარა იქნებოდარა. ყმას მებატონე საითაც წაიყვანდა, ესეც მისდევდა მას ყელზედ თოჯ მობმული. მიჰყავდა ოსმალეთში გასაყიდათ ღ მსეც მისდევ-

და, ასევე სპარსეთში და სხვა ქვეყნებში, ყველგან ყმა მებატონეს მონურად ემორჩილებოდა, რადგანაც პირველი: მას თავის ბატონი პატონად მიაჩნდა და მეორე არცა ჰქონდა მისი მოსაზრებაც, რომ ყმას შესძლებოდა რამე ადამიანური უფლება ჰქონიყო, რომ მას თავისი ბატონის წინაშე ხმა ამოელო და ეთქვა, რომ ბატონო, თქვენ მე ნუ მყილით, მე ხომ თქვენი ცხვარი არა ვარ, ან კიდევ სხვა ასეთნი. გლახს არ ჰქონდა ამის მოსაზრება და მებატონეც სარგებლობდა მათის ასეთის ველურობით.

გალაღებულ მებატონეთ ვაქრობას ოსმალ-სპარსნიც კაის თვალთ უმზერდენ და მათს აღებ მიცემის ხელს ბაჯალლო ოქროებით მოსავდენ. დაბრმავებულ მებატონეებს ოქროები ახარებდა და ტილა თათრის შთამომავალთ ქართველ სახიერ ქალ-ვაჟთ შეძენა. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ საქართველო ჯერეთ თათრის ტომის მფლობელობის ქვეშ არ იყო შესული, რომ ქართველთ ქალ-ვაჟთა გასყიდვის საქმე კარგ წესად დაიდო. ნელ-ნელა ამ უბედურებას კარგად შეეჩვივნენ ქართველ მებატონენი, ადვილ სავაჭრო საქმეთ გაიხადეს ეს, ოსმალ—სპარსთაც გზა გაეხსნათ თვისი ტომის გამშვენების წინაშე. მათ საქართველო გაიციეს ცოცხალ კაცთა სავაჭრო კუთხეთ, სადაც იგინი ამით ბევრს რამეს ჰპოვებდენ. უკანასკნელ იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ ჩვენთვის რა საჭირო არის, რომ ბაჯალლო ოქროებს ვაპნევთ ქართველ ქალ-ვაჟების სყიდვაში. ჩვენ ეს კუთხე მთლად დავიმორჩილოდ და მაშინ ხომ ყოველივე ჩვენი იქნებაო. ამ აზრის იყვნენ ოსმალ-სპარსნი ქართველებზედ, ამიტომაც დაუწყეს მათ საქართველოს განადგურება, ამ განადგურებაში რამდენათაც იგინი იღვწოდნენ, არა მათზედ ნაკლებ თვით ქართველი გმირიებიც თარეშობდენ.

ტყვის, თუ ყმის გაყიდვის, ანუ გაყიდვ-გამოყიდვის საქმეს თან დაჰყვა ქართველ ძეთა საქართველოდამ გადასახლებაც. ამ გადასახლების გეგმას ოსმალთ-სპარსნი კარგის

კირკიტის ჭკუით არკვევდნ და როგორც ამზადებდნ საქართველოს დაპყრობას, ისევე აწესრიგებდნ ქართველთ ძეთ-გადასახლების სამზადის და მის პირობებსაც. ქართველთ გადასახლება სპარსეთში ძველადგანვე სწარმოებდა. ოსმალეთში კი ეს არ იყო. ბიზანტიის დამხობის (1453 წ.) შემდეგ კი, რაკი ოსმალნი საქართველოსაც მოადგნენ ასაკლებათ, მაშინ ამათაც იწყეს ამის სამზადისი და განიზრახეს საქართველოს დაჭერა და მერე ქართველთ გადასახლება ოსმალეთში. ქართველთა გადასახლება ოსმალეთში იწყება იმ დროდამ, როცა ქართველ ერმა დაკარგა თავის უფლება, როცა სამცხე-საათაბაგო გახდა ოსმალთს საფაშალიკოდ ესე იგი მის ხანა იწყება XVII საუკუნის დამდეგიდამ, ანუ 1627 წ. როცა ათაბაგობა მოისპო და ახალციხეში ფაშობა იქმნა დადგენილი. მუსულმანთაგან ქართველ გადასახლებას აქვდა ორ ნაირი აზრი: პირველი იყო ის, რომ საქართველოს იმ ადგილებში სადაც ოსმალთს ფლობა იყო დამკვიდრებული, რომ იქ ქართველთ ტომის რიცხვი შემცირებულიყო, მათ მაგიერ სხვა ტომის, ანუ მუსულმანნი გამრავლებულიყვნენ. ესევე გარემოება ხდებოდა მის ძალათაც, რომ ოსმალთს საქართველოს ადგილებზედ საკმარისად მოისპობოდა მათ მთავრობის მოწინააღმდეგეთ რიცხვი. ამის ოსტატობას ოსმალეთი არამც თუ მარტოდ იმ დღიდამ მიეცა, როცა სამცხე სრულიად დაიმორჩილეს და თვის საფაშალიკოთ გამოაცხადეს, არამედ ესენი მისდევდნ ქართველ გადასახლებას კარგის მადით თვით იმ დღიდამაც კი, როცა საქართველოს ნაწილი სამცხე-საათაბაგო მათ მებარკეთ გახდა ესე იგი 1580 წლიდამ.

მეორე ნაირი აზრი ამათი შეეხებოდა იმ გარემოებასაც, რომ იგინი ამ ქართველთ გადასახლებით ავსებდნენ მათ ოსმალეთს, მის საშვალეებით კარგად ამშვენებდნ თვის ტომის ძეთა რიცხვს, ამისთანა ოსტატობით განაშვენეს მათ თურქთა ტომის რიცხვი ძველს ბიზანტიის სამეფოში, დასართავია ამის გარემოებაც, რომ ასეთ გამშვენების გარდა, ქართველთა

ძეთა რიცხვი უადვილესად გადაჰყვანდათ ისლამზედ და ესეც ხომ დიდი საქმე იყო მათი სჯულისთვის. ამის შესახებ ქართველ მაჰმადიანებში ზეპირ ლაპარაკიც იციან, ზეპირ ცნობები გვაცნობს, რომ ქართველთ გარდასახლების საქმე, ანუ ქართველთ ძეთა წაყვანის ტრფიალება ოსმალეთში ისე წასულა წინ, რაც თითქმის მთელს საოსმალოში ძველადვე აშკარა საეაქრო საქმედ გამხდარა.

ოსმალოს სახელმწიფოს გაძალუანებამდე, საქართველოზე მეტად დიდი გავლენა აქვდა სპარსეთს, ესენიც ისევე ეტრფოდნენ ქართველთ შვილებს, როგორც ოსმალნი, აქ განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ ოსმალთა ქართველთ შვილებზედ ნავარდობა იწყეს ბიზანტიის იმპერიის დამხობის შემდეგ და სპარსელებს კი ბევრად უწინარეს აქვდათ ქართველთ შვილებზედ ეს დაწყობილი. რადგანაც სიტყვამ აქ სპარსეთიც მოიტანა, ამიტომ უწინარეს ავსუხსავთ იმ ცნობებს, რაც კი სპარსთაგან ჩვენს კარზედ მოყენებულ უბედურებას შეეხება და მის მერ შევცხებით ოსმალთაგან ჩვენის სამშობლოდამ ქართველთ გადასახლებას.

სპარსელებს ქართველთ შვილებთა შეძენის მადა ძველადგანვე აქვდათ, ესენი ამისთვის ხმარობდნენ ყოველ ძალას, რომ ქართველთ შვილები მრავლად შეეძინათ. ამის მადა მათ იმ დროსაც კი აქვდათ გახსნილნი, როცა საქართველოს ერთ მეფობა გაძლიერებული იყო, თუმცა მაშინ ესენი ვერას აწყობდნენ, მაგრამ განვლო დრომ, საქართველოს მოველინათავის დარღვევის დასაწყისი, აქ გათახსირდა ქართველობა, დაეცა, დანაწილდა, ამ დროს სპარსთაც წამოყვეს თავი და დაუწყეს ქართველთ მძლავრება, აოხრება, ხალხის მოტაცვა, გადასახლება და სხვანი, რაცკი მათთვის სარგებლიანი საქმე იყო და ჩვენის ტომისთვის კი დასაღუბი.

სპარსნი ქართველთ ძეთა ტრფიალებით დიდათ იყვნენ განღვიძებულნი, ამისთვის იგინი ხმარობდნენ ყოველ ნაირ ღონისძიებას, რომ რაც შეიძლება მრავლად წაეყვანათ ქარ-

თველთ ძენი სპარსეთში. თვით ჩვენ მებატონეებმაც კი თავიანთ ყმათა შვილების დასყიდვა მათის წინადადებით ისწავლეს, მათ ასწავლეს ამათ ეს დასალუპი საქმე, ამ სენის ვრცელების მეთაურობა პირდაპირ მათ ედებათ კისერზედ, ქართველ მებატონე თავის ყმათა შვილებს ვის მიჰყიდიდა, რომ მას მყიდველი არ ჰყოლოდა. მისი მყიდველნი იყვნენ სპარსნი, ესენი ამ საყიდლოში კაი ფასაც აძლევდნენ. ჯერედ საქართველო დაუძლიურებული არცკი იყო, რომ ქართველ ზოგ თავად-აზნაურნი ამის ჩურჩინას ეძლეოდნენ, მათ იცოდნენ, რომ სპარსნი ყმათა შვილებში კაი ფასს მისცემდნენ, ამიტომაც იგინი კარგად შრომობოდნენ, რომ მის საშვალეობით გამოერკვიათ და აელორძინებინათ ყმათა შვილთა გასყიდვის და გაადვილების საქმე, მისი დაკანონებაც კი.

ამის შესრულება მათ მოეცათ იმ დროს, როცა საქართველო დაუძლიურდა, როცა ერთი სამეფო რამდენიმე ნაწილად გაიყო. თითო ხეობის მებატონეთ ანუ მეფეთ თავადი და აზნაური გამოცხადდა, აი მაშინ კი გაადვილდა ამ სავაჭრო საქონლის სყიდვა—გასყიდვის საქმიანობა, მაგრამ სპარსთა არც ეს იკმარეს, მათ არამც თუ მარტოდ თითო ოროლა პირთა სყიდვა და შეძენით განისაზღვრეს წადილი, არამედ მთელ საქართველოს დაუწყეს შებოჭვა და მის მერე ქართველთ შვილთა სყიდვა კი არ უნდებოდათ, არამედ მთელ ჯგუფებით შებოჭვა, ტყვეთ ჰყოობა და უფასოდ წაყვანა სპარსეთში, რომელნიც მათ უფასო მონებად შთებოდნენ. ამ მცნებით გატაცებულ სპარსთა ქართველთა შვილებს აღრიდგანვე უწყეს ტყვეთ ჰყოობა და ათასობით და ათიათასობით წაყვანა. ჩვენ ყველა ასეთ წაყვანილთ ცნობები არ გვაქვს და რაცკი არის დარჩენილი ამ უბედურების შესახებ იმის აქ მოვიყვანთ.

პატარ-პატარა შემთხვევებით გარეშე, დიდ შემთხვევებით შორის შაჰ-ისაილისა და იაკობ ყანისაგან აღმოსავლეთის სპარსთა ქვეყნებში გარდასახლებულ იქმნა 25, 000 ქართველი.

დაუსრულებელის დიდი სისხლის ღვრის შემდეგ, ესენი გადასახლეს უმეტესად სამხრეთ საქართველოს კუთხილამ, რამაც ერთობ დიდი დამლუბავი გავლენა იქონია ამ კუთხეზედ, ამ დღილამ იწყება ამ კუთხეში ქართველთ შემცირება და მოსპობა. დღეს რაც არის ეს სამხრეთის ნაწილი და ან რამდენი სოფელშილა სცხოვრებს ქართველი ხალხი, ეს ხომ ყველამ ვიცით და იგი ჩვენი ტომის ისტორიის დიდი საგოდებელი მასალა არის. იქ სადაც ადრე სამი საეპისკოპოსო სოფლები და ხალხი იყო, დღეს ერთი საბლადოჩინო არის. მორჩა აქ ქართველი ტომის არსებობის ისტორია, აქამდის მიწა-მამული მაინც ქართველ მებტონების იყო, ეხლა ამეებსაც ჰყიდიან იგინი, ნახევარზედ მეტი უკვე გაჰყიდეს. შაჰ-თამაზმა გადასახლა 50,000 ქართველნი, ესენიც იყვნენ უმეტეს თრიალეთელნი და სამცხელნი, ყენი ამათ ასახლებდა არამც თუ მძლავრებით, არამედ სხვა და სხვა სამთავროების მთავრებისაგან შეყვარებით, მეგობრობით და ნათესაობითაც კი, მაგალითებრ ყენის ცოლი სამცხელი თავ. შალიკაშვილის ქალი იყო, უმეტეს ნაწილ გადასახლების გაადვილებას ამ გარემოებამ დაუდო ადვილი ნიადაგი და საფუძველი. წაუყვანიათ აქარილამ მრავლად, სამხრეთ საქართველოს ნაწილიც თითქმის ამ დროს დაიკალა და აოხრდა ფითარეტი, ტანძია, ბოლნისი, ამ დრომდის ქართველთ რიცხვი კიდევ დიდი იყო, ხოლო შაჰ-თამაზის პოლიტიკამ კი იგინი ნახევრამდე მოსპო.

შაჰ-აბაზმა 1618 წ. გიორგი მოურავის ოსტატობით საქართველოდამ გადასახლა 100 ათასი ქართველი. ზოგის თქმით 80 ათასი, ზოგის თქმით 120 ათასი. ერთი ამდენიც გზაში დაიხოცა, მიზეზი ამისი ის იყო, რომ ამოდელა ხალხს სპარსეთში ფეხით მიერეკებოდენ. ჯერეთ ვიდრე აქ დაიმორჩილებდენ, მინამ სპარსელებმა ცნობილის გიორგი მოურავის წყალობით კახელობა და სამხრეთელნი ჭიანჭველისაგვებ სრისეს, ასე ხოცვის გამო კათოლიკის იმ დროინდელი მისიონერები აი რას სწერენ დანამდვილებით: ქართველების აყრა და დიდი

გადასახლება მოხდა ბარბაროს შაჰა ბაზისაგან. გადასახლე ბუნნი მიჰყვანდათ სპარსეთში ფეხით, გზაში ესენი სკდიდენ დიდ გაქვივრებას, ბევრს ალაგას გზაში ავით მყოფთ რაკი სიარული არ შეეძლოთ, იმათ გზაში სტოვებდენ და თან აღარ მიჰყვანდათ, ესენი გზაში იხოცებოდნენ, მერე ამათ ხორცს მგლები სჭამდენ, ხშირათ მკვდართ სხეულებზედ აქლემები დადიოდნენ. ხშირად ხდებოდა ისიც, რომ რაკი დედას არ აქვდა ძალა და ღონე თავის ყმაწვილების ხელით, ტარების და ზიდვის, მაშინ ამ ყმაწვილებს იგინი გზაში ხოცავდენ და მით ირჩენდნენ თავს ტვირთის ზიდვისაგან.

ასე და ამ გვარად, გზაში დაიხოცა თურმე დიდი ძალი ქართველობა. მაინც რამაც სპარსეთში ჩაახწია, იმათი რიცხვიც იმოდენი იყო, რომ მარტოდ ცხენოსან ქართველთ ჯარისაგან შესდგა 30,000 ათასი ცხენოსან მხედარი, ამათ გარდა მთელი სპარსეთი ისე იყო ქართველებით სავსე, რომ თითო სახლში ორ-ორი მონა ჰყავდათ მსახურათ, ასეთებს გარდა თეირანის, თავრიზის, შირაზის და სხვა დიდრონ ქალაქების ბაზრებზედ, ქართველთ შვილები ცხვრებზედ უფრო იათად იყიდებოდა. ხშირად ასეთ დაყიდვის დროს, დაშორებულთა ერთმანეთს ძმა-ძმის, დას ძმის, ცოლი ქმარს, ნათესავი ნათესავს და ესენი წაუყვანიათ მყიდველთ აქეთ იქით ისე, რომ მათ გამწარებულს სულს იმედიც კი აღარ შერჩენიათ მის, რომ იგინი ოდესმე ერთმანეთს შეხვდებიან სადმე ცოცხლები და ნახვენო.

ამ დროს, მომხდარა დიდი უბედურება ქართველთა, დიდი საცოდავობა, როგორც პატრი დელავალე სწერს რომის პაპს 1622 წ. „ღირსი შებრალებისა, რომელთ საცოდაობასაც კაცი თქვენის უნეტარესობის წინაშე ვერ მოს თვლისო“ კათოლიკების მისიონერები ქართველთ ამ ვაებით სავსე დალუპვას და ნამეტურ გადასახლებას დიდის სიბეჯითით აღწერდნენ. ამის ცნობებს მიხ. თამარაშვილის წიგნიც ასაბუთებს. ცნობა არის, რომ აზანს წაუყვანია 5000 ქართველი, ესენი

დაუსახლებია გილანის მიდამოებში, აქ დასახლებულთა ქართველნი 1840 წლამდე ქართულ ენაზედ ლაპარაკობდენ. დღეს მათში ქართული ენა დაკარგულია. სელიმ ხანმა გადასახლა და მთელს სპარსეთში მონებათ დაფანტა 30,000 ქართველი. ამავე ყენმა მოიყვანა თათრები და დასახლა ქართლ-კახეთში, უსეინ ყენმა წაიყვანა 3000 ქართველი, შაჰ-ნადირმა წაიყვანა 5000 ქართველი, უზუნ ხანმა წაიყვანა 300 ქართველი, მირვე-ისმაც გადასახლა, გადასახლებულთ ცნობა არ სჩანს, კონსტანტინეს მძევლობის დროს წაყვანილ იქმნა 100 ოჯახზედ მეტი. ლეონ ირანთა მსაჯულის დროს 200 კომლი, ირაკლი ნახარალიხანმა 100 კომლი, დიმიტრი თავდადებულის დროს 500 კაცზედ მეტი, ბევრი ამათგანი ურუმისაკენ იქმნენ დასახლებულნი. 1795 წ. უბედურობის გამო წაყვანილ იქმნა 30,000 ათასი ქართველი. ვახტანგ მეექვსეს ორჯერ 400 კაცზედ მეტი გაჰყვა სპარსეთს, ესენი სულ იქ დარჩნენ.

ქართველთ გადასახლება თუ რამდენათ სასურველი იყო სპარსთათვის, თუ იგინი ქართველებს რა სიუხვით ასახლებდენ და რა მძლავრებით, ესა სჩანს თვით ისეთის გარემოებისაგანაც, როგორც არის მაგალითებრ ქართველთ გადასახლებულთა რიცხვის მოკრება და მომზადება არამც თუ საერთოდ მთელის საქართველოდამ, არამედ ყმათა შვილებით ხარჯის გადახდას იგინი თვით კერძოთ თითო მებარონესაც კი აღებდენ კისერზედ ტვირთათ რომ მას, ანუ მის სახლის კაცებს თვისის საყმოდამ უნდა მოემზადებინათ გადასახლებულად აღნიშნული რიცხვის კაცი და ქალი, ანუ რასაც მათი ოჯახობის რაოდენობა მოითხოვდა და რიცხვი შესდგებოდა.

XVII საუკუნის ნახევრამდე, ანუ შაჰაბაზის შემოსევის და ქართველთ გადასახლების დღიდან, სპარსთ ისე მოემარჯვათ ქართველთ გადასახლება, რომ ზემო ქართლიდამ ავღლიშვილების საყმოდამ სპარსეთში გადასახლეს 5000 სული. საციციანოდამ, ანუ ციციშვილების ყმებთაგან 500 კომლი,

თითო კომლი ისე მრავალი იყო თურმე, რომ 500 კომლში ირიცხებოდა 4000 სული. ქსნის საერისთაოდამ გადასახლეს 1000 კომლი, უეჭველია ამ ათას კომლში ათი იმდენი სული მაინც იქნებოდა. არაგვის საერისთაოდამ 800 კომლი. ასე და ამ გვარად ზოგის საბატონოდამ სულ მცირე, საიღამაც რა მოხერხდებოდა. ასეთ საბატონო გადასახლებულ ყმათა ოჯახების შესახებ დიშ. ბაქრაძე სწერს, რომ „ჩვენ თუ სახეში ვიქონიებთ იმ გარემოებას, რომ მაშინდელი ქართველთ ოჯახები გაუყრელნი იყვნენ და ოჯახში 10-20 და 30 სულიც კი ერთათ სცხოვრობდაო, მაშინ უნდა ვიგულისხმოთ ის გარემოება, თუ გადასახლებულთ კომლთა შორის რა დიდი რიცხვი უნდა ყოფილიყოს ბედშავ ქართველთაო.

აქ საკითხია ერთი ისიც, რომ ამოდოლა ხალხს რომ ასახლებდნენ, ნეტა ეს გადასახლება როგორ ხდებოდა, ან აქ ქართლ-კახეთში რაღა შეთებოდა საცხოვრებლად და ან გადასახლებულნი რა იყვნენ ქათმები იყვნენ თუ ცხენები და თხები, რომ ისე მიერეკებოდნენ მათ და იგინიც კი ხმას არ იღებდნენ მათზედ, ამის შესახებ ითქმის შემდეგი, რაკი საქართველო გაიყო სამ სამეფოთ და ხუთ სამთავროთ, მის გამო ქართველნი ძალა ისე დაეცა და ისე გაათახსირდა, რომ აქ ქართველნი ჩავარდნენ მეტად განწირულს მდგომარეობაში. გვირობა მათში ყოველთვის არსებობდა, მტრის წინააღმდეგ იგინი ყოველთვის მკაცრად იღვწოდნენ, ხოლო მათ ბრძოლას ხშირად არ ეძლეოდა გამარჯვება, რადგანაც როცა სპარსნი ქართველთ ასეთ გადასახლებას აპირებდნენ, მაშინ ისინი საქართველოში მეტად დიდის ჯარით, დიდის ხალხით, საომარის იარაღით და ასეთის სამზადისით მოდიოდნენ, რომ აქ მათ ამ დროს დამარცხება არ მისცემოდათ, აქ მათი დამარცხება იქნებოდა მათის მუსრის გავლება და აბა ისინი ამისთანა საქმისთვის უბრალო სამზადისით და საომარის იარაღით როგორ წამოვიდოდნენ, ეს მათგან შეუძლებელი იქნებოდა, ამიტომაც იგინი საქართვე-

ლოში დიდის ძალით მოდიოდნენ და ამის წყალობით ყოველთვისაც იმარჯვებდნენ.

რაც შეეხება იმ გარემოებას, რომ ქართლსა და კახეთში იმდენი უძღურების და გარდასახლების შემდეგ, სადღა იყო და ან ვიღა რჩებოდა აქ და ვიღა მრავლობდო?, ამაზედ ითქმის იგივე გარემოება ქართველის კაცის ოჯახის გაუყრელობისა და მათსავე ოჯახის წევრთა რიცხვზედ, რასაც ამბობს დიმიტრი ბაქრაძე, ესე იგი მაშინდელ ოჯახის წევრთა დიდი რიცხვი, თითო ოჯახში მაშინ სამი, ოთხი ძმა, მამები, ბიძები და ბიძაშვილები ერთად სცხოვრობდნენ, განუყრელად, ზოგს ოჯახში ცხრა აკვანი იდგა, ზოგში მეტ-ნაკლები, ასეთ გაუყრელობას პირველი მტრის თავ დასხმა და შიშინაობა ითხოვდა, რომ როცა სადმე მათ ქურდულათ სპარსნი, ანუ ლეკნი დაეცემოდნენ, მაშინ ადვილათ შეეძლებოდათ, რომ ასეთ ოჯახის წევრთ პასუხი რიკიანათ მიეცათ და მტერი გაედევნათ. ამიტომაც იყო რომ საშუალო საუკუნეების შემდეგიდამ ყოველი სოფელი თავისთვის საკუთარს საოშარს კოშქსაც კი იკეთებდა. მეორე მიზეზი იყო მათი ერთობით ცხოვრების, მათის ოჯახის კეთილ დღეობის და მეურნეობის კარგად ცოდნა, რომ თუ არ ასეთის ერთობით, ისე იგინი სასოფლო სამეურნო, ანუ ოჯახის საქმეს კარგად ვერ გაუძღვებოდნენ და ამიტომაც იყვნენ ერთად, განუყრელათ და მის მეოხებით ოჯახიც მათი იყო ძრიელი და სავსე ყოველის საქიროს სანოვაგით. ასეთი სიმტკიცე ოჯახის და მასთან სიმამლრე ოჯახის წევრთა ხელს უწყობდა ხალხის გამრავლებას, მაშინ, ძნელად რომ კაცს კაი მოხუცებადის არ ეცხოვრა, გარდა ამისი ყმაწვილების რიცხვიც კი ისე არ იხოცებოდა, ეს როგორც დღეს არის ჩვენში, არამედ მეტად იშვიათად, როგორც მაშინ ჰაერიც სუფთა იყო და საკვებიც კაი და იაფი იყო და ყოველივე ეს კიდევ უწყობდა ხელს ქართველ კაცის ოჯახის გამრავლებას. მართალია ქართველებს ბალახივით სთიბავდნენ, მაგრამ იგინი მაინც მალიად მრავლდებოდნენ თავიანთის ჰკვიანურის საოჯახო საქმეთა წყობილების წყალობით.

სპარსეთში გადასახლებულთ ისტორია მეტად მდიდარია მასთან გულ საწვავი და ცეცხლით სავსე. მარტოდ სპარსეთში გადასახლებულთ და დაყიდულთ ისტორია ერთი წიგნი გამოვა და არა ეს პატარა, ღარიბი შიმოხილვა, ყველაზედ მეტი უბედურება გადასახლებით ლანგთემურს მიუყენებია ქართველთათვის, ამისგან წაყვანილი და გადასახლებულთ რიცხვი 180 ათას ქართველამდის მიდის. ირაკლი მეორესაც გაჰყვა 300 ქართველი, ესენი ავღანის ანში გაწყდნენ. უნდა ითქვას, რომ სპარსნი ქართველების უმეტესად ინდოეთს, ავღანისტანს და ასეთ კუთხეებში გზავნიდნენ სალაშქროდ, სადაც ესენი იხოცებოდნენ უცხო ტომთათვის, უცხო ალაგას. ვიცით კარგად და ამას ჩვენი მეისტორიენიც მოგვითხრობენ, რომ ასე უხვათ სპარსნი მიტომ მისდევდნენ ქართველთ გადასახლებას, რადგანაც იგინი უმთავრესად ამით აშშვენებდნენ თვის მოდგმას, მთელი სპარსეთის ერთი ქართველთ სისხლით არის გამშვენებული. აი თვით დღესაც, ერთმა ქართველმა ვაჭრობის მიმდევარმა *) რომელიც სპარსეთში კარგა ხანია მგზავრობს და ვაჭრობს, იქ ნაამბობი მოხუცებულთა სიტყვით სთქვა, რომ სპარსეთში დღეს ქართველთ შთამომავალნი 2 მილიონი უნდა იყოს და არა რამდენიმე ათასიო. მთელი სპარსეთი სავსეა ქართველთა კვალისაო. ქართველთა ძეთა სახის ნიშნებითაო.

ჩვენ ისიც ვიცით კარგად, რომ სპარსეთი დიდის სიხარულით იმორჩილებდნენ ოსებს, ჩერქეზებს, თვით ლეკებსაც კი, ამათგანაცკი ხშირად მიჰყვანდათ როგორც ტყვენი, ისევე გადასახლებულნი და ნაყიდი ყმანი, რომელთა რიცხვი არ უნდა იყოს პატარა. ამას თვით სპარსეთში ი უცხო მოგზაურნიც აღნიშნავენ. აქ ნუ დავივიწყებთ იმ გარემოებასაც, რასაც ქართველთ მეფენი და მთავარნი სპარსეთის ყეინებს ქართველ გოგო-ბიჭებით წლიურათ ხარჯს უხდიდნენ, ეს ჩვენ არ გვიხსენებია, თუმცა უნდა ვსთქვათ, რომ ასე ხარკში მიცემულთა

*) ყარამან კიკნაველიძე. ეს დღესაც სპარსეთში სცხოვრობს.

რიცხვიც ერთობ დიდი იქმებოდა. სამწუხაროდ ასეთ მიცემულ-
თა რიცხვს ჩვენი სამეფო დავთრები, ისტორიული წიგნები
და სიგელი-გუჯრები სულ არ გვიჩვენებენ, ოსმალეთზედ კი
არის ცნობები, თუ წლიურად რამდენ სულს აძლევდნენ
იმერთ მეფე, მთავრები და ათაბაგი სპარსეთის შესახებ
ჩვენ ვიცით ისიც, რომ მცირე წლოვან სახიერ ქალ-ვაჟთ
სპარსნი ჩარდახიანის ურმებით მიერეკებოდნენო. ამას გარდა
მოვიყვანთ იმასაც, რომ საქართველოში არ მოიძებნება ისე-
თი თავადის და აზნაურის ოჯახი რომ მათ ოსმალ—სპარსეთ-
ში თავისი ყმების¹ შვილების ჩუმათ, ცხადათ, ქურდულათ თუ
ტყვის მოტაცების მსგავსად რამდენიმე სული კაცი და ქალი
არ აქედესთ წაყვანილი და დაყიდულნი.

საჭიროთ ვსთვლით, რომ ამ გადასახლების შესახებ ჩვენი
ცნობების შესამოწმებლად, სხვა ქართველთ ცნობებიც მოვი-
ყვანოთ, რომ ჩვენი ცნობები ბევრს ისტორიულ სიყალბეთ
არ ეჩვენოს. თუმცა ზემოთაც მოვიყვანეთ ამაზედ ცნობები
მაგრამ აქაც მოვიყვანთ ერთ შენიშვნას თავის სიტყვებით,
როგორც ამას გადმოგვცემს დიმიტრი ბაქრაძე, აი მისი
ცნობები:

„შაჰაბაზის ომში დაიხოცა 70 ათასი ქართველი, ტყვეთ
წაიყვანეს 100 ათასი ქართველი, ესენი მათ დასახლეს მაზან-
დარანს, ფარსისტანს, მიდიას და სომხეთს 1567 წ. შაჰთამაზს
წაუყვანია ტყვეთ 30,000 ათასი ქართველი, ყველა ესენი
დაუსახლებია სპარსეთის სხვა და სხვა ადგილებში. XVII საუკ.
შემდეგ, ოსმალთაგან ომებში დახოცილი იქმნა 75,000 ათასი
ქართველი, 1500 კომლი ტყვეთ პურობილი, ესენი დაუსახლე-
ბიათ შუა გულ ოსმალეთში, ამ 1500 კომლში 15 ათას სულ-
ზედ მეტს ანგარიშობენ. იმავე დროს, ანუ XVII საუკ. დამ-
დეგს სპარსეთში გადასახლეს 8000 სულზედ მეტი, ზემო ქარ-
თლის, ავალიშვილების საყმოდამ წაიყვანეს 5000 სული ქარ-
თველი, საციციანოდამ 500 კომლი, რომელთა წევრთა რიცხვი
4000 სული იქნებოდა, ქსნის საერისთაოდან წაიყვანეს 1000

კომლი, უეჭველთა ამაში იქნებოდა 7000 სული მეტი თუ არა ნაკლები კი არა. აღსანიშნავია ისიც, რომ მაშინდელ ოჯახის წევრთა რიცხვი 10-15 სულისაგან შესდგებოდა და არა ეს ისე, როგორც დღეს არის“.

ქართველთ სპარსეთში გადასახლების საქმეს ჩვენი ძველები ერთობ გულ-გრილად უმზერენ. ამ უბედურობის შესახებ კერძოდ არავის რა დაუწერია. „ქართლის ცხოვრებაში“ ორი სიტყვა არის მოხსენებული ასე: „უკუნი მოვიდა, კახეთი აჭყრა და სპარსეთს გადასხდა“ ეს უბედურება ქართულ ისტორიაში სისხლის ცრემლით, თუ მეღვინით უნდა იქმნეს ანუხსული, რადგანაც ხსენებულ გარდასახლება ქართველთა სისხლის მორცხვით არის მოსული. ეს ვაება არის ჩვენი ისტორიისა, მტერი ჰყრის ქართველს, აწიოკებს, ასახლებს შორს, უცხო ალაგას. ეს ადვილი საქმე არ გახლავთ.

ასე და ამ გვარად, სპარსეთში შეისრულა თავის გულისწადილი, მათ ქართველთა ძენით გაავსეს შთელი სპარსეთი, ამით განაშენეს თვისი ტომი არამც თუ მარტოდ სახიერებით, არამედ ყოველ ნაირის მიდრეკილებით და სამხედროს მეომარის გმირის კაცებითაც. სპარსელებმა ქართველებზედ ისრულეს გული ძველადგანვე და ვიდრე ოსმალო გაძლიერდებოდა და გაოხრებულ ბიზანტიაში და იქიდან ესენი ქართველთაც დაუწყობდნენ ბრძოლას, მინამდის სპარსელთ აი რა უქმნეს, რა ოსტატობა იხმარეს ქართველ გვარის ნაციის მოსასპობად. ამას ეხლავ ვნახავთ ძველის ცნობებით.

საქართველოს ერთ XII საუკ. იყო ოთხი მილიონი მარტოდ კაცების, დედა-კაცების რიცხვი სხვა იყო, ეს მაგალითი აი საიდან ვიცით: XII საუკუნეში, დავით აღმაშენებლის დროს, იყო ქართველთა ლაშქრობა, მაშინ მეფის რჩევით განსაზღვრული იქნა ათს კაცზედ ერთის მამა-კაცის სალაშქროდ გაყვანა და ამ რიგად დავითას სამეფოში ათს თავზედ ერთი კაცი იქნა გამოსული და „დავითას სამეფოში გამოხდა კაცი ოთხი ათასი“. ოთხასი ათასი ათის თავზედ რომ გავამრავლო,

გამოვა ოთხი მილიონი, ეს ცხადი არის, მაშა კაცი თუ ოთხი მილიონი იყო. მაშ დედაკაცობაც ოთხი მილიონი იქნებოდა, ორივე კი ყოველთვის რვა მილიონი უნდა ყილიყოს და არა ისე, როგორც ეს დღეს არის ქართველთა შორის.

ქართველი ერი ორივე სქესის XII საუკ. XIII საუკუნის ნახევრამდის. იყო 8 მილიონი ორივე სქესის.

ამ საუკუნის შემდეგ კი ქართველთა რიცხვმა კლება იწყო. წარმატების მაგიერ 8 მილიონ ხალხს ყოველ წელიწადით აკლდებოდა თავის შვილებთა რიცხვი, საქმე ისე მოეწყო, რომ ქართველთ საკმარისად იწყეს კლება. აქ ამით აღარც მღვევარის ხმობა შევლოდათ, აღარც ქუდზედ კაცის ძახილი.

სპარსელთ გაუნათლდათ მზე და მთვარე, ქართველთ შვილებზედ თავისუფლად იწყეს ნაფარდობა, მათ არამც თუ მარტოდ ამის თავისუფლება აქვდათ, არამედ XIII საუკ. შემდეგ, ანუ XIV საუკუნის დამდეგიდამ, სპარსელებს ხელთ ეკავათ მთელის ქართლ-კახეთის ერის ცხოვრების და სიცოცხლის გასაღები, ასე რომ სპარსნი ქართველთა შვილების ზვარაკათ მიძღვნის საქმიანობით XIV საუკუნიდამ გულ სრულნი იყვნენ და ივინი მთელს საშვალ საუკუნოებში ქართველთა შვილებზედ კარგად ყრილობდნენ თავის ჯავრს. ამიტომ სპარსელებზედ თავისუფლად ითქმის შემდეგი.

XIV საუკ. ქართველთა ძეთაგან ზვარაკათ შეიწირეს ერთი მილიონი ქართველი.

XV საუკ. განმავლობაში შეიწირეს ერთი მილიონი ქართველი.

XVI საუკ. განმავლობაში შეწირულ იქმნა ერთი მილიონი ქართველი. ასე რომ XVII საუკუნის დამდეგს, ქართველთა რიცხვი საქართველოში უნდა ყოფილიყო 5 მილიონი.

ამ ხუთ მილიონში ირიცხებოდა ასე: ერთი მილიონი მესხეთ-ჯავახეთი, რაც ოსმალომ აიღო 1580 წ. და მებარკეთ გაიხადა. ამასთან ორი მილიონი იყო ქართლი, კახეთი, და სამცხე საათაბაგო, მაშასადამე სულ სამი მილიონი,

ამისთანავე იმერეთიც იყო ორი მილიონი, ამ რიცხვში შემოდიოდა იმერეთი: გურია, სამეგრელო, სვანეთი, აფხაზეთი და სხვანი. ვგონებთ, რომ ამ ხალხთა მიწა-მამულზედ ორ მილიონ ხალხს ყოველთვის თავისუფლად შეეძლო ცხოვრება. ამას ასაბუთებს დღევანდლამდე ამ კუთხის ადგილებზედ დაშთენილი ნასოფლარები და ძველი საყდარ-კოშკები. თუმცა სოფლების რიცხვი კი დღეს აღარც მეთხუთმეტი არის დაშთენილი.

ასე და ამ გვარად XVII საუკ. დამდეგს, მთელ საქართველოში ქართველთ რიცხვი ორივე სქესის იყო 5 მილიონი. სპარსელებმა უკანასკნელად, დიდის ცდით, ქართლ-კახეთიდან მთელი საუკუნის განმავლობაში აპყარეს იმოდენი ქართველობა და სპარსეთში გადასახლეს, რაისა გამო აქ აღარ დარჩა აღარც ნახევარი რიცხვიც კი ქართველთ მცხოვრებთა.

ქართლ-კახეთის ორი მილიონი ქართველობა მთელი საუკუნის განმავლობაში ისე შემცირდა, რომ უკანასკნელ გახდა აღარც ნახევარ მილიონი.

მესხეთ-ჯავახეთის ერთი მილიონი მთლად ჩაყლაპა ოსმალეთმა და გააქრო.

იმერეთი, სამეგრელო, სვანეთი, აფხაზეთი და გურიაც ამავე დროს დანაწილდა სასტიკათ და XVII საუკ. ნახევარს საქმე იქამდის მივიდა, რომ ხსენებული საუკუნის დამდეგს 2 მილიონ მცხოვრებთ მაგიერ მთელს ამ კუთხეში ირიცხებოდა ნახევარ მილიონი ქართველობა.

ასე და ამ გვარად დაიშალა 8. მილიონი ქართველობა და XVII საუკ. გასულს ამი დამ აღარც ერთი მილიონი იყო ორივე სქესის. ასე გათავდა სპარსელების ცდა ქართველთ ტომზედ შაჰაბაზის წემოსევის დროს. სპარსელებმა გადასახლების ცდას არც შემდეგ დაანებეს თავი, ამათ ტყვეთ პყრობა და გარდასახლება ქართველთა მძლავრად 1795 წ. კიდევ სცადეს ამ წლის თავ-დასხმით და გადასახლებით თავდება სპარსელთ მეცადინეობა. საქართველოს ქართლის და კახეთის მცხოვრებ ქართველობაზედ.

სპარსნი XIV საუკ. დამდეგიდამ, ქართლ-კახეთზედ ისე წავარდობდენ, რომ ამათის წყალობით ქართველთ გადსახლება სპარსეთში ყოველთვის სწარმოებდა. სპარსელთ წყალობით მეტად უწყალოდ და შეუბრალებლად მკირდებოდა ქართლისა და კახეთის მცხოვრებნი, საქმე იქამდის მივიდა, რომ XVIII წახევარს, მთელი კახეთი აყრილი იყო და დაცარიელებული, ასეთ ჯილდოს არც ქართლი, გახლდათ მოკლებული.

რაც ქართლს და კახეთს სპარსთაგან ევლინებოდა XIV საუკ. დამდეგიდამ, იგივე ეფინებოდა მძლავრებით ოსმალთაგან სამცხე-სათაბაგოს 1580 წლიდამ და იმერეთს, სამეგრელოს, გურიას, აფხაზეთს და სვანეთს 1640 წლიდამ. ამიტომ სპარსთა და ოსმალთ მძლავრება ყოველთვის ერთნაირად სწარმოებდა, მათგან ყოველთვის სულ ქართველთ აყრა და გარდასახლება ისმოდა. სპარსთა შემდეგ ახლა ოსმალთ მძლავრებას და ქართველთ გარდასახლებას შეეცხებით.

ოსმალეთმა ქართველთ გარდასახლება დაიწყო 1580 წლიდამ. ამისთვის იგინი ხმარობდენ ყოველ ნაირ მახვილს და ბოროტ ოსტატობას.

ყარსის (კარი) თემში ძველადგანვე მთლად ქართველის ტომის ერთი იყო დასახლებული, აქ ქართველთ სოფლებში ისევე სცხოვრობდენ ქართველნი, როგორც დღეს ქართლს, კახეთს და იმერეთში. აქ მათში ყველგან ქართული ენა არსებობდა, მათში იყო ერთი საეპისკოპოზო, რომელიც იწოდებოდა კარქლად. მთელი ეს კუთხე იყო ნაწილი ზ. მთა ქართლასა. ოსმალეებმა აქიდამ ქართველებს აყრა და გარდასახლება დაუწყეს 1585 წლიდამ. XVII საუკ. დამდეგიდამ 1650 წლამდე, მთელს კუთხეში აღარ დარჩა ქართველთ ერის აღარაფერი. აქ ქართველთ რიცხვი ისე მოიხშო, რომ დღეს კაცი ვეღარც კი წარმოიდგენს, თუ ოდესმე ეს კუთხე ქართველთ ტომის ძირეული კუთხე იყო. ყარსის თემში 1877 წ. იყო ქართველ მაჰმადიანთ შთამომავალთ რიცხვი 170 ათასი, დანარჩენი სხვა ტომისანი იყვნენ, ეხლა აღარც ესენი არიან. ვინც არის,

იმათაც ქართული ენა დაკარგული აქვსთ, თავიანთის ვანა
ბის აღარაფერი ახსოვთ. ყარსში 1878 წ. ქართულ ძველ ტა-
ძრის შთენიც იყო დაკული, რომლის ქვებსაც წარწერაც
აქვნდა ქართული. ორიოდ სხვა ნაშთიც აღმოსჩნდა,
დღეს-კი აქ ქართველობის ყოველივე ნატამალობს, დარ-
ჩა მხოლოდ ცოტაოდენი ქართველთ ძველის ძველი ნაშ-
თები.

არტაანია (არდაგანი), ეს კუთხე ყარსის თემის ნაწილი არ-
ის, იგიც შეადგენს კაოის ნაწილს და იწოდებოდა ზემო ქარ-
თლად. ამ თემის ქართველ მაჰმადიანებს ოსმალში გადასახლება
დაუწყეს. XVIII საუკ. დამდეგიდამ, ოსმალთ აქ საკმარისად მოს-
პეს ქართველთ რიცხვი, აქ ამათ მაგიერ მოჰყვანდათ ქურთე-
ბი, შამის თათრები და მათ ასახელებდნენ. საქმე ისე მოაწყეს,
რომ მთელ არტაანის სოფლები ხსენებულ საუკუნის ნახე-
ვარს თითქმის განახევარდა. ამ განახევრებას მთავრობა სიხა-
რულით მზერდა, საქმე ისე მოეწყო. რომ XIX საუკუნის და-
მდეგამდე, აქ უკვე ქართულ ენამ ამოვარდნა იწყო, დღეს
მთელ არტაანის ოლქში ქართული ენა აღარსად არსებობს,
თუმცა მთელ არტაანის ოლქში ნახევარზედ მეტი მცხოვრებნი
ქართველ მაჰმადიანთ შთამომავალნი არიან, ზოგ ხეობაში ესე-
ნი თავს ქართველად იწოდებენ „გურჯად“ მხოლო თითონ კი
არ იციან ქართული ენა, ქართველობის თამარ მეფის სახელის
მეტი სხვა არა ახსოვთ რა.

ოსმალთ მთავრობას ქართველთ აყრის და გადასახლე-
ბის საქმე ისე კარგად არსად წაუვიდა, როგორც ყარის (ყარ-
სი) და არტაანის (არდაგანი) თემში. ამათი ცდა იყო ამ კუთ-
ხეებში ქართველ ტომის შემცირება, მოსპობა ქართველი ერის,
ეს მათ აქ ერთობ აღვილათაც მოაწყეს, ამ დრომდის კი აქ
ეს ენა ისე სუფევდა როგორც იმერეთში. ქართული ენის აღვი-
ლად გაქრობას ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ აქ მრავ-
ლად ასახლებდნენ თათრებს გარდა თათრულსავე ენით მო-
ლაპარაკე ბერძნებს, სომხებს, აისორებს და სხვაც. აქ ძველად

ქართველთ რიცხვი იმოდენი იყო, რომ მათ აქვნდათ შესანიშნავი საკათედრო ტაძარი, რომელიც იწოდებოდა **ბანჯლად**, ამის შთენიც დღემდის არის დაშთენილი რასაც განცვიფრებაში მოჰყავს მნახველი. იგი ანუხსულიც არის და მრავალნაირად გადაღებული.

დღეს კი არტანის ოღჭის შესახებ შეიძლება აღარც კი ვინმემ იფიქროს, რომ ეს კუთხე ოდესმე ძლიერი ზემო ქართლის კუთხე იყო და ამის მცხოვრებნიც ძველად მთლად ქართველი ტომისაგან შესდგებოდა, ხოლო იგინი მოსპო, აჰყარა და გარდაასახლა შორეულს ქვეყანაში ოსმალოს მახვილმა. კარის და არტანელთ ქართველთ მძლავრად აყრა და გადასახლება იწყება 1670 წლიდამ და გრძელდება 1760 წლამდე. ამის მერე აქ გარდასახლებას მთავრობამ თავი დაანება, რადგანაც ქართველთ რიცხვი საკმარისად შემცირდა.

მესხეთიდან ქართველთ გადასახლება ოსმალოს მთავრობამ დაიწყო 1640 წლიდამ. იგი განაგრძო კარგა ხნობამდის, ხოლო აქედამ ათასობით კი ვერ ასახლებდენ, არამედ თითო-ოროლა კომლს. ამით მაგიერ ნელ ნელა სხვა ტომის თათრებს ასახლებდენ, თან ქართულ ენასაც სასტიკათ სდევნიდენ. ამის მიზეზები არის რომ მესხეთის ქართველ შაჰმადიანთ შორის ბევრს ალაგას ქართული ენა სადღეისოდ უკვე დავიწყებული აქვთ. ამ დავიწყებას ხელს უწყობდა ახალციხის ფაშების მართვა-გამგეობა და იქაური მუფთის უპირატესობა და „მეჯლისში“ ყადებისაგან ოსმალოური ენის ხმარება, ამ ენით მოქმედება და ლაპარაკი საყოველთაოდ ყველას წინაშე.

გადასახლება იწყება მესხეთის გადასახლების დროს, ამასვე ზედ ერთვის ჩილდირის ხეობის ქართველთ აყრა და გადასახლება. ოსმალში ამათი უკანასკნელი გადასახლება მომხდარა 1770 წლებს. მიზეზი იქნა ქრისტიანობის შემცნევა, მუსულმანობის წინაშე სიყალბე, ამას გარდა სხვაც ბევრი რამ. XVIII საუკ. დამლევს აქ ქართველობის რიცხვი განახევრდა.

ფოტოგრაფიით გადასახლება. ფოტოგრაფიის ისეთივე წყნარ ქართლის ნაწილი არის, როგორც კარი და არტანუჯი. ოსმალოს მთავრობამ ფოტოგრაფიას მანქანებით შეხედა და აქედამ ქართველებს ისე ოსტატობით ასახლებდნენ, რომ იქ ერთი ქართველი კაცის ოჯახის დატოვებაც არ უნდოდათ, ხოლო ეს მათ ვერ მოახერხეს. ამის მიზეზი ის იყო, რომ ფოტოგრაფიის ისლამზედ აღვივლად არ გადადიოდნენ, იბრძოდნენ კიდევ. ბოლოს მთავრობამ დასძალა ესენი და მათში ქართული ენის ყოველივე აღმოკვეთა. 1780 წლებს, ფოტოგრაფიით დარაჯი დაუყენეს, რომ მათ მესხეთ-ჯავახეთებთან მისვლა-მოსვლის დროს ქართული ენა არ იხმარონ სალაპარაკოთაო. აქ იტყოდნენ მოხუცებულნი 1876-77 წლებს, რომ ფოტოგრაფიით წასვლა, ანუ გადასახლება ოსმალოში ორასი წლის წინედ დაწყობილია. მაშასადამე ეს უნდა მომხდარიყო 1680 წლებს აქედამ. გადასახლებას თავი დაანებეს ასი წლის წინეთო, ეს უნდა ყოფილიყოს ასპინძის ომის შემდეგ, როცა აქ ქართველობის ყოველივე უკვე ამოვარდნილი გახლდათ.

ჩვენ ვიცით, რომ ასპინძის ომის შემდეგ 1770 წლებში მესხეთ-ჯავახეთიდანაც აპყარეს და გადასახლდეს, ასევე ქვაბლიანიდანაც კი, რადგანაც ესენი შეწამებულ იქმნენ მასში, რომ თქვენ ახალციხელებს დაეხმარეთ მეფე ერეკლეს სასარგებლოდ ასპინძის ომშიო. ამის ამბები აქ მოხუცებულთაც იციან. უთქვამთ ისიც, რომ ძველთაგან დარჩენილია ის გადმოცემა, რომ ოსმალი ქვაბლიანში თათრებს და ქურთებს არ ასახლებდნო. აქ არავინ მოუყვანიად და დაუსახლებიათ, ამიტომ აქ ქართული ენა დარჩა მკვიდრად. ცოტაოდენიკი უცხო ტომის თათრები ახალციხის მხრით ზარზმის შეყოლება დაუსახლებიათ. სადაც ამის მიზეზით რამდენსამე სოფელში ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა ამოვარდნილია. დღეს აქ ქართველ მაჰმადიანები წვალეებით ლაპარაკობენ ქართულს ენაზედ.

შავშელთ გადასახლება. 1895 წ. აი რა მიამბეს მოხუცებულთ

„ჩვენი გადასახლება ოსმალში დაწყობილა ძველათგანვე“
 ვკითხვ: მას შემდეგ რაც ხანი იქნება გასული, რაც ეს გადა-
 სახლება დაიწყობილა? მომიგეს, ძველთ კაცი იტყოდნენ: რაც
 ჩვენები პირველად აპყარეს და ოსმალში გადასახლეს. მის
 შემდეგ იქმნება გასული ორას წელიწადზედ მეტო. მაშასა-
 დამე ეს დროც უნდა მიეწეროს 1680 წლებს. გადასახლე-
 ბულთ სოფლებში ასახლებდენ ქურთებს და თათრებს, ამი-
 ტომაც მოხდა რომ აქ ქართველ მაჰმადიანებმა ქართულ
 ენა უკვე დაკარგეს. შავშელთ გარდასახლების შესახებ ბევრი
 ცნობები არის დაშთენილი, ხოლო დრო და წელნი არ რცი-
 ან მათ თუ როდის რა მოხდა, რა გადასახლება. რისთვის და
 რა მიზეზებისთვის, უმეტესად კი სჯულის გამო ასახლებდენ
 აყრა და გადასახლებით შავშელნი ქართულ ენას არ დაკარ-
 გავდენო, მაგრამ ამის მიზეზი ის იყო, რომ შავშელ ქართ-
 ველთ მაჰმადიანებს მრავლად რთავდენ ქურთის ქალებსაო.
 შავშეთში ქართული ენა ამიტომ დაიკარგა 1790 წლებს.

შავშეთში ქურთის ხალხის მოყვანა და დასახლება აი
 რას გამოუწვევია: შავშეთი მეტად მშვენიერი კუთხეა, კარგი,
 ჰავიანი, მოსავლიანი და ხალხიც მეურნე არის, ერთის სიტ-
 ყვით ეს კუთხე არის მარგალიტის ქვეყანა, ასეთ ქვეყანაში
 ქართველთა არსებობა ოსმალთ დიდათ შურდათ, ამიტომაც
 მორგეს აქ ქურთები და დასახლეს, რაისა გამო ქართველთ
 მაჰმადიანებიც ქართულის ენით და ჩვეულებით დაძალებულ
 და დაჩრდილებული იქმნა მათგან. შავშელთ საკათედრო იყო
 ტბეთის ტაძარი რაც დღემდეც სდგას მთლათ გუმბათით დაუ-
 ქცეველი. ერთ დროს ჯამეთ იყო. ჯამე მოშალეს მთავრობის
 შიშით, მის გამო იგი უპატრონოდ დასტოვეს.

იმერ-სევი. შავშეთის გვერდით სძევს, მას შავშეთისაგან
 ჰყოფს ტბეთის ტაძარი. ეს კუთხე არის მეტად ხრიაკ-კლდია-
 ნი ადგილები, მიუსავალი, ამიტომ ოსმალნი ამ კუთხეს არ
 შეშურებია, აქ უცხოვლების არავინ დაუსახლებიათ, მიტომაც
 დღემდე იმერხევში ქართული ენა არ დაკარგულა ქართველ
 მაჰმადიანთ შორის.

ლაზისტანის და ჭანეთის მცხოვრებთ გადასახლების საქმე. მიაბმეს მოხუცებულთ: ლაზების გადასახლება ოსმალში იწყება ძველადგანვე, ოსმალნი ჩვენ ყმაწვილებს ყიდულობდნენ, კაი ფას იძლეოდნენ. აქედამ ძალიან მრავლად მიჰყვანდათ ქალები. თქმულება არის, რომ ოსმალთს მთავრობას თითქმის ნახევარი ლაზების დაუბნევია ოსმალთს ქვეყნებში. ლაზების აყრა და გარდასახლება, ანუ ოსმალში დაფანტვა იწყება 1640 წლებიდან და იგი გრძელდება 1750 წლებამდე. ლაზების აყრის და ოსმალეთში გარდასახლების ამბების მთელი წიგნი დაიწერება. იგი სისხილის კრემლით არის სავსე, ამის აღარც მომთხრობი არიან, სულ დაიბოცნენ, არც ამწერი. მითხრეს, რაც ლაზების გადასახლებას თავი დაანებეს ეს იმ დროს უნდა იქმნეს, როცა იგინი ნამდვილ მუსულმანებათ აღმოსჩნდნო. ამ დროდ ასახელებენ 1750 წ.

ქობულეთელთ გადასახლება მომხდარა 1790 წლებს, გადასახლების მიზეზები იყო სჯულის საქმე და მასთან მთავრობის წინაშე უჯათობა, სიმაგრე და მუსულმანობაზედ გადასულ ალი გურიელის დახვრეტა.

მოხუცებულთ სთქვეს: ჩვენი, ანუ ქობულეთელთ გადასახლების საქმე თვითონ მათი ბრალი არისო, სჯულს უარობდნენ და ოსმალნიც მიტომ ასახლებდნენ აქეთ იქითო. ჩვენც ეს მოგველოდა, რომ არ დავკავშირებოდით ისლამსო. ტყუილად წაიხდინეს თავი, მით ქვეყანაც წახდაო. ამავე მოხუცის თქმით ქობულეთიდან სხვა და სხვა დროსაც გადუსახლებიათ ქობულეთელნი ოსმალში. რაკი ამ გადასახლების შესახებ ისტორიული ცნობები არა გვაქვს, ამიტომ მე მგზავრობის დროს, ხეობი ამბები ვკრიბე ამის შესახებ. არ არის ისეთი კუთხე ქართველ მაჰმადიანთა, რომ იქ მოხუცებულთ არ ეაზნათ ცნობები მასზედ, თუ ძველად ოსმალთ მათ ხეობიდან რამოდენა ხალხი აჰყარეს და გადაასახლესო.

მაჭახელთ გადასახლება. მაჭახელნი სჯულზედ მაგრამ იდგნენ, ბეჩაენი ამისთვის სისხლსაც ღვრიდნენ. ამიტომ ოსმა-

ლოს მთავრობამ ესენი აპყარა და სულ ოსმალოს შორეულს ქვეყანაში გადასახლა, მერე კი მოისვენა ქვეყანა და ყველანი მშვიდობით დაუკავშირდნენ ისლამს. მათი სიტყვით ეს დრო ყოფილა სამასი წლის წინეთ. ასე მიამბეს, ხოლო ეს არ უნდა იყოს სწორე, მოხუცებულნი ისლამთან დაკავშირების ცნობებს ყოველთვის აზვიადებენ და დიდის ხნიდამ ამბობდენ. 300 წელი კი არ უნდა ყოფილიყოს მაშინ 1893 წ. ორასი კი იქნებოდა, რადგანაც ჩვენ ვიცით, რომ მაქახელში ქრისტიანობა მოისპო სრულიად 1770 წ. და აბა ამ დროდამ საიდამ იქმნება სამასი წელიწადი გასული. მაშასადამე მაქახელელების ოსმალში გადასახლება უნდა მომხდარიყოს 1770 წ. ხოლო ეს გადასახლება უკანასკნელი იყო, მეორე, თუ მესამე ამის ჩვენ არა ვიცით რა, არც არა თვით მაქახელელ მოხუცებულთ იციან.

აქაჩიადამ გადუსახლებიათ რამდენიმე ასი კომლი 1780 წლებს. მიზეზი ამათ გადასახლების იყო მთავრობის წინააღმდეგ მოქმედება, ისლამის აღიარების დროს სხვა რჯულის რწმენაც და ბევრიც სხვა ასეთნი. აქარელთ, ლივანელთ და ამ თემის სხვა კუთხის ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებაც ხშირად მომხდარა, რადგანაც ესენი თურმე წინააღმდეგნი ხდებოდნენ მთავრობის. თქმული არის მრავალ ჯერ, რომ აქარლებს, როგორც ოსმალოს მთავრობა ასახლებდა შორეულს ოსმალოს ადგილებში, ისევე აქარლები, ლივანელები, და მაქახელენი თქვენსკენაც მობოდნენ და იმალებოდნენო. აქარელთ უარობაზე აი რას იტყოდნენ მოხუცებულნი: აქარელთ გადასახლება ერთ დროს მიტომ მომხდარა, რადგანაც იგინი ახალციხეში ფაშას არ ემორჩილებოდნენ, ნამეტურ სხვა (უცხო) ფაშას, ესენი სხვას ხმარობენ მაშინ როცა უცხო უნდა გამოხატონ. იტყოდენ: ახალციხის უცხო ფაშა ბოროტი იყო, აქარელნი მათ არ ემორჩილებოდნენ, ამიტომ ფაშა აბეზლებდა მათ სულთანის წინაშე, მთავრობაც სჯიდა მათ და აქედამ ასახლებდა სხვა და სხვა ქვეყნებში. ამ გადასახლებამ

გამოიწვია ის გარემოება, რომ აქარლებმა ეს ბოროტი ფაშა აბღულ ალა ხიმშიაშვილის შეთაურობით მოკლეს, ეს რომ არ მოეკლად, მაშინ მთლად აპყრიდნენ და ოსმალოს შორს ქვეყნებში გადაასახლებდნენ. ვინ იყო ეს ფაშა და როდის მოხდა ეს გადასახლება ამის შესახებ მათ არაფერი იციან. მაინც მათში არავის რა უწერია ამაზედ.

ამბათ არის თქმული ძველადვე რომ, 1755 წლებს, როცა სულეიმან ფაშა ნიბაძეს თავი მოკვეთეს სულთანის ბრძანებით, მაშინ მისი მომხრე ქართველთ მაჰმადიანთ ბეგები და ალიები ახალციხიდან, აქარიდან და სხვა კუთხიდანაც ოსმალეთში გადაასახლესო. სულეიმან ფაშის მაგიერ მთავრობამ სხვა ფაშა დანიშნაო, უცხო ფაშა ხალხს ბოროტად ექცეოდა, ხალხიც წინააღმდეგი იყო მისიო. ფაშა ტყუილად აბეზღებდა, ამის წყალობით აქარიდან რამდენიმე კომლი იქმნა ოსმალეთში გადასახლებულნიო. მათში ზეპირ ყველას ახსოვს, რომ ოსმალთაგან ქართველთ გადასახლება არას დროს არ მოსპობილა, რადგანაც ქართველნი თუმც ისლამს მიეცნენ და ამას აღიარებდნენ, მაგრამ მათ მაინც ოსმალთ ფლობა არ მოსწონდათ, ყოველთვის ეწინააღმდეგებოდნენ, ოსმალთ მათ ჯავრს გადასახლებით ყრილობდა. გადასახლებას მით უფრო საჭიროებდნენ ოსმალნი, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანები კარგი მეომრები იყვნენ, მოხერხებულ გმირნი, ამისთვის უფრო სცდილობდნენ და ყოველ უბრალო დანაშაულისთვისაც კი ოსმალთში ასახლებდნენ.

მარადიულთ გადასახლება. მარადიდელნი შეწამებულ იქმნენ ისლამის ლალატში, ამიტომ იმათგან ქრისტიანების აღდგომა ლამის გათენებისას 100 კაცზე მეტი გაზაფხულის აღელვებულ ქორობში დაიხრჩვენ და ორი ამაზედ მეტნი ოსმალოს მთავრობამ შორს ქვეყნებში გადაასახლა, რადგანაც ამათაც სწამებდნენ სიმაგრეს. ეს ამბები მომხდარა 1740 წლებს. ამ შემთხვევის ამბების შესახებ ბევრი რამ უთქვამთ, თან დაუმატებიათ ხოლმე, — „ასი წითელა კვერცხისთვის ათას კაცმა დააღუპა თავა“

და *„ჯანთი“* სხვა რამ ცნობები ამაზედ არ იციან, თუ ეს გადასახლებულნი საით გარეკეს, ოსმალეთში სად დაასახლეს.

სხვა და სხვა კუთხის სოფლის ხალხთა გადასახლების ცნობები ჩვენ არ გვაქვს, ვერა შევკრიბეთ რა თუმცა 1890 წლილამ ამისთვის ხშირად ვიარეთ და საუბარი გვქონდა ქართველ მაჰმადიანთ მოხუცებულებთან, მაგრამ იგინი ვერას ამბობდენ გადაწყვეტით, თუმცა აყრა და გადასახლების ამბები კი მრავლად იცოდნენ. იტყოდნენ:— „ჩვენი ძველები აუფრიათ და ოსმალეთში გადასახლებიან“ ხოლო რისთვის, რათა და რადროს, ამისთვის მათ არაფერი იციან. ამიტომ ჩვენ აქ ასეთ ხეობათა ხალხის შესახებ არას ვამბობთ, ის კი სჩანს, რომ ოსმალეთის საქართველოში, არ მოიძებნება არც ერთი ძველ დროთა და მის სოფლის მცხოვრებნი რომ იქილამ ძველიდგანვე ოსმალეთში არავინ იყოს გადასახლებული.

ზედ მიწვევით სჩანს, რომ ქართველთ გადასახლება ოსმალეთში იწყება XVI საუკუნიდამ. ხოლო ოდნავ, ხან ქურდულათ, ხან მოტაცვით, ხან დასყიდვით, ხან ტყვის მოტაცვით და სხვანი. XVII საუკუნის 40 წლიდამ კი ქართველთ გადასახლებას აშკარა სახე ეძლევა. XVIII საუკუნეში, ამ საქმის წარმოება ისე მიდის წინ, რომ ოსმალთს ქალაქებში იმართება თვით სავაქრო ბაზრებიც კი სადაც იყოდებდონენ ქართველთ ძენი. ყოველივე ეს გასაყიდნი კი რასაკვირველია თავიანთ ქვეყნიდამ იყვნენ აყრილნი და წაყვანილნი, ანუ გადასახლებულნი ოსმალში დასასყიდათ. თუ საცხოვრებლად. ეს ჩვენთვის ორივე ერთია. XIX საუკუნის გადასახლებულთ შესახებ ჩვენ ვიცით შემდეგი.

სელიმ ფაშის თავის მოკვეთის შემდეგ, 1816 წ. ზედა და ქვედა აქარიდამ; ყველა მომხრენი ამ ფაშის ბეგები, ალიები და სოფლიერნიც კი გადასახლეს ოსმალში. მათი რიცხვი არ სჩანს. იტყვიან კი რომ „კაი ძაღი ხაღხი იუფო“ გადასახლებულთ ბინა არ იციან.

მეანელთ გადასახლება. ახალციხის ლუსთაგან აღე-

ბის შემდეგ, 1829 წ. ოსმალთაგან ზოგიერთ ქართველ მაჰმადიანთ ოჯახები ეკვ ქვეშ იყვნენ ჩავარდნილნი, ამიტომ ყველა იგინი ოსმალთს მთავრობამ ოსმალეთის შორს ადგილებში გადაასახლა. ამათი რიცხვის კაი ძალი ყოფილა, ბარე 5000 ოჯახზედ მეტი.

აჭარელთ და ლივანელ მაჰახლელთ გადასახლება.

ოსმალთს მთავრობამ 1840 წლებს განიძრაბა ქართველთაგან ჯარის კაცთა გაყვანა. ამის განცხადება მათ ქართველ მაჰმადიანებს აუწყეს, მაგრამ ქართველ მაჰმადიანებმა იუარეს და არ გავიდნენ, ამისთვის ბრძოლაც მოხდა მთავრობისა და ხალხს შორის. 1850 წლებს მთავრობამ მოწინააღმდეგენი და აშოშმინა, ჯარი გაიყვანა, მის შემდეგ მოწინააღმდეგენიც ოსმალთს ქვეყნებში გადასახლა და დაფანტა. რა რიცხვისაგან შესდგა ეს გადასახლებულნი, ამაზედ არაფერი ცნობა არის დაშთენილი. ან სად დასახლეს იგინი?

გადასახლ ბულთა გასყიდვის ამბავი

ნამბობი სხვა და სხვა ქართველ მაჰმადიანთ მოხუცებულთაგან.

აჭარის სოფ. საღორეთში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანთ უზეირ და დურამ ოღლა აუვაქიმ მიაბო შემდეგი;

ძველად ჩვენში იყვნენ ისეთი საქმის კაცები, რომელთაც სახელად „გოთაულს“ ეტყოდნენ. მეც ამ საქმის კაცი ვიყავ და ამ საქმით მე 1840 წლებში კაი ფულიც მოვიგე. ეს „გოთაელობა“ აი რა ყოფილა, საქართველოს ერის ბატონ-ყმობის დროს, როცა მებატონენი თავიანთ ყმის შვილებს სტაცავდნენ, ამათ ოსმალში მიერეკებოდნენ და იქ ჰყიდდნენ სხვა და სხვა ბაზრებზედ. ამ დასაყიდ ყმათა შვილებს ვინც ყიდულობდა მათ სახელად ერქვათ:—„გოთაულები“ ეს სახელი მათ იმიტომ ერქვათ, რადგანაც იგინი ამ ნაყიდ პირთმოგებით სხვებზედ ჰყიდდნენ. „გოთაულთ“ ნათქვამი:

ვიდრე რუსნი ახალციხეს აიღებდნენ, მინამდის ჩვენ იქ მოვდიოდით და ვყიდულობდით თქვენებურ ქალ-ვაჭებს. ახალციხის დაქვრის შემდეგ ჩვენ იქით აღარ მოვდიოდით, მის მერე სავაჭრო ბინად ბათუმი და ქობულეთი დაიდვა. აქ მოყვანდათ თქვენებურნი, ხშირად აქარაშიც გადმოჰყვანდათ და აქა ჰყიდდენ იგინი, ყველა მათ ჩვენ ვყიდულობდით, მერე ოსმალში მიგვყვანდა და იქ ვყიდდით კაი ფასად. აქეთ ამის ვაჭრობა სწარმოებდა თურმე თვით 1870 წლამდე.

ამათივე ნათქვამი: ჩვენა ვყიდდით თქვენებურ ქრისტიან კაცთა შვილებს, რომელიც შემდეგ ისლამზედ გადაჰყვანდათ. ამათ გარდა, თქმულ არს, რომ ოსმალეთში, ძველადგანვე ისყიდებოდნენ ხშირად კაი ფასად თვით ქობულეთელ-აქარელთა და სხვათა შვილებიც. ესე იგი ქართველ მაჰმადიანთ შვილებიც. ამათგან უფრო კაი ფასად ისინი იყიდებოდენ ვინც უფრო სახიერი იყვნენ. ეს ნამდვილი უნდა იყოს, რადგანაც ასე და ამ გვარად ქართველ მაჰმადიანთ შვილებთა დასყიდვა ოსმალეთში თვით 1879—80—81 წლებსაც კი სწარმოებდა, იქ რაკი მუჰაჯირათ წასულებთ დიდათ გაუჭირდათ და სიღარიბეში ჩავარდნენ, მის მერე იგინი თურმე თვით შვილებსაც კი ჰყიდდენ, აქედამ ანაღებ ფულით სიმინდს ყიდულობდენ და მით თავს ირჩენდნენ.

ასე ულთოთ ეფანტებოდა საქართველოს თავის შვილები: ასე და ამ გვარად ისპობოდა ქართველი ერის ტომი თავის მამაპაპის მიწა მამულზედ.

ამ „გოთაულების“ ბევრი რამ ამბები უამბნიათ ჩემთვის, ყველა ეს ამბები მე არ ვსწერე, მათი სმენაც კი მეზიზღებოდა, მიტომ რომ მიდამ სჩანდა ის გარემოება თუ საქართველოდამ რა უღვთოდ და შეუბრალებლად იპნეოდა ქართველთ შვილები, იგინი თუ რა გვარ ისყიდებოდენ ოსმალეთის ბაზრებზედ ცხვრები და თხებივით. მე არ ვიცი, სწორე მნიშვნელობა სავაჭრო სიტყვა „გოთაულისა“. ის კი მითხრეს, რომ ეს სავაჭრო სახელი ძველადვე არის შემოღებულიო. მაშასა-

დამე, საბა ორბელიანი რომ მოგვეთხრობს: თავის „ვეროპის მოგზაურობაში“ 1714 წ. „ბათუმში ოსმალთა ვაქრებს ქართველთაგან (მებატონენი) ყმანი და ტყვენი ეყიდნათ და ოსმალში მიჰყვანდათ დასაყიდავათ“. მაშასადამე ამ ოსმალს ვაქრებს, რომელნიც ქართველთ შვილებს ყიდულობდენ, მათ სახელად უეჭველათ „გოთაული“ ეწოდებოდათ. ცხადი საქმე არის რომ ჩვენებურ ქართველ მებატონე დამსყიდავსაც ესევ სახელი „გოთაული“ უნდა უწოდოთ, რადგანაც მყიდველთ—თუ გამყიდავთ ჩვენ ორივე ერთი ხელობის ხალხად მიგვაჩნია.

ამავ გოთაულის ნათქვამის ზოგი რამ ცნობანი: თქვენებურ კაცები მარტოდ თავიანთ საკუთარ ყმის შვილებს კი არ ჰყიდდენ ოსმალეზზედ, არამედ იგინი სხვებსაც სტაცავდენ კაცებს, ესენი ტყვეთ ჰყრობილნი აქეთ მოჰყვანდათ და ჰყიდდენ. ოსმალში მგზავრობის და ვაქრობის დროს, ჩვენ იქით-ჩვენებურ თათრებს ყოველთვის ვხედავთ, მათი რიცხვი იქ ერთობ დიდი არის, მთელი აქარა იქ არის თითქმის, ამ დიდს რიცხვში შედის როგორც დაყიდულნი, ისე სხვა და სხვა დროს მძლავრებით გადასახლებულნი. ესენივე იტყოდნენ, რომ ძველად ჩვენები მრავლად გადაუსახლებიათ ოსმალშიო. ასეთ ძველ ცნობათა მოყანის შემდეგ, შეძლებისად ავსუხსავთ უკანასკნელ დროთა ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლების საქმეს, რაც უფრო საყურადღებო არის და რასაც აქვს დიდი ისტორია; დიდი ისტორია აქვს მით, რადგანაც ეს გადასახლება მოხდა ისეთ დროს, როცა ქართველთ მაჰმადიანებში ეს აღარ უნდა მომხდარიყო, როცა იგინი ძალითაც რომ ერეკათ მაშინაც კი არ უნდა აყრილიყვნენ და გადასახლებულიყვნენ შორს უცხო, უცნობ ადგილებში. ქართველთ ერის ასე გათახსირებისათვის ოსმალს მთავრობამ ისე იმაცადინა, მათ ისე იშრომეს, რომ ქართველ მაჰმადიანთ შორის მათ დაამყარეს თავისი მძლავრი მახვილი, ამას გარდა მათს სულიდამ და გულიდამ ამოლადრეს და ამოგლიჯეს მის მცნებაც კი, რომ

იგინი, ანუ ქართველ მაჰმადიანები არიან გურჯები, მათი ქვეყანა არის გურჯისტანი და მათი დედა ენაც ქართული. აქამდე თუ აქარელს თავი მოსწონდა გურჯისტანით, ქართული ენით და გურჯობით, ახლა 1870 წლების უხმდევ ესეც შეიძულეს და შეძულების გარდა ისე დაბრმავდნენ, ისე გათახსირდნენ, რომ სიმძულვარეს გარდა ქართველობას ქირივითაც გადაეკიდნენ, ყოველთვის განუსაზღვრელის მტრობით სპობდნენ და აქრობდნენ ქართველობის ხსოვნას.

ქართველ ტომის მოღვები და ხოჯები ამ მტრობას დიდს მხარს აძლევდნენ, დიდს სამსახურს უწევდნენ ოსმალს მთავრობას, ქართველ მოღვებმა და ხოჯებმა საქმე იქამდის მიიყვანეს, რომ ქართველ მაჰმადიანებს შეაჯავრეს საქართველო, შეაძულეს ქართული ენა ისე, რომ ბევრს ალაგას ამის ხმარებაც კი აკრძალეს, სიტყვა ქართული ისე შეჯავრეს, რომ ქართველ მაჰმადიანისათვის რომ ვისმეს სიტყვა ეთქვა და იგი ქართველად ეღიარებინა, მაშინ მისთვის ის იქნებოდა, რომ ვითამც გულში ტყვია მიგერტყა. გადაგვარება და გათახსირებაც შეიძლება, მაგრამ როგორც იგინი გათახსირდენ და გადაგვარდნენ ეს კი მეტად შეუძლებელია და წარმოუდგენი, ამ სიმძულვარებით მათ იქამდის მიიყვანეს საქმე, რომ აღრე თუ ქართველ მაჰმადიანი სასტიკათ გაურბოდა ოსმალეთში გადასახლებას, ა ისთვის აყრას და სხვაც ბევრს ასეთებს, ეხლა კი იგი ასე აღარ არის.

წინად, ქართველ მაჰმადიანს როცა მთავრობა ჰყრიდა და ოსმალეთში ასახლებდა, მაშინ ესენი ბრძოლას იწყებდნენ, მთავრობას ეწინააღმდეგებოდნენ, ამისთვის სისხლსაც კი ღვრიდნენ, რომ იგინი არ გადაესახლებინათ ოსმალეთში, მამა-პაპურის ადგილების დაკარგვას ადვილად ვერ ურიგდებოდნენ, როცა ბრძოლით ვერას აწყობდნენ, გადასახლება კარს აქენდათ მიმდგარი, მაშინ კი ხმარობდნენ ყოველ ნაირს ღონის ძიებას, ემორჩილებოდნენ მთავრობას და ხარჯსაც უხდიდნენ მხოლოდ ამ პირობით, რომ ჩვენ ჩვენს, მამა-პაპურს ქვეყანაში დაგვტო-

ვეთო. როცა არც ეს შევლოდათ მათ და როგორც საშიშს შთაფრობისათვის გადასახლება ეცხადებოდათ. მაშინ კი წასვლის დროს მათს გოდებას საზღვარი არ აქვდა. იგინი თავიანთ მამაპაპეულს მიწა-მამულს, სახლს, ბალ-ბოსტანს და სოფლებს ცრემლით ეთხოვებოდნენ, სამშობლოს მოშორება გულში გენიის ცეცხლს უნთებდა და მწარედ ადარდებდა. ასეთი იყო სურათი წინედ ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლების, იგინი სისხლის ცრემლით ესალმებოდნენ თვის ტომთ და ნათესავებს. ასე იყო წინედ ქართველ მაჰმადიანობა საქართველოზედ მიბმულ-მიჯაჭული.

შემდეგ, ანუ 1870 წლების დასაწყისიდან კი ამათ აზრი შეიცვალა, რასაც ისინი ადრე მწარედ ეწინააღმდეგებოდნენ, რაც წინეთ მათ ქირივით სძულდათ, ადარდებდათ, რაც წინეთ მათვის იყო აუტანელი და წარმოუდგენი ვარამი, დღეს კი ფანატიკ მოღვების და ხოჯების წყალობით მორიგება და პატივისცემა დაუწყეს, ადრე თუ ესენი გადასახლებას მწარედ დასტიროდნენ, დღეს ისე გათახსირდნენ რომ სამშობლოს დაკარგვა, გარდასახლება ჩინებულ საქმედ მიიმჩნიეს, ამისთვის არამც თუ გოდება, არამედ სიხარულიც კი მორთეს, მთავრობას ეხვეწებოდნენ, რომ სადმე გადაგვასახლეთ და მოგვაშორედ ამ ქირივით ჩვენ სამძულვარო საქართველოსაო! საქმე ისე გაუთახსირდათ, რომ მათ სასიხარულოდ და სანატრათ მიაჩნდათ საქართველოდამ აყრა, ოსმალში და ქურთისტანში გადასახლება, რადგანაც იქ ეძებდნენ ესენი სულის ცხონებას და ჯენეეთის კარის გაღებას. ამ უბედურობით საქართველოს მტრებს შეუსრულდათ თავიანთი გულის წადილი და 1878 წლიდან რუს-ოსმალთ ომის გათავების შემდეგიდამ, ქართველ მაჰმადიანებმა მრავლად იწყეს საქართველოდამ აყრა და ოსმალეთში გადასახლება.

ჩვენ კარგათ ვიცი, რომ ქართველ მაჰმადიანები ფანატიკები არიან და ამით მეტად წრესაც გადასულნი. ეს თვითონაც კარგად იციან და ამიტომ იგინი თავიანთ თავს ნამდვილ

თათარს უწოდებენ. ამბობენ: ჩვენა ვართ ჰინდუელი თათრები-
მართლაც და ფანატიკობით ესენი თვით არაბისტანის თათრე-
ბსაც სჭარბობდენ, ფანატიკები ამათში არიან მრავლად თვით
ერის კაცებშიც. ოსმალეთის საქართველოს შემოკავშირებამდე
სჯულის ფანტიკებმა ყვირილი მორთეს ასე; ჩვენი ქვეყანა რომ
მტერმა აიღოს, მაშინ ჩვენი აქ დგამა აღარ შეიძლება, რადგანაც
რუსნა უსჯულონი არიან, მოვლენ აქ, სჯულს წაგვიბიძგავენ, ქაღ-
ბაღანას წაგვართმევენ, საღდათსაც გამოგვართმევენ, შერე ჩვენც გავა-
ჭრისტიანებენ, ამიტომ ვისაც შეგიძლიანთ მომხრდით ამ ქვეყანას.
ზოგნი ამაზედ უფრო მძლავრის ქადაგებით აშინებდენ ხალხს
და ვინ იცის რაებს არ ასმენდენ. ხალხს დიდი შიში მიეცა,
ჯერეთ შეოერთებული არც კი იყო ეს კუთხე, რომ აქარაში
ქართველ მაჰმადიანთ დებუტაცია შესდგა და იმ დროის ოსმა-
ლოს სამხედრო მთავარ სარდალს წარუდგენენ ბათუმში და
მოახსენეს: ჩვენ ოსმალეთს ყიდვით არ უყიდნივართ, რომ
ახლა მთელს ჩვენს მხარეს არზუმში სცვლითო, ჩვენ ამას ვერ
მოვითმენთ, რუს არ ჩაებარდებითო. თქვენ თუ ამ საქმეში
არ დაგვეხმარებით, მაშინ ჩვენ სულთანს მივმართავთ და თუ
არც იქილამ იქმნა რამე, მაშინ ინგლისში გავგზანით კაცებ
საო.

მთავარ სარდალმა მოახსენა: სულთანის ბრძანება ასეთია,
თქვენ თუ სულთანს პატივს სცემთ, მაშინ აუცილებლად უნ-
და ჩაბარდეთ, სულთანის ბრძანება უნდა შეასრულოთ, თუ
ამას არ იზამთ, მაშინ მე მეტი გზა არ მექნება, თქვენში
ზარბაზნებით ამოვალ, ჯერეთ თქვენ დაგიმორჩილებთ და
მერე მათ ჩაგაბარებთ, მაგრამ გთხოვთ, რომ ეს არ ქმნათ და
თქვენ პატიოსნათ და წყნარად ჩაბარდეთ. თუ მათს ხელში
ყოფნა არ გინდათ, მერეც შეგიძლიანთ რომ ოსმალეთში
გადმოსახლდეთ, ამას არავინ დაგიშლით. მე იქ ვიმეცადინებ
და სხვა და სხვა კუთხეებში კაი აღვიღებს მოგცემთ. ასე
გირჩევთ, სულთანის ბრძანება შეასრულოთ. თუ აქ ცხოვრე-
ბას არ ინდომებთ, მაშინ იქით წამოდით და ჩვენ მოგცემთ

ადგილებს. აქარელთ შეისმინეს ეს წინადადება, დაბრუნდნენ შინ. მთავარ სარდლის ასეთი წინადადება ზოგიერთ ხოჯებს და მოლებს ძრიელ მოეწონათ, ამათ ხელზედ დაიხვიეს მთავარ სარდლის წინადადება და გადასახლების შესახებ ქადაგება უფრო გამამრავლეს და მასთან გამწვავეს კიდევ.

რაკი ერთსა და ორს ალაგას ხოჯებმა და მოლებმა სიტყვა დასძრეს, მის მერე, ყოველი ქართველ მაჰმადიანი „წავიდეთ, ყვიროდა, წავიდეთ, წავიდეთ, ჩვენი აქ დადგომა აღარ შეიძლება, დავიდუბებით. წავწმდებით, წავიდეთ, წავიდეთ. თავს უშველოდ და ვახსნად თავი ასეთის სენისკან“.

მოხდა მალე შეერთებაც და ამასვე მოჰყვა მოლების და ხოჯების ცხარე ქადაგება გადასახლების შესახებ. ვიტყვი თიბასაც, რომ თითქმის ყოველს სოფელში და ყოველს ჯამაზზედ ლოცვის დროს, ლაპარაკს მართავდა ხოჯა და ხალხს უქადაგებდა გადასახლებას. იქნება ამ ხოჯებსა და მოლებში ხუთს და ან ათს ეთქვა, რომ მოიცადეთ, ვნახოთ და თუ მართლა ცუდათ იქმნეს საქმე, მის მერე გადავსახლდეთო. არა, ეს მათ ასე არ უნდოდათ და მხოლოდ წავიდეთ ყვიროდნენ. ჩვენი აქ დაშენა შეუძლებელიაო. ვინ იცის ამ ლაპარაკის დროს ხოჯები რა ბოროტებას არა სთესავდნენ. იგინი სულისა და და ხორცის ცბონებას მართოდ ოსმალეთის სამფლობელოში ხედავდნენ და საქართველოში, თავიანთ მიწა მამულზედ კი არაფერს. აქ წაწყმედა იყო მათის ფიქრით, და ოსმალეთში ცბონება, სულის სამოთხე-ჯენეეთი.

მათ აიყოლიეს ქართველ მაჰმადიანთ უმრავლესობა, სოფლის მავნელ-მთესველ მუშა ხალხისა, აიყოლიეს ვაჭრები, ალიები, ბეგები, და თვით თავი კაცებიც. მათ მტკიცეთ დაუნერგეს ქართველთ მტრობა და ათასნაირი ბოროტება. ასეთ ბოროტ ქადაგებას ავრცელებდნენ თვით მოწინავე ხოჯები და მოლებიც, ამათ წინააღმდეგი იყო ქედის მუფთი ამხედ ეფენდი ხალიფაშვილი, ფანატიკ მოლების და ხოჯების ქადაგების აღლო ალი ფაშა თავდგირიძესაც აელო და მანაც დაიწყო ქარ-

თველთ მაჰმადიანებში გადასახლებაზედ ლაპარაკი. იგი თავის-
საწადელს მისწვდა, მისის შრომით ოსმალეთში მრავლად გა-
დასახლდა ქართველ მაჰმადიანობა და მით ალი ფაშამაც სულ-
თანის წინაშე მიაღწია საწადელს, ნდობა მოიპოვა და თავიც
ჯაიმართლა იმ ცილის წამებით, რაც კი მას ბრალდებოდა, ესე-
იგი სჯულის ლალატი, ქვეყნის გაცემა.

გადასახლების ქადაგება და მეთაურობა პირველად მათ სა-
სულიერო წოდებას ეკუთვნის, მათ მერე მოწინავე პირებს და
ნამეტურ ალი და ოსმან თავდგირიძეებს, ქემილ ფაშა ხიმშია-
შვილს, ყემპერ ალა ტაკიძეს. ბევრს გუგუზნავეებს, ღუმბაძეებს,
თავდგირიძეთა გვარის წევრთ მრავლად და ბევრთაც კიდევ
სხვებს. მოთვლა ძნელია, თითქმის ყველა სოფლის ხოჯა, (ო-
ლა, მოწინავე კაცი და უბრალოც სულ გადასახლებაზედ თა-
თბირობდნენ, ყველას გადასახლება სწადა, შეერთების შემდეგ
ყველა სამზადის მიეცა, ყველას წასვლა უნდოდა, ვინც ამას არ
ახერხებდა ის თავის თავს უბედურად სთვლიდა და ბევრი
ასეც იტყოდნენ ხოლმე:—ამ ქვეყანაზედ მხოლოდ ფუხარა და
ჯვარგისი კანდი დადგება, თორემ ვისაც შექაფება აქვს, ის ქვეით წა-
ვა, ის აქ არ დაჩნება. საწყლებსაც ასევე მიაჩნდათ თავიანთი თავ-
ები და რაკი მათ გადასახლების შეძლება არ აქვნდა, ამიტომ
ბედს და გარემოებას ემორჩილებოდნენ და თავიანთ მიწა-მა-
მულზედ შთებოდნენ.

ასეთ პირებმა ამით საქმე არც წააგეს, იგინი შეუმცდარ-
ნი დაშთნენ და მასთანავე მოგებულნიც, რაც არ აქვნდათ რა
და არ ებადათრა, ის მათ ოხერ ფასად იწოვნეს, რადგანც წამ-
სვლელთ სახლ-კარი, საქონელი და სახლის ავეჯეულობა ოხ-
რად შთებოდა, სულ იაფ-ფასად იყიდებოდა, მყიდველიც იყო,
თუ ვინმე რამეს ყიდულობდა, მაშინ ისევ ეს ფუხარა ლატაქნი
იყვნენ და ამიტომ იგინიც ყველაფერს ოხერ ფასად ყიდულო-
ბდნენ, თითქმის მუქთად, ზოგ წამსვლელთაგან მუქთადაც კი
შთებოდა სხვა და სხვა ნივთები; საქონელი და თვით სახლ-კა-
რი და ბალი ბოსტანი, ოღონდ კი მალე მოშორებოდა ყველა

ამაებს და სულის ცხონების სამფლობელოს ოსმალის მიწაზედ გადასულიყო, ეს ბედ შავნი ისე აირივ-დაირივნენ, ისე წააქეზეს ბოროტ ხოჯებმა და სხვებმაც, რომ მათ გადასახლები-მეტი სხვა აღარა აქენდათ რა სახეში მიღებული. ქალი, კაცი, პატარა და დიდი სულ ამით იყვნენ შეპყრობილნი და ფანტიკობით აღვსილნი. იგინი ემორჩილებოდნენ რალაც ბნელ განგებას და მით ჰკარგავდნენ საყოველთაო თვის ძვირფას საშობლო საქართველოს.

კაცმა თავის მოსისხლე შტრების გულისთვის რომ სამშობლო დაკარგოს, მეტის მეტი უბედურება არის. ქართველ მაჰმადიანები ბუნებით ნიჭიერი ხალხია და მიმხვედრნი, მაგრამ ამ ძვირფას საშობლო ქვეყნის მნიშვნელობის მიხვედრაში კი ვერაფერი შნო და ნიჭი გამოიჩინეს, რასაც მათი წინაპარნი თავ განწირულად აკვდებოდნენ და ადვილად ვერ სთმობდნენ, ის ამათ დასთმეს თავიანთის მიუხვედრობით და სამშობლო ქვეყნის არ ცოდნის მნიშვნელობით. დღეინდელის ქართველ მაჰმადიანთ შვილების კი ჩვენ მოიმედენი ვართ, რომ ამ საგანს მკაცრის თვალით შეხედვენ, იცნავენ თავიანთ მამების შეცდომებს და დღეის შემდეგ ნათლად მიხვდებიან სამშობლოს სიყვარულს, მამებისავე ადვილად არ დაჰკარგვენ თავიანთ ძველებისაგან სისხლით მორწყულ ქვეყანას.

განა ადვილი საქმეა, კაცმა თავის სამშობლოზედ გული მაგერ აიკრუოს და ისიც ისეთ დროს, როცა მისი ქვეყანა თვის შვილებთანაგან გულგრილობის მაგიერ ერთგულებას თხოულობდეს. ეს არ შეჰფერის არც ერთს რიგიან ხალხს. თუ ამ რიგიანებისაგან ქართველთ მაჰმადიანები გამოაკლდებიან, ეს იქნება მხოლოდ მათი დაბრმავება და უბედურება. კაცმა რომ თავის ქვეყნის ისტორია არ იცოდეს, კაცს რომ თავის მამულის სიყვარული არ აქენდეს, — ერთი მითხარით ის რას უნდა ჰგვანდეს, არაფერს? — პირუტყვს და უმეცარს არსებას, დღეინდელ ქართველ მაჰმადიანთ შვილებს კი ნუ ეწყინებათ ესა და ვიტყვიდ თამამად, რომ აქამდე ქართველ მაჰმადიანობა წარმოადგე-

ნდა ყოველივე უბედურებას წინაშე სამშობლო ქვეყნის და მან არც საქართველო იცოდა, არც სამშობლო სიყვარული, არც წარსული, არც აწმყო, არც მომავალი. ფანატიკი ხოჯე-ბისაგან იგი გამცნებელი იყო და მყვირალა მხოლოდ მის, რომ თათარი ვარო, თათარიო. ამის მეტი მათ სხვა არა უნდოდათრა. ეს იყო მათი ფარი და ხმალი, მათი განძი და სიმდიდრე. ამით კი იგინი იხატებოდენ სრულს უმეცრებათ.

ასეთის გულ-გრილობით: ძველადგან ანუ 1820 წლიდამ სამცხე-საათაბაგოს, ანუ მესხელთ-ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები აღმოსჩნდნენ, მაშინ მათ ეს მიეტევებოდათ, რადგანაც ხანა ბნელი იყო და ადამიანობის შეგნება არ აქენდათ, 1882 წელი კი სხვა დრო არის და ამ დროთა ქართველ მაჰმადიანებს კი შეეცდომა არ ეპატივებათ, ამ დროს ყველაზედ მეტის ფანტიკობით აღმოჩნდნენ იმ კუთხის ქართველ მაჰმადიანები, სადაც უფრო მეტად ცხარე ფანატიკ მოღებები და ხოჯები სცხოვრობდნენ, ანუ ისეთი ცნობილნი მოწინავე პირნი, როგორიც იყო ალი ფაშა თავდგირიძე, ქემილ ფაშა ხიმშიაშვილი და მრავალიც სხვანი, ასეთ კუთხის ფანტიკ ქართველ მაჰმადიანებმა უპირველესად ირიცხებიან ქობულეთლნი, ბათუმ—კახაბრელნი, ჩაქველნი, მაქახლელნი, ლივანელნი, აქარელნი და ზოგნიც სხვა და სხვა ხეობის და კუთხის ქართველნი. ზოგს კუთხის წალხს ჩვენ არ ვასახელებთ, უპირველესად კი ესენი არიან, რომელნიც აქ მოვსთვალეთ.

ქობულეთში, ქართველ მაჰმადიანებში მოხდა დიდი წყევლა შეჩვენება და ხალხის მოშლა და არევ-დარევა. ესენი თუმცა გურიასთან უფრო ახლო იყვნენ და სცხოვრობდნენ, ამათ უფრო მეტი სიღბო უნდა გამოეჩინად და თავიანთ მშობელ ქვეყნიდამ არ უნდა ააყრლიყვნენ. მაგრამ ნაცვლად მის, ამათ უფრო დიდი გულ გრილობა გამოიჩინეს წინაშე სამშობლო ქვეყნისა, აპყვნენ ბოროტ ფანტიკ პირებს და მრავლად იწყეს ოსმალეთში გადასახლება. ამათი გადასახლება იყო გულ საწვაი და ცეცხლით სავსე გენია არამც თუ მარტო ჩვენთვის,

არამედ ქართველ მაჰმადიანთათვისაც, რადგანაც იგინი საუკუნოების განმავლობაში ტანჯვით და მამა-პაღის სისხლით მოწყულს ქვეყანას მხოლოდ ერთის შემთხვევით ესალმებოდნენ. ერთის სიტყვით პირველ მაგალითად თითქმის ესენი უნდა ჩითვალნენ გადასახლების ასპარზედ თავიანთ ოჯახის ღალატის წინაშე.

მერე რა წვალება გამოსცადეს ამით. რა ცრემლი, რა სისხლის ღვრა, რა ტანჯვა, ყველას ვერ მოვთვლიდით. განეს ყოველივე მისთვის დაითმინეს მათ, რომ ბოლოს სამშობლოდამ აბარგულიყვნენ და ოსმალეთში გადატყორცნილიყვნენ, რასაკერძოდა რომ არა და ეს ასე არ უნდა მომხდარიყოს, მაგრამ მოხდა ეს ქობულეთელების გულცივობით, მამა-პაპათა ქვეყნის არ სიყვარულით, ფანტკობით და გაუგებარის მტრობით. მტრობით საქმე იქამდის მივიდა, რომ თვით მათ დაჰკარგეს თავი თვისიცა. უკანასკნელს მწარე დროს მიადწიანეს ამით და მიტომ დაიწყეს კვნესა და გოდება და სინანული საქართველოს სურათზედ, შავი ზღვის ნაპირებზედ, კეკლუცს კახაბერზედ, მაგრამ რაღა დროს, ერთობ გვიან და ერთობ შორს მყოფთ და გადასახლებულთ, ძნელია ითქვას ყველა ის ტანჯვა რაც კი ქობულეთელთ ფანტიკობის წყალობით გაქირვება გამოსცადეს, ცრემლი, ვაება და მსხვერპლის შეწირვაც კი. ქობულეთელთაგან გადასახლების მეოხებით დაიქცა დიდი ცრემლი და დიდი სისხლი. უცხო ქვეყანას გარდახვეწილთ ქართველ მაჰმადიანებს თუმცა მგლოვიარობის გამოთქმის შნო არ აქენდათ, მაგრამ მაინც იგინი მწარედ მოსთქვამდნენ თავიანთ სახლ-კარის ოხრად დატოვებას, გლოვნდა მწუხარებას, ღღესაც ვიცი კარგად, ოსმალეთში მყოფნი ქობულეთელნი წყევლით მოიგონებენ იმ პირთა სახელებს, ვინც იგინი წააქება სამშობლოდამ გადასახლებაში და შორს წასვლაზედ. ღღესაც მრავლათ ვნებავთ ქობულეთში ისეთ ქართველ მაჰმადიანებს, რომლებიც წყვეა-კრულვით მოიხსენებენ თვის მონათესავეთა გამრიყვებულთ და წამქვებულთ.

მაჭახელი. ქვეყნის უარყოფის ასპარზედ მაჭახლელნი არი-
ან ცნობილნი. მაჭახლელებს ქობულეთელებზედ უარესად სძულ-
დათ სიტყვა ქართველი საქართველო მათთვის იყო ღვარ-
ძლი, ჳირი, მაჭახლელებმა ფანატიკობით გადააქარბეს აქარ-
ლებს, ამათ აღმოიჩინეს საქართველოსადმი დიდი ნადირული
მტრობა, ზიზლი, შური და ვინ იცის რამდენ რა გინდა რა
სამტრო გარემოებანი. ამიტომაც იყო, რომ მაჭახლის ძველი
გმირი ხალხი ისე უსაგნოდ და უსაბუთოდ, ტყის მეღებვიით
მირბოდნენ ოსმალეთში.

მაჭახლელები ქობულეთელებს შემდეგ ისეთ გადაქარ-
ბებულის ფანატიზმით აღმოსჩნდნენ, რომ მათი გული დღე-
საც არ დაწმენდილა, დღესაც ჳირივით სძულთ ქართველები
და საქართველოს შესახებ ხომ წარმოდგენაც არა აქვსთ. უნდა
ითქვას რომ მაჭახლელნი რამდენათაც ქებული იყვნენ ძველა-
დგანვე სისხლის ღვრასა დი ფირალებში, იმდენადვე გაუგებ-
რნი იყვნენ თავიანთ ქვეყნის საქმეებთა ცოდნაში, ამიტომაც
იგინი აღვილად სტოგებდნენ თვის სამშობლოს და მირბოდნენ
ოსმალეთში. იმდენი სივერაგე და უბედური ოხრობა გადასახ-
ლების დროს ქობულეთელებსაც კი არ გამოუვლიად, რაც მა-
ჭახლელებმა გამოიარეს. მთელი მაჭახელი დაიკალა და ოსმა-
ლეთში წავიდა. უბრალო ქორების და ბოროტ ენების წყალო-
ბით მაჭახლელთა დაკარგეს თავიანთი ძვირფასი სამშობლო,
ქვეყანა და გადაქუხდნენ უცხოეთში, უგზო, უკვლოდ. მთელი
მაჭახელი დაიკალა, სოფლებში ხალხი აღარსად იყო და სა-
დაც იყვნენ თითო ოროლა, ისინიც წასვლაზედ ლაპარაკობ-
დნენ და მირბოდნენ. სოფლებში მრავლად დაშთათ მშვენი-
ერი სახლები და ყველა ესენი გადაიქცა ტყის ნადირთა თავ
შესაფარად.

ერთ ბშვენიერ დღეს, მთელი მაჭახლის ხალხი დაგროვ-
და ქალი, კაცი, დიდი და პატარა, ესენი ჩავიდნენ ბათუმში
და იქილამ ოსმალეთში გადასახლდნენ. მაჭახლში დარჩა მცირე
რიცხვი მცხოვრებთა. თუ რა უბედურება იყო მაშინ და რა

სულიერი ტანჯვა მრავალთა, ეს ძნელია ენამ სთქვას. ერთი მეორეს აქეზებდა, აწინებდა რუსებისაგან. ზოგს ქალსა და კაცს არ ეთმობოდა თავის ქვეყანა და სახლ-კარი, როცა გემში ჩასხეს და დაიძრა გემი, ბევრმა კაცმა თუ ქალმა, მოხუცმა და ახალგაზდამ ტირილი მორთეს. ზოგმა სინანულიც დაიწყო, რომ რად წამოვედითო, ინატრეს უკანვე დაბრუნება, მაგრამ იქვე ბოროტი ენები არწმუნებდნენ ასე: ნუ გეშინიანთ თქვენა, ოსმალეთში ოქროს ცხოვრება გექნებათ, ნუ გეშინიანთ, წადით, იქით თქვენ კაი ადგილებს მოგცემენ, იქ მდიდრად იცხოვრებთ, აქ კი ყოველთვის ლატაკათ იქმნებით, ანუ ფუხარათ. ბედშავ მაქახლელებს წასვლის დროს ყოველივე ოხერ ფასად ეწიდებოდათ, თითქმის მუქთად და თან არაფერი მისდევდათ. მათი საქონელი და ავეჯეულობა ბათუმში ხურძის ფასად ფასდებოდა. მათს ავადმყოფს გადასახლებას ხელს უწყობდა მათი შიმშილიც, რადგანაც ომის დაწყების დღიდან იგინი სოფლის საქმეებს და მეურნეობას მთლად მოსცილდნენ, აღარავინ რა დათესა, მოსავალი აღარ აქვდათ და ამიტომ მესამე წელს (1880) დიდი შიმშილიც მიაღდად კარს.

ასეთივე ხვედრი ხვდათ აქარელთ და ზეგნელთ, შავშეთიდანაც წავიდნენ, ლივანლებმა კი ზეგნელთ გადააქარბეს და მარადიდის ახლო-მახლო სოფლები მთლად აიყარნენ და წავიდნენ სულის საცხოვრებლად. როგორც ქობულეთელ და მაქახლელებს ამათაც დიდი უძლურება გამოსცადეს, დიდი გაჭირვება და მწარე წუთები. ამათაც ისევე ატყუილებდნენ მჭადაგებელნი, რომ ოსმალში კარგად იცხოვრებთ, ყველას კაი ადგილებს მოგცემენ, კაი ფულს, დახმარებას, არც არავინ გაგაჭირისტიანებსო, არავინ რას გიზამსო, მოშორდით გიაურების ქვეყანას და წადით იქით, ოსმალშია თქვენი სულის ქვეყნები. ასეთის მჭადაგებლების წინააღმდეგი იყო ცნობილი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი, მერისელი. ამ პირს დიდი შრომა მიუძღვის გადასახლების წინააღმდეგ ქადაგებით და ამიტომ სამართალია მას ვუწოდოთ თავის დროის კვალად შემ-

ფხველ შესქენილ ჰარია. როგორც ქობულეთელთ, მაჭახლელთ, აქარელთ და ზეგნელთ ისევე ლივანელთა სახლის საქონელი და ავეჯეულება ოხერ ფასად იყიდებოდა. ლივანაც დაიკალათითქმის, მეორე ნაწილი ალარ დარჩა. გადასახლებულთ ცნობები ჩვენ კარგად არ ვიცით. მაინც იმ დროს, ეს კუთხე და ხალხი არც ოსმალეთის მთავრობას აქენდათ აღწერილ-ანუხსული და მათ შემდეგ, ახლად შემოერთებულთ აღწერა ვერც რუსის მთავრობამ მოახერხა დაწვრილებით და დროით. ასე რომ ჩვენ გადასახლებულთ რაოდენობა სულ არ ვიცით, რაც ვიცით და რაც შევკრიბეთ ის უკვე თავის ალაგას მოვიხსენეთ.

გადასახლების მიზეზები მრავალ ნაირია და უმეტესად კი კორები და ცილის წამებანი. მთლად ქართველთ მაჰმადიანები თავიანთი ქვეყნის კიდებებიდამ არ დაიძრებოდენ, ფეხს არ მოიცივლიდენ. იგინი მართალია ფანატიკები იყვნენ და ქვეყნის სიყვარულის გაგება სულ არ აქენდათ, მაგრამ ვიტყვით იმასაც რომ მათ წამქეზებლები არ ჰყოლოდათ, უამისოდ იგინი თავიანთ მიმულიდან ფეხსაც არ მოიცივლიდნენ. ეუბნებოდენ: იქ თქვენ ოქროს ცხოვრება გექმნებათ. ასეთ პირების წყალობით მარტოდ ოსმალურად „გეთთი“ ისმოდა, სხვა არაფერი, ბოროტნი ღუპავდნენ საბრალოებს და აკარგვინებდნენ სამშობლო ქვეყანას. ჩვენ ვიცით კარგად, რომ ბოროტების პატრონები უკანასკნელ ოსმალს მთავრობისაგან საჩუქარს და მადლობას იღებდნენ, შევიტყეთ რომ ვინც უფრო ეცდებოდა მეტს გადასახლებდა, იმას უფრო მეტი საჩუქარი მიეცემოდა, თურმე ქართველი მეტის მეტი ერთგული მეომარი იყო და ოსმალთაც ამიტომ უფრო სურდათ მათი მრავლად წასვლა და გადასახლება.

ქართველ მაჰმადიანები რომ ადვილად ვერ დასთმობდნენ თავიანთ სამშობლოს და გადასახლდებოდნენ უცხო ქვეყნებში, ესა სჩანს კარგად იმ გარემოებიდამაც რომ ვიდრე მათგან გადასახლება დაიწებოდა, მინამ მათში დიდი ყოყმანობა იყო. გული არ ენდობოდათ, მუდამ დღე ჯამეებში მოიყრიდნენ

თავს და თათბირი აქვნდათ: თუ რა ვქნათ, რა უყოთ და როგორ გადავსახლდეთ აქედამ, აქაურობას თავი როგორ დავანებოთო, ზოგი სახლ-კარს თავის მონათესავეს ან მეზობელს ანდობდა, თვით სახლის ავეჯს და ნივთებსაც კი არ ჰყილდა, თვით ოთხფეხს, ყველა ამას ნათესავ და მეზობელს აბარებდა. ამბობდა: ჯერეთ წავალთ, ვნახავთ, თუ კარგია ხომ კარგი, იქ დავრჩებით თუ არა და ისევ უკან დავბრუნდებითო. ყველა ესენი პირველ ხანებში ისე ხდებოდა რომ მთავრობამ მისი არაფერი იცოდა, ზოგი ვაჭრობის სახელით მიდიოდა, ზოგი ნათესავების სანახავათ, ზოგი შექაში მოსალოცად, მაგრამ არც ეს დარჩა დიდ ხანს საიდუმლოდ, მთავრობამ ესეც მალე შეიტყო და წამაგვალთ წინააღმდეგ ზომებიც იქმნა მიღებული.

ასეთ წამვალ პირებთან ხშირად გვქონდა საუბარი, მიკითხავ მიზეზი, თუ რათ მიხვალა, რათ სახლდებით მეთქი? მათ უთქვამსთ: რა ვქნათ, ჩვენი აქ დგომა აღარ შეიძლება, წახდა ქვეყანა, უნდა წავიდეთ ქვეით, უნდა წავიდეთ, აქ ვერ დავრჩებით. ზოგნი იტყოდნენ: ჩვენი ფაშები და ბეგები სულ იქ წავიდნენ და ჩვენ რაღად დავრჩეთ აქა, ჩვენც იქ წავალთ და იქით ვიცხოვრებთ კარგად. პირველ ხანებში მთავრობა ვიდრე შაუტყობდა ჩემ გადასახლების საქმეს, მინადის გადასახლებულთ უკან დაბრუნებას არ უკრძალავდნენ და თუ გადასახლებული დაბრუნდებოდა საქართველოში, იმას უფლება აქვნდათ თავის მამულზედ მისვლის, მიწა-მამულის ფლობის და ცხოვრების კულანდებულად. არ გავიდა დიდი დრო და მთავრობამ რაკი შეიტყო ეს ამბები, მის მერე უკან დაბრუნებულთ ნებას აღარ აძლევდნენ სახლში მისვლის და მამულის მფლობის. ერთის სიტყვით, თუ სახლობით წავიდოდა ვინმე ოსმალეთში და შინ არავის დასტოვებდა, მერე მისი მობრუნება საქართველოში უბრალო იყო და უმნიშვნელო. ზღვიდამ ხმელეთზედ ფეხს არავის გადმოადგმევინებდნენ. უკანვე უნდა დამბრუნებულიყვნენ.

თუმცა საქმე ასე მოეწყო, თუმცა გადასახლება მეტად

ქნელ საქმედ შეიქმნა და წასულს შინ დაბრუნება ერთობ გაუქნელდათ და ალექრძალად, თუმცა შინ მყოფნი მრავლად ხედავდნენ უკან დაბრუნებულთ მთელს ჯგუფებს და მასთანავე მგმობელთ თავიანთ ბედისას და მაწყევართ იმ პირთა სახელგებისას, ვინც იგინი წააქეზეს და წაახალისეს გადასახლებაზედ, მაგრამ თქვენც არ მომიკვდეთ რომ მნახველნი ყველა ამ შინ დაბრუნებულთ და მათის მწუხარების, მაინც არ აკვირდებოდნენ თავიანთ ბედს და არ ითვალისწინებდნენ მწარე სვებედს, ტანჯვით ცხოვრებას, შავბედითი უბედურებას, მამაპაპელთ მამულის დაკარგვას, სამშობლო ქვეყნიდამ ხელის აღებას. არ აკვირდებოდნენ მას რომ წავიდეთ ვაი თუ ამათსავებ ისევ უკან დაბრუნება მოგვიხდესო. იგინი ყველა ბოროტ მქადაგებელთ მემამიტად ემორჩილებოდნენ და მით ღუპავდნენ თავიანთ თავებსაც.

ქართველთ მაჰმადიანთ უმრავლესობას იქმნება თავის სახლ-კარი და სამშობლო არ დაეტოვებინა და არ გადასახლებულიყოს, იქმნება მდაბიოთა უმრავლესობა იმ სიდიდით არ მოსცილებოდა როგორც მოსცილდნენ იგინი, რომ მათ წინაშე არ მომხდარიყო მთელის ბათუმის ბეგების და მოწინავე კაცების გადასახლება. ჰფიქრობდნენ საბრალოები რაკი ჩვენი დიდი კაცები მიდიან იქით, ალბათ იქ უფრო კარგიაო და ამიტომ ჩვენ იქით წავიდეთო. მოწინავე ბეგებმა, ფაშებმა და შეძლებულ პირებმა ამით ვერაფერი სამსახური და მაგალითები გაუწიონ მდაბიო ხალხს. მათ ამის მხრით თითქმის ღალატი მიუძღვით და მტრობა წინაშე სამშობლოსი, მათ რომ უაღვილესად უღალატეს თავიანთ ქვეყანას და თავისი მამულეებიც უბრალო ფასებად დააპნიეს, ეს მთელმა ქართველ მაჰმადიანებმაც იციან და ამას ვერც არავიან უარს ჰყოფს, რადგანაც დღეს თვით ეს მოწინავე პირნიც დიდს სინანულში არიან ჩავარდნილნი მას ზედ, რომ მათ ისე. ოხრად დაგარგეს თავიანთ სამშობროს ძვირფასი მიწა-მამული.

გადასახლების დრთს, მომავალი შორის, დიდს სამწუხარო

სურათს წარმოადგენდა ქართველთ მაჰმადიანთ ქალების ნაწილს თუმცა ლურჯ ჩაღრებში იყვნენ გეხვეულნი და მათი მოწყენილი სახე არ სჩანდა, თუ იგინი რასა ფიქრობდნენ წასავლახედ, რა გულით მიდიოდნენ. ჩვენ ვიცით კარგად რომ ზოგი მათში მოხუციც იყო და ამ ქვეყნის პირიც არ აქვნდათ, ზოგი სწეული, ზოგი უძლეური, რომელსა წასვლის ძალაც არ აქვნდმთ, მაგრამ მიდიოდნენ და ემორჩილებოდნენ ბედს რადგანაც ოჯახის უფროსი მამა კაცის მორიდება აქვნდათ და რასაც უმფროსი ჩაღიოდა იმას ისიც ემორჩილებოდა და ასრულებდა, მეტრ რა გზა აქვნდათ. ასეთის ზოგნი გზაშიც იხოცებოდნენ და თავიანთ დანიშნულს ალაგას ვერც კი მიაღწევდნენ, უნდა მოგახსენოთ, რომ ჩვენთ თვალთ წინ მეტის მეტს ხატანჯველს ცხოვრების სურათს წარმოადგენდა, თვით ადგილობრივ მათი ცხოვრება, თვით ბათუმში, თავიანთ ქვეყნის ქალაქში, სადაც ყოველიფერს ოცნებობდნენ და ყოველივე იცნობდა მათ, ჯერეთ აქ რომ ასეთი მწარე სვე ერთხად გარს, აბა შორს, უცხო ოსმალეთის ადგილებში რა დახვდებოდათ წინ და რა მოუვევლინებოდათ, ცხადი საქმეა რომ სილატაკის, ტანჯვის და სხვერპლის მეტი სხვა არაფერი ექმნებოდათ. ეს ასეც მოხდა.

ხალხის ასეთ უბედურებას უფრო აუბედურებდა ხოჯების ცდა და შრომა. ხოჯებმა მოახერხეს და გადასახლების ქადაგებაც კი შედგინეს და საერთოდ ქადაგებდნენ ჯამეებში, სულიერსა და ხორციელს მხარეებს ერთმანეთს უკავშირებდნენ, სამოთხის საქმეს და სამოთხის მოპოვებას ანუ ჯენენთში შესვლის უფლებასაც ოსმალთს მიწაზედ ცხოვრებით უჩვენებდნენ, გადასახლებათ, იქ ცხოვრება, იქ სიკვდილით და მერე მუსულმან ხემწიფის მიწაში დასაფლავება. იქ არის ჩვენი ბინა, იქ არის მუსულმანის მზე და მთვარეო, ამიტომ ყოველი ჩვენთაგანი უნდა მოსცილდეს აქაურობას და იქით გადასახლდესო. ჩვენი აქ ყოფნა შეუძლებელია, რადგანაც აქ წაწყმენდა მოგველის და იქ კი ცხოვნებაო. მაგრამ ვისაც გადასახლება სურს,

იმას ვეტყვი რომ მან ჯერეთ ეს კუთხე უნდა დაივიწყოს, გულიდამ ამოირეცხოს და მერე გადასახლდეს იქითაო, რაკი კაცი დაიძრება და წავა იქით, მერე იმან აქეთ დაბრუნების აღარა იფიქროსო, ვინც კი სინანულში შევა, ის ისევ აქ დაშთეს, იმისთანა მჩატე ბლაცყები ჩვენს მიწას არა სჭირია. გადასახლება მეტად ძნელი საქმეა, მაგრამ რა უყოთო. ეს სიძნელე ჩვენი სჯულისგამო უნდა დავძლიოთ და იქით წავიდეთ სადაც ჩვენი შუე და მთვარე ამოდისო. მუსულმანის ბინა იქ არის, სადაც მისი ცხოვნება იქნებაო.

ასე და ამ გვარად ფანატიკურის ქადაგებით ამზადებდნენ და რაზმავდნენ ქართველს მაჰმადიანებს მათი ხოჯები და მოლლები. როგორც ზემოთაც ვახსენეთ, ასეთი ხოჯების ქადაგების დიდი წინააღმდეგი იყო აჭრის მუფთი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი და იგი გადასახლების წინააღმდეგ ქადაგებდა, აქარიდამ რომ ცოტა გადასულა ხალხი, ეს სულ მისი შრომა და ცდა იყო. ასეთ ქადაგებათა გარდა იყვნენ ისეთი ხოჯებიც რომელნიც მუჰაჯარად წასულთა ცხოვრების შესახებ დიდს სიბრალულს ქადაგებდნენ და ქართველს მაჰმადიანებს ურჩევდნენ რომ საქართველოდამ გადასულიყვნენ და წასულიყვნენ საცხოვრებლად იქ სადაც მათი მოძმენი სცხოვრობდნენ და იტანჯებოდნენ. ამათი საოცრება აქ ერთი ისიც ვახლდათ, რომ მათ გონება ისე აქვნდათ დაბნელებული, რომ საქართველოში კაცი ცხოვრების მაგიერ ოსმალოს მიწაზედ ტანჯვას და მწუხარება ურჩევდნენ. ეს რასაკვირველია მათ ფანატიკობით მოსდიოდათ. მაქახელში აი რასა ქადაგებდნენ ხოჯები და როგორ აბრმავებდნენ ისეც თვალთ დახუჭულ საწყალ ქართველ მაჰმადიანებს.

მართლ მორწმუნე მუსულმანებო! თქვენ ცეცხლად უნდა შაგერგოთ იმ ლუკმის ქამა, რომელსაც თქვენ დღესა სქამთ, რადგანაც იმავე დროს, თქვენი ძმები ჭნათესავები, ოსმალში მუჰაჯირად წასულნი ულუკმაპუროდ იხოცებიან და იტანჯებიან. ადექით მოშორდით, მურტალ გაიურების ქვეყანას,

წადით იქითკენ სადაც თქვენი ნათესავები და ძმები არიან, რაც შეძლება გაქვსთ, იქ იმათ დაეხმარეთ და როგორც ნამდვილი თათრები იქვე თქვენ ძმებთან დაიხოცენით ერთად. თუ არა და ისინი იქ იტანჯებოდნენ და თქვენ კი აქ სცხოვრობდეთ, ეს არ შეფერის წმინდა მუსულმანის სჯულის კაცადექით წადით, წადით და უშველეთ ოსმალში მყოფთ მშერთ თქვენ ძმებს. ისინი აქ ვეღარ მოვლენ, იმათ ამის ძალა და შეძლება არა აქვთ, თქვენ კი ძალა შეგწევსთ და იქ აღვილათაც შეგიძლიანთ წახვიდეთ, მით ბოლოს სულიც იცხონოთ, ჯვენეთში შეხვევდით.

სასულიერო პირთაგან ხალხის გაბრიყვება იქმნება და ასეთი კი არა. ესეთი გაბრიყვება ხალხის მოტყუებაც არის და დაბრმავებაც, ამას გარდა დიდი უდიერობა და უსამართლობაც. განა საკადრისია ასეთი დაბრმავების და მტრობის ვრცელება ხალხში, რასაკვირველია არა, მაგრამ უბედურება აქ ერთი ის გახლავთ, რომ ამ არასთან ქართველ მაჰმადიანთ სასულიერო წოდებას საქმე არ აქვდა. უქადაგებდნენ შორს წასვლას, იქ სულის მოგებას მით თუნდ დალუპვასაც კი. ისტორიაში ბევრი რამ ხალხის უბედურებანი მიკითხავს და გათახსირება და ისეთი კი რაც ქართველთ მაჰმადიანთ მქადაგებლებმა გამოიჩინეს და რაც ხალხმა ჩაიდინა თავის თავის და ოჯახის დასალუპავათ, ასეთი კი არსად რა გვინახავს. ეს მეტის მეტია და ზომას გადასული, საუკეთესო ოჯახის შვილები ბოროტ მქადაგებელთა საშუალებით ცხვრის ფარასავე ემორჩილებოდნენ და მირბოდნენ უცხო აღგილებში სულის და ხორცის საშვებათ.

მერე რა მოხდა და რა მოუვიდათ ამ ბედშავთ, ოქროს და სულის პოვნის მაგიერ მალე სიმშლიც და გაჭირება იპოვნეს და ეს გაჭირება იმ ზომის იყო თურმე რომ მის ამბებს ევროპიელთ გაზეთებმაც კი მიაქციეს ყურადღება, სწერდნენ, რომ ოსმალეთში გურჯისტანიდამ გადმოსახლებულთ მუჰაჯირები დიდს სილატაკეს სცდიან და თითქმის მშვივრები იხოცე-

ზიანო. ამ სამწუხარო ამბებმა მალე ჩვენც დაგვიკარგა თავი და მალე საქართველოშიაც მოგვივიდა ცნობები, რომ ოსმალეთში წასული ქართველები მოტყუვდნენ, დაილუპნენ, იქ ესენი დიდს სილატაკეს სცდიან, რაც აქედამ ფული გაჰყავთ, ის გაუთავდათ, მის შემდეგ თუ რამ საქონელი ჰყავდათ ის დაყიდესო, ესეც არ ეყოთო. და მერე სახლის ნივთებსაც დაუწყეს ზყიდვაო. მაგრამ არც ამით ეშველათ რამე და რაკი ერთხელ სილატაკეში ჩაცვივდნენ, მის მერე მათ მეტად ბევრნაირი უბედურებანი შეხვდათ გარსაო. საქმე ისეთ განწირულებამდის მიუვიდათ, რომ სიმშვილის წყალობით თვით შეიღებსაც კი დაუწყეს დაგირავება, მოსამსახურედ დაყენება და საუკუნოდ დასყიდვაცკიო, ოღონდ მით რამე ეშოვნად, სიმინდი ეყიდნათ და არ მომკვდარიყვნენო. ძლიერ ხშირად და ძლიერ მრავლად ქართველ მაჰმადიანები 8 და 10 წლის ბავშვებს და გოგოებსაც კი აქირავებდნენ თურმე.

ამ გარემოებამ მათზე ერთობ ცუდი გავლენა იქონია და განუსაზღვრელი სატანჯველი მოველინად. დიდს საცოდავებაში მოთავსდნენ, აქედამ ჩასულთ ხელში მხოლოდ მოტყუილება დაშთად, არსად ადგილები მისცეს, აქა იქ აცდევინებდნენ და იმედებს აძლევდნენ, რომ სცხოვრებელ ადგილებს მოგცემთო, ამ ცნობამდე ბედ შავთ ქართველ მაჰმადიანებს ქირით უხდებოდათ დგომა და ხარჯი, შესავალი კი არსაიდამ რა აქვნდათ, ასეთის გარემოების წვალობით მათი საქმე ისე წახდა და დაილუბა რომ მრავალ ალავას ერთობ ხშირად და მრავლად იწყეს მათ ოჯახის წევრთა ხოცვა, ელეტა, წყვეტა, სიღარიბე, სიმშვილი და სიცივე, სიტუტვლე და არაფრის ქონვა. ეს გარემოება მათში ისე მძვინვარებდა, რაისა გამო ივინი ათობით და ოცობით ეწირებოდნენ მსხვერპლად და უსიხარულოდ ლევდნენ თვის ნაწვალეზ და ზღვით მგზავრობაში შიმშილით ნატანჯ სულს. ეს გარემოება ქართველ მაჰმადიანთ მეტად გულ საწვაფია და თითქმის გენიის ცეცხლით სავსე. ამით მათში ბევრი საუკეთესო ოჯახი დაეცა და მოისპო სა-

ყოველთაჲვოდ, ბევრს ახალ გაზდა ქართველ მაჰმადიანს მოვე-
ლინა სილატაკის წყალობით ამ სოფლიდამ გამოსალმება, ბევრ
ახალ გაზდა ქართველ მაჰმადიანთ ქალს აეხადა პირბადე და
ნამუსი, ბევრი მოხუცი კაცი და ქალი, რომელნიც ჯერ კი-
დეც სასიცოცხლონი იყვენ და სიკვდილის არა აქენადთ რა,
ესენიც მოისპნენ უღვთოდ სიმშილის, სიტიტვლის და სილა-
რიბის წყალობით. გურჯისტანის ქალი და კაცი სიტიტვლეს
და სილატაკეს ჩვეულები არ არიან. მათთვის დიდი სირცხვი-
ლია, რომ დაგლეჯილის ტანთ საცმელით იარონ, ტანზედ არა
ეცვათ რა და ფეხზედ. ოსმალეთში კი ხშირად ნახავდით ამ
თავ-მომწონე შესანიშნავთ მშვენიერს ქართველ მაჰმადიანთ ვა-
ჟაკათ და ყმაწვილებსაც, რომელთაც ტანზედ ძველი დაგლე-
ჯილი ტანთ საცმელი ეცვათ, ფეხზედ დაგლეჯილი ჩუსტები,
აქა იქ თითები უჩანდათ და თავზედაც დაგლეჯილი ყაბალახი,
ან წითელ გახუნებული ფესი. აღარც აქაური სუფთა ტანთ
საცმელი, აღარც მაქახლის იარალა, აღარც ფული და აღარც
ქართული ფაქიზი გული და მედიდურება. იქ ქართველ მაჰმა-
დიანები მიკედლებულნი სხვათა კედელს და კარის წინ იყო მა-
რად ეამს მობუზული, მოკატუნებული, თავ-დაბალიც, რასაც
იგი თავის სამშობლოში ვერ აიტანდა და არავის რას დაუთ-
მობდა, იმას იგი ხელმოკლეობით იტანდა და ითმენდა უცხო
ობაში მყოფი, სხვათა კარს მიკედლებული. ყველა ეს კიდევ არა-
ფერი, ამაზედ უარესს სციდიდნენ იგინი, ეს განსაცდელი იყო
მათი დღიური სიმშილი, გაჭირვება. ხანდისხან გადიოდა ორი,
სამი დღე კაცთა და დედაკაცთ ცივი მჰადიც არ აქენდათ სა-
ქმელად, ეს იყო მათი საწუხი და ეს იყო მათი სავალალო.
ყველაფერს იტანდენ და სთმობდენ სილატაკეს, სიცივეს, სიში-
შვლეს და სიმშილს კი ველარ უმაგრდებოდნენ, ამას კი ვერ
იტანდნენ. ასეთივე სამწუხარო დგომარეობაში შთაცვივდნენ
ქართველ მაჰმადიანთ ქალები. ბედ-შავთ ტანზედ და ფეხზედ
შამოეფცქვანათ ყოველივე და ახლის სყიდვას კი ველარ მოეს-
წონენ. საქმე ისე გულ საწვავ ცეცხლით მოერთვათ, რომ სა-

უკეთესო ოჯახის ქალები და ცოლები უბრალო შავს ქუქკი-
ანს ჩაღრებში ლა იყენენ გახვეულნი, მათ ერთი ლურჯი ჩად-
რი ლა ჰფარავდა, სხვა არაფერი. პერანგს და პერანგის ამხანაგის
გარდა სხვა რამ სამოსელი თუ აქენდათ, ყოველივე მას ქა-
ლები ტანიდამ იხდიდნენ, ჰყიდდნენ და მით ანაღებ ფულით
სიმიდს ყიდულობდნენ და სკამდენ. ხშირად ამით სიმიდსაც
ვერ შოულობდნენ, ნაშოფარიც ცოტა ხანს ჰყოფნიდათ.

ასეთ საუკეთესო ქარველ მაჰმადიანთ ქალთაგან მრავალ
აღაგას ძლიერ ხშირად და მრავლად დაღვრილა ცხარე სილა-
რიბის ცრემლები და გმობაც უთქვამსთ მათზედ ვინც იგინი
გააბრიყვეს და წაიყვანეს უცხო ადგილებში, ვინც მოშაღეს
თავიანთ მამა-პაპის ადგილებზედ, მიწა-მამულზედ, ბალ-ბოსტან-
ზედ და სახლ-კარზედ, ასეთ ქალებისაგან არამც თუ კვნესა და
გოდება ისმოდა, არამედ მოთქმით ტირილი და გამოტირვა
მათის შეცდომების, მწარე ბედისა და სილატაკის. შორს მყო-
ფს და გაბრაზებულთ თავი საკვდავათაც აღარ ენანებოდათ.
თავიანთი ქვეყნის გახსენების დროს ყველა მათგანი სულიერად
იტანჯებოდა და იწვოდა. ამათ საცოდავობამ მთელი სტამბო-
ლიც მოიცივა და მრავალ აღაგას ყვედრებაც დაუწყეს ქართ-
ველ მაჰმადიანებს, რომ რათ მორბიხართ აქეთ, თქვენს მშვე-
ნიერს ქვეყანას რათა სტოვებთ, თავს და ოჯახს რათ იღუპავ-
თო, მაგრამ რალა დროს, ერთობ გვიან. ნეტა ესეთი მდგო-
მარეობა მრავალთა სხვათა საყურადღებოთ გამხდარიყოს და
მით მოღებსა და ხოჯებსაც ეკლოთ გადასახლებზედ ქადაგე-
ბა და ან წამსვლელთა რიცხვიც შემცირებულიყოს. არა და
არა, მაინც დასალუბი უბედურება არ კლებულობდა, იგი ქა-
რთველ მაჰმადიანებში შეუგნებლობით უფრო წინ მიდიოდა,
ამით მათი ოჯახებიც ისპობოდა.

ქართველ მაჰმადიანები მოტყუილებულნი დაშთენ,
იგინი მოატყუეს ხოჯებმა და მოღებმა, მოატყუა თვით ოსმა-
ლეთის მთავრობამაც, წამსვლელთ ჰპირდებოდნენ რომ კარგს
ადგილებს მოგცემთო, ოთხფეხ საქონელს, ფულს და ყოველი-

ვე სახსარს ოჯახის მოსაშენებლათო. ბედშავ ქართველ მაჰ-
მადიანებიც აიყარნენ თავიანთ ქვეყნიდამ, გადასახლდნენ შორს,
უცხო ადგილებში და იქ მათ არც ადგილები მისცეს, არც არა-
სხვა სახსარი და დახმარება. მწარედ მოტყუილებულნი და-
შთნენ. ცოტაოდენი მისცეს აქა იქ ადგილები, უმეტეს ნა-
წილს კი აცდევინებდნენ და ეუბნებოდნენ რომ მოიცადეთ,
თქვენთინ ალაგებს ვძებნით ოსმალეთის მიწებზედ და მალე
მოგცემთო. ამ ლოდინში მათ დღიური ხარჯი და მასთან შე-
უსაველობა ძლიერ აწუხებდა. ბევრი მათგანი ჩავარდა გაჭირვე-
ბაში, ადგილების მიღების ლოდინში დაღლია სული. სილატა-
კით მოცდას როგორც იქმნებოდა აიტანდნენ, რომ იქ დღიუ-
რი სამუშაო საქმე მაინც ეშოვნათ, რომ მათ სიმინდის ფუ-
ლი მოეპოვნათ და მშვიდები არ დახოცილიყვნენ.

ოსმალეთში დღიურ მუშათა საქმიანობა ერთობ ცოტა
არის. იქ დღიურად მუშა დღეში 20 კაპ. იღებს, ხან ესეც
არა აქვსთ. ყველამ კარგად ვიცით, რომ ოსმალთს მუშა ხალ-
ხის უმეტისი ნაწილი აქეთ, ჩვენში ვადმოდის და აქ ეძებენ
სამუშაოს. ამის ცხადი საბუთია რომ მთელის ქურთისტანის
ქურთები სულ აქა ჰყრიან უბრალო ნაგვის მუშებათ. ამათ
ვარდა სხვა თათრებიც მრავლად მოდიან და მათ მუშაობის
მხრით საქართველო ნამდვილ სამოთხედ მააჩნიად. აბა მით-
ხარით, ოუ ამათ ქვეყანაში ქართველ მაჰმადიანები რა საქმეს
იშოვნიდნენ, არაფერს, გინდ რომ ეშოვნად, მაინც მედიდური
და თავ-მომწონე ქართველ მაჰმადიანი დღეში 20 კაპ. ვერ
იშუშავენდა. ეს ასეც იყო და ესენი თუ სადმე მუშაობას ბე-
დავდენ, იქვე უნდებოდნენ მათ: ოსმალთა მუშა მეტოქნი და
ესენი ეუბნებოდნენ მათ თუ თქვენ ჩვენს ქვეყანაში რათ მო-
დინხართ, ჩვენ რათ გვეცილებით, რათ გვახდნეთ, რათ გვი-
დგებით ჯიბრში, როცა თქვენს ქვეყანაში სამუშაო ბევრია,
მუშა ხელიც სჭირიაო. ჩვენები თქვენში მოდიან საქმის და
ფულის საშოვნელად და თქვენ კი აქ მორბიხართო. აბა ეს
რასა ჰგავს თუ არ თქვენს სიბრიყვესო. ეს სწორედ ასეც ვახ-
ლავთ.

ქართველ მაჰმადიანთ ვერ გაიხარეს თავიანთ წადილით ოს-
მალეთში; მათ ყოველივე უკუღმართად წაუვიდათ საქმე, უმე-
ტეს ნაწილ უსინანულოდ დაშთენ და თუ ვისმეს რამე აღირ-
სა მთავრობამ და მისცა მიწა-ადგილები ისინიც უხეიროები,
გამოუსადეგი, სადაც მის ქვეშევრდომთა თათრები ვერ სცხო-
ვრებდნენ, რადგანაც ადგილები უხეიროები იყო. ქაობიანი,
კლდიანი, მოუსავლიანი და უბაზარ-უბოლახო. ასეთ ადგილ-
ებს აძლევენ ქართველ მაჰმადიანებს, თორემ უკეთესებს აბა
მათ ვინ მისცემდა. უხეირო ადგილებზედ დასახლებით კი ქა-
რთველ მაჰმადიანთ დიდი ზარალი მოსდიოდათ, იგინი ცივს,
ნოტიო ჰაერს ვერ იტანდნენ, მისთან არც მიწის ნიადაგს
იცნობდნენ და ამიტომ ხტირად და თითქმის ყოველველთვის
მოცელა და დაღუპვა ელოდათ მათ, რადგანაც ჰავის წყალო-
ბით მათში მუდამ რალაც შხამიანი ციებ-ცხელება და სხვა და
სხვა სენი და ქირები მძვინვარებდა. ადგილების მიცემის გამო
ოსმალთ გლეხნი დიდს პროტესტს უცხადებდნენ ქართველ
მაჰმადიანებს ასე: ჩვენც არ გვეყოფნის ჩვენი ადგილები და
აბა თქვენ რალას მორბიხართ გურჯისტანიდამ აქაო. გურჯის-
ტანი რომ კაი მოსავლიანი ადგილია, აბა რათ სტოვებთ იქა-
ურობას და აქეთ რათ მორბიხართო. ჩვენ იქაურობას დავნა-
ტრით და თქვენ კი იქ სტოვებთ და აქ მოდიხართო. ასეთ სა-
ქმეთა საყვედურები ისეთი ფართო იყო და დიდი რომ მათში
ხშირად კამათი და ბრძოლაც კი იმართებოდა. ამ მხრით ოს-
მალთა თათართ გლეხნი მართალნი იყვნენ და ქართველ მაჰმა-
დიანები კი მტყუანნი გახლდნენ. აბა რას მირბოდნენ იქ, სადაც
არავის იცნობდნენ და არც საქმიანობა იყო. მაგრამ ღმერთმა
ჰკითხოს ავ ხალხს და ბოროტ ენებს. ვინც ამათ აბრწყებდა
და შლიდა თავიანთ სამშობლოდამ.

გადსახლებულთ საცოდავობამ იქამდის შიალწია და იმ სი-
მალღემდის ავიდა, რომ უკანაცნელს ქამს, ამ გარემოებას
თვით ქართველთ ფაშებმაც იმაქციეს ყურადღება და მუჰაჯი-
რად წასულთ დაუწყეს დარიგება, რომ საშუალება მიიღეთ და

დაბრუნდით შინისკენაო. თქვენ, ჩვენ ნუ გვიყურებთ. ჩვენ ფაშები და ბეგები ვართ, ჩვენ სამსახური მოგვცეს და მიტომ ვადმოვედით აქეტკენაო. თქვენ კი ბიჭო გურჯები ხართ, მასთან მუშა სოფლის ხალხი და იმიტომ გაჩერდით გურჯისტანშიო. დაბრუნდით შინისკენაო. ასევე არიგებდა მათ ერთ თავად ტრაპიზონის ფაშა ანუ გუბერნატორი ოსმან ფაშა თავდგირიძე.* ეს ყველა გადმოსახლებულთ ეუბნებოდა რომ ბიჭო, გაჩერდით თქვენს ქვეყანაში, აქედ ნუ მოდიხართ, თორემ დაილუბებით. იქ თქვენ არაფერი მოგივათ, ჩვენ ნუ გვიყურებთ, რომ აქედ წამოვედით, ჩვენი საქმე სხვა არის და თქვენი სხვა, თქვენ გაფრთხილდით. ასე და ამ გვარად ბევრი ეუბნებოდნენ ქვეით წასულ ქართველ მაჰმადიანებს და მრავალთ აბრუნებდნენ უკანვე თავიანთ სამშობლოში. მე ვარ მნახველი თვით ასეთის შინ დაბრუნებულეზ საბრალო ქართველ მაჰმადიანის, რომელნიც შავი ზღვის ნაპირას რომ მოვიდნენ, ბათუმთან მათ სიხარულს საზღარი არ აქვნდათ, როცა გემი-დამ ვადმოვიდნენ და მიწაზედ ფეხი დადგეს, რამდენიმე ნაბიჯის შემდეგ დედაკაცები ჩადრებში გახვეულნი მიწაზედ დაემხნენ და დაიწყეს ტირილი და ცრემლები და მიწასაც დაუწყეს კოცნა. შემდეგ ამის მათ შინ დაბრუნების სიხარულს საზღვარი არ აქვნდა.

ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებას დიდი ისტორია აქვს. იგი ღირსია დაწვრილებით გაცნობის, ამიტომ ჩვენ კიდევ მოვიყვანთ აქ რამე ცნობებს. პირველ გადასახლებულთაგანნი რაკი გაქირებაში ჩავარდნენ და მწუხარებას სკუდიდნენ, იგინი დიდს სინანულს მიეცნენ, მაგრამ ბევრი მათგანი მაინც ხალხის თვალში თავს არ იმცირებდა და არსად არავის რას ატყობინებდა თავიანთ გაქირებულის ცხოვრების შესახებ. ასეთი პირები საიდუმლოდ შინაც კი მოდიოდნენ, აქარაში აქა იქ დროებით რჩებოდნენ და ამ ხნის განმავლობაში, თავიანთ დამშეულ ოჯახისათვის სიმინდსაღ ფულსაც აგროვებდენ, მაგრამ ერთობ ჩუმად, საიდუმლოდ. თუმცა ესენი ასე ახერხებდნენ საქმეს გა-

* ეს წინედ კი წასვლას უქადაგებდა.

ჭირვების გამო, ხოლო რაც შეეხება ხალხში მის ცოდნას და გამოაშკარავებას, ამაშიკი მეტად ფრთხილნი იყვნენ და არავის რას ეტყოდნენ თვისის გაჭირვების შესახებ. ნაცვლად ამის ყველა ყველგან ამას ლაპარაკობდნენ: ჩვენ იქ კარგად ვცხოვრობთ, მეტად შესანიშნავად, ჩინებულად და საქმეებიც კარგად მიგვიდისო. თუ რაემს აგროვებდნენ ეს მათის ფიქრით იყო დახმარება ისეთის გზით, რომ ვითომც აქაურებს სიმინდი და ფული მეტი აქვდათ და მიტომ ეხმარებოდნენ ქვეით წასულთ ართველ მაჰმადიანებს, წესი არის თავიანთის მოსავლიდამ მათეისა ც ეწილადებიანთ რამე.

სამწუროდ არც ერთს ქართველ მაჰმადიანს არ მოსდიოდა ჰაზრად თუნდ ის, რომ ეკითხა მათთვის, თუ ბიჭო, იქ თუ ესე კარგად სცხოვრობთ და ყველაფერი მრავლად გაქვსთ, მაშინ აქ რაღას მოიპარებით ჩუმად და ჩვენ შორის რათ აგროვებთ ზაიდუმლოდ სიმინდსა და ფულს და მერე ყველა ეს მონაგროვი რათ მიგაგვთ იქით საიდუმლოთაო. სამწუხაროდ ამაგების შეგნება ქართველ მაჰმადიანებს არ აქვდათ და ამიტომ ოსმალეთიდან ძლიერ ხშირად შორბოდნენ აქეთ სხვა და სხვა ასეთი პირნი და ხალხში დახმარებას აგროვებდნენ, ასეთი პირები მე თვით მინახავს ერთობ მრავლად და თითქმის ყოველ კუთხეს და ხეობაში. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ იყვნენ თითო ოროლა ისეთ ქართველ მაჰმადიანები, რომელიც გადასახლებას ზიზღის თვალით უშერდნენ და მეტად დიდს სინანულშიც იყვნენ იმ ოჯახებზედ, ვინც კი აიყარნენ და საქართველოდამ ოსმალეთში გადასახლდნენ.

ჰასან ეფენდი ციციშვილის ნაამბობი.

გადასახლებულთ რიცხვის აწინდელის ცხოვრების ჩვენ ბევრი აღარა ვიცით რა. გადასახლებულთ უმეტესობა დახახლსბულ იქმნენ ისეთ კუთხეებში, რომელთა არსებობა დღეს ჩვენ აღარც კი ვიცით, იგინი დაკარგულები არიან ჩვენი.

ტომის და ქვეყნისთვის, დაკარგულ არიან თვით თავიანთ ნათესავთათვისაც. მოკლე დროის განმავლობაში, შორს წასვლამ, ანუ გადასახლებამ გამოსწვევითა ნათესავური კავშირი ორ ძმათა და სახლთ: კაცთ შორის. დღეს, ქართველ მაჰმადიანებს რომ ჰკითხავთ: თუ თქვენ ვინ ხართ, რა გვარის და რა ნათესავობის? იგინი მაშინათვე ასე იუტვიან, — ჩვენი ნათესავები ძიავ, ქვეითაც არიან წასულნი, ანუ ოსმალში. ჩვენ ძიავ დავიკარგენით, აღარც აქა ვართ და აღარც იქ. ან სულ არ უნდა წავსულიყავით და ან სულ უნდა წავსულიყავით, ნახევარი აქ დავრჩით, ნახევარი წავედით, ეს ვერაფერი საქმე იქმნა. ჩვენ ძიავ, დღეს აღარაფერი ვართ და ბევრი ჩვენი ნათესავები დავკარგეთ, ჩვენ იმათთვის დავიკარგენით და ისინი ჩვენთვის. დღეს მათი ხსენებაც აღარ ვიცით. შემდეგ ხომ სულ აღარ გვეცოდინება. ეს სიტყვები ნათქვამია ჰასან უფუნდი ციცი-შვილისაგან.

მართლაც ასე უნდა ვსთქვათ ჩვენც. ამოდოლა ხალხის დაკარგვა და მივიწყება ჩვენგან დიდს უბედურებად უნდა ჩითვალოს. ჩემის მგზავრობის და ცხოვრების დროს. ქართველ მაჰმადიანებთან ხშირად მქონია საუბარი გადასახლებულთ შესახებ და ბევრს ოჯახში დიდი მწუხარებაც უთქვამს: თითქმის ტირილით მოუგონებიათ ხოლმე ასე: გვაშინებდნენ, ადექით, წადით, თორემ გაგაქრისტიანებენო. ჩვენც დავიჯერედ და გავიქეციით. განვლო დრომ, ყოველივე დაწყნარდა, არც არავინ გააქრისტიანეს, არც არავის ამისთვის ძალა დაატანეს, ჩვენ კი დავიღუპენით ჩვენის ქვეყნიდამ, ჩვენის ოჯახიდან. ბევრს ალაგას მინახავს ოსმალეთიდან ნათესავებთან ასეთის შინაარსის მოწერილი წერილები, დედა სწერს შვილს ასე: — „შვილო მიშველე რამე, აქედამ შენ ძმას და მის ქალ ბადანას თუ ვერ წაიუვან და ვერ უშველი, ვერ დაახსნი ამ ვაუბისაგან. მე მაინც მიშველე, გამამიგზავნე რამე ფული და მით დამიხსენი რამე აქ უნდა ალაგას არ მოკვდეთ, მონუტების უამს ხუ დამხატრულებ შენი შვილების ნახვას და ჩვენს სოფელში სიკვდილს. შვილო როცა

ეს ქადაღდა აწერება, მაშან დედაშენის ცრემლიც აღვრის. რათ ვქენათ ესე, რათ დავადეუხეთ თავება. მაშკელე შეიღო, რაშე და წაგვიყვანე თქვენკენთ“. ეს წერილი ნამდვილიდამ არის გადმოწერილი. მოწერილია ასე: ერთი ძმა საქართველოში, თავისი მამულზედ დაშთენილა, მეორე ძმა კი გარდასახლებულა, ამას დედა თან გაჰყოლია. ბოლოს დედა სინანულში შესულა და ასე მოუწერია შვილისთვის, რომ მიშველე რამეო. ასეთი წერილები ბევრი მინახავს და ყოველი მათგანი გოდება და ტირილი ყოფილა სამშობლო ქვეყნის და სოფლების დაკარგვაზედ, მინახავს ისეთი წერილებიც რომელთა უმეტესი ნაწილი არაბულის ასოებით და ქართულის სიტყვებით, ყოფილა დაწერილი.

რამდენათაც მწარეა ისტორია ქართველ გადასახლებისა, იმდენადვე მრავალფეროვანია და საყურადღებო ის გარემოებაც და მისი ისტორიაც, თუ გადასახლებულნი ბოლოს რადიდს სინანულში შთაცვივნდნენ, რა გოდებას მიეცნენ ქვეყნის დაკარგვისთვის, ყოველი მათგანი რა ოხვრით და გოდებით მოსთქვამდა თვის წუხილს და ოხვრას. რამდენი ცრემლი იღვროდა მათში, რამდენი მომაკვდავი მოხუცი კაცი თუ ქალი სტიროდა და სწუხდა მწარედ არა იმაზედ, რომ იგი კვდებოდა, ამ სოფელს უღვთოდ ესალმებოდა, არამედ მასზედ, რომ მას უცხო ქვეყანაში ეღებოდა ბოლო, უცხო ალაგას ესალმებოდა სოფელს და თვალთ წინ ეშლებოდა თავის სფლავისდაკარგვა და მტერთა, მეგობართა, მოყვასთა და ნათესავთაგან შორს ყოფნა. მნახველთ უთქვამთ, რომ ვინც კი გვინახავს ოსმალში მომაკვდავი. ყველა სინანულში იყო და ზოგი მწარეთაც სტიროდა და შვილებს შინ დაბრუნებას ავალეებდა და ეუბნებოდა, რომ მერე თქვენი ქვეყნიდამ ფეხი აღარსად მოიცივლოდ და არავინ გაგაბრიყვოთო. იყავით ერთ ალაგას, თქვენი ძველების ადგილსო. პირველ გადასახლების და შემდეგ დროსაც, ვიდრე მთავრობა აღკრძალავდა შინ დაბრუნებას, ბევრმა მოახერხა და დაბრუნდა საქართველოში, თავიანთ მამულზედ

დასახლებაც მოასწორეს, ეს მოუხდათ უფრო იმათ, ვინც შორეულს ოსმალის ქვეყნებში არ იყვნენ წასულნი, ვინც ახლო მახლოს იყვნენ გაჩერებულნი, მაგალითებს ტრაპიზონის ვილაეტში, არზუმის და სხვა ასეთ კუთხეებში. შორის კუთხებიდამ კი აქ აღარავინ მოსულა, მთლად იქით დაშთენ, იგინი ჩვენთვის დღეს მთლად უცნობათ არიან დაკარგულნი.

თუმცა ასეთი მწარე შედეგი მოჰყვა ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებას და ასეთის სახმილის აღით აინთო გადასახლებულთ გული და სული, მაგრამ მაინც არც შემდეგ მოისპო ქართველ მაჰმადიანთ შორის გარდასახლების ოცნება, გარბენა და გამორბენა. კაცს რომ შემოჰკლდომოდა ვინმე, ეს მაშინავე ოსმალში გაიქცეოდა და მით იხსნიდა თავს, ან სისხლს აიღებდა ვინმე ან გაყაჩაღდებოდა, ვისმეს მოკლავდა, ან სამართალი ცხეს მიუსაჯავდა, ან ქალს მოიტაცავდა და მერე ამისთვის დასჯიდენ, ან რამე შუღლი მოუხდებოდათ და ჩხუბი ჩამოვარდებოდა და ვინმე დაიჭრებოდა, ან მოკვდებოდა, ერთის სიტყვით ყველას იქით უხდებოდა გაქცევა, თითქმის სამუდამოთ იქ დარჩენა, ნათესავებთან დასახლება. ზოგი კი რამდენიმე ხნის უკან ბრუნდებოდა, ზოგს იჭერდენ და ისე მოყვანდათ, ასეთი გადასვლა გადმოსვლა, ანუ გაქცევა დღესაც კი სწარმოებს მათში, ამის გარდა ვინმე უფროსს ამართველოში რამ საქმე ეთქვათ, ან სამართალი სწორე არ მიეცათ, ან ბეგარად გაეყვანათ, ან ხარჯი შეაწერეთ ცოტა მეტი, ან ტყის საქმეზედ ლაპარაკი მომხდარიყოს და ან კიდევ სხვა ამ გვარი სოფლის საქმენი, მაშინ აღარ იცოდენ რა ექმნათ და ვაგულისებულნი ყვიროდნენ.

წვიდეთ. წავიდეთ. ჩვენა აქ დგომა აღარ შეაძლება. დუნია წახდა, დაიდუმა ქვეყანა, წავიდეთ სხვა საშუალები ჩვენ არ გვაქვს.

ასეთ პირებს წადილიც შესრულებიათ და წასულან, მოშლილან მამაპაპეულის ოჯახიდან, ჩასულან ოსმალში და დამდგარან საცხოვრებლად. მალე გასჭირებიათ და ისევ შინ

დაბრუნებულან. ასეთ შინ მოსულთ უპირველესად თავიანთ ქვეყნის სამართველოში მისვლა მოხდენიად და განცხადება. მინახავს ქობულეთსა და აქარაში, რომ წასულთათვის მოსვლის დროს, პირველ ნახვისა შინ მყოფ ქართველ მაჰმადიანს ასე უთქვამს: ბიჭო, რომ მიდიოდი, ხომ ხედავდი რომ ეს ადგილები და მთა და ბარი თან არ მოგდევდა. ხომ ხედავდი რომ ყოველივე აქ რჩებოდა, შენ რაღას შირბოდი იქით და თუ წახველი, რაღას დაბრუნდი აქეთ, რატომ არ დარჩი იქით. იქ ხომ სულ ჩვენები არიან და ჩვენი სჯულისანი, ჯერ წასვლა არის ძნელი და მერე აქეთ მოსვლა. ისიც თუხარა ცარიელ კაცისათვის. ასეთი საუბარი ხდებოდა მაშინ როცა აი რა შემთხვევები იყო: წარმავალნი თავიანთ მამულს ან გაჰყიდდნენ, ან გადასცემდნენ ვისმეს რამდენიმე წლით. ამლებიც აიღებდა მამულს, ოთხთუხ საქონელს და დაუწყებდა მოვლა მოშენება და პატრონობას, მაგრამ არ გავიღოდა დიდი დრო და ვნახოთ გადასახლებულნი ისევე შინ მობრუნდნენ და თავიანთ მამულის მყიდველს, თუ მოიჯარადრეს მამულს კვალად შეეცილებოდნენ, დავას ან თხოვნას დაუწყებდნენ, ნასყიდის უკან დაბრუნებას, ზოგ ალაგას მშვიდობით თავდებოდა საქმე და ზოგ ალაგას კი ჩხუბი და დავი-დარაბა სტყდებოდა. შინ დაბრუნებულნი აქა იქ სცხოვრობდნენ, ნათესავთა და მეზობელთან მიკედლებულნი და ამიტომ დიდს მწუხარებასაც გამოსცდიდნენ.

ამათის ასეთი საჩივრებით სავსე იყო მთელი ბათუმის ოლქის სამართველოები, ასევე ართვინის და სხვა კუთხეებშიც სადაც კი ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობდნენ და სადაც გარდასახლების ოცნება სენივით მძვინვარებდა მათში. თვით ჩემს თვალ წინ ყოფილა ასეთი შემთხვევა: ოსმალეთიდან დაბრუნებული მთელი გჯუფი, გადმოსულან გემიდან ხმელეთზედ და დაუწყვიათ ზვეწნა და მუდარება შინ დაბრუნებისათვის. ამავე დროს, იქვე ყოფილა მეორე გჯუფი, შინაურების, რომელთაც დაუტოვებიათ მამაპაპისეული სოფელი, მამული და განმზა-

დებულან ოსმალში წასასვლელად. ერთმანერთიკ უნახავთ და
ლაპარაკიკ დაუწყვიათ, მეც მისაუბრია მათთან და იგინი ვერ
მისულან იმ გარემოებასა და საგანზედ, რომ ერთმანერთისა-
თვის ეკითხნათ თუ ან ერთი ჯგუფი რათ ბრუნდებოდა ქვე-
დამ და ან მეორე რაღათ მიდიოდა. საოცარი იყო ჩემთვის
ასეთი გაუგებრობის ნახვა. მიზეზები ვერ შევიტყე, ბოლოს
გავიგე, რომ თურმე წამსვლელთა წინაშე საუბარი და გადა-
სახლების გულის აცრუება და ლაპარაკი დიდი ცოდვა არის
სჯულისათვისაო. კაცი ნურაფერს ეტყვის და ნუ შეაგული
ნებსო, თვით უნდა მიხვდესო.

ასე ამიხსნეს მცოდნე ქართველ მაჰმადიანებმა. თვით კი
მიხვედრით ვერ თვითცნობიერებოდნენ, თუმცა ერთიკ და მე-
ორენიკ კარგად ხედავდნენ იმ სურათებს, როცა ოსამღელიდან
შინ დაბრუნებულნი ოხვრით და მწუხარებით იყვნენ სავსენი,
ამათ ყოველივე მწუხარებას სპობდა მათ ქვეყანაში შე-
მოსვლა, შინ დაბრუნება. მეორენი კი გახარებულნი და გამზა-
დებულნი მიეშურებოდნენ იქით, საიდგანაც მათი თანამემუ-
ლენი გმობით და შეჩვენებით ბრუნდებოდნენ. ასე იყო საქმე
ქართველ მაჰმადიანთა, ასე გათახსირდნენ იგინი და ყოველ
მათგანს ბოშა ციგნებივით გრძნობა დაკარგული აქნდათ. სი-
ტყვა სამშობლოზე, ქვეყანაზედ, ერზედ, ეროვნებაზედ, ენა-
ზედ და თვით თავივით ოჯახის ბედნიერ ცხოვრებაზედ. ფი-
ქრიკ არა ჰქონდათ, მიტომაკ მირბოდნენ და მორბოდნენ
უკან, რაისა გამო იგინი საკმარისადაც სწყდებოდნენ. ამ გაუ-
გებარ უბედურებას მათგან დიდი რიცხვი შეეწირა.

მეცხრამეტე საუკუნეში, არ მომხდარა ისეთი დაბრმავება
რომელიმე ერისა და გარდასახლება, ეს როგორც მოხდა ქა-
რთველ მაჰმადიანებში. ასეთ საქმეთა გულგრილობით და უზე-
ირობით ქებულნი არიან ქართველი მაჰმადიანები, და მას-
თანვე საკმარისად გასაკიცხნიც თავიანთ შთამომავლობის წი-
ნაშე, თუ მათ თავიანთის უმეცრებითა ზარალი მოუტანეს თა-
ვის მომავალ თავობას, მათს ქონებრივ სახსარს, მათს აღზრ-

დას და ან რა დაუმკვიდრეს მათ ამ გადასახლებით კარგი და კეთილი. მე დარწმუნებული ვარ, რომ ქართველ მაჰმადიანთ შვილების უმეტესი ნაწილი დღესა თუ ხვალე თვალს გაახელს, იგინი გამოვლენ მოქალაქობის ასპარესზედ,*) მის მერე მოიკითხავენ თვის სამშობლო ქვეყნის ისტორიას და გარდასახლების ცნობებს და მაშინ იგინი გულცეცხლით სავსენი დაშთებიან თვის მამა პაპათა შეცდომებზედ, ამოდოლა ხალხის გადასახლება-დაღუპვაზედ. აუარებელი ძვირფას მამულების და ადგილების დაკარგვაზედ. ასეთ თავობათა საყურადღებოდ მოვიყვან შემდეგს, რომელიც ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა მიაგმო. — თქვენი ჰირიმე, მე სიტყვა ქართველი ჰირივით მძულდა, ამისთვის დავტოვე ჩემი სოფელი და ოსმალში გავიქეცი ჩემის ცოლშვილით. ჩავედი იქ, რაცა მქონდა სულ დამეხარჯა. მალე დავრჩი ცარიელი, მის მერე სადაც კი წაველ და ფეხი გადავდგი, ვინც კი მნახა, ყველამ ქართველი-გურჯი მიწოდა, ვისაც კი ვკითხე და ვუთხარ რამე, ყველამ ქართველი დამიძახა და ამიტომ ვამჯობინე შენი ჰირიმე და ისევ შინ დავბრუნდი. ასე და ამ გვარად, მე ყველას ვურჩევ გადასვლას და გაქცევას თავი გაანებონ, თორემ იქ ისეთ დღეში ჩავარდებიან, რომ ის თქვენმა თვალმაც არ ნახოს, ეს ნურც თქვენს მტერს მიადგს კარზედ. იქ, ბატონო ოსმალის კაცნიც გვმტრობენ და გვიყვირიან, აქეთ ნუ მოდიხართ, ადგილები ჩვენც არ გვაქვსო.

ეს ამბავი მიაგმო კარგად შესმენილმა ქართველ მაჰმადიანმა, მრავალ გზის ნამგზავრმა ოსმალეთში და გამოცდილმა პირმა. თუმცა ასეთ მცოდნე პირებს ქართველთ მაჰმადიანები ხშირად ხედავდნენ და ბევრნი დიდის ცრემლებითაც მოუთხრობდნენ ოსმალეთში გადასახლებულთ მწარე ცხოვრების ცნობებს, მაგრამ მაინც მათში ღელვა გარდასახლებისა არ კლებულობდა, რადგანაც არ კლებულობდა თვით ბოროტ მქადავებელთ და წამქეზებელთ რიცხვიც. რაც კი ქმნეს ასეთ პირებმა და რა ღვაწლიც დასთესეს თვის თანამემამულეთა

*) ეს დაწერილია 1891 წ. დღეს უკვე გამოვიღნენ.

წინაშე, ეს კარგად სჩანს თვით მომხდარ საქმეთა არსებულ
ცნობებიდანაც, მხოლოდ ამისთვის ფხიზელი დაკვირვება არის
საჭირო.

გადასახლებულთ შორის ხშირად იყვნენ ისეთ ქართველ
მაჰმადიანებიც, რომელნიც მხოლოდ საქართველოსთან ახლოს
სახლდებოდნენ, იმ ადგილებში, რაც ოსმალის ხელში დაშთა,
ანუ მათს სამფლობელო საქართველოს ნაწილს შეადგენდა.
დღესაც ოსმალეთის საქართველოს ადგილების დიდი ძალი
მანძილი უკავია და ამ ადგილებში მთლად ქართველ მაჰმადია
ნები სცხოვრობენ, სადაც მიეკედლნენ და დასახლდნენ
ეს ახლად მისულ ქართველ მაჰმადიანებიც. გარდასახლებ-
ულთ შორის, მეტად დიდი უბედურება, ერთობით გარდასა-
ხლება და დაღუპვა მურღულულეთაც მიიჩინეს, ამათაც დაკა-
რგეს მშვენიერი კუთხე მშობელის ქვეყნისა. კაი ჰავიან-მოსავ-
ლიანი და ქებული მრავალ ნაირის მადნებით.

ნაამბობი დედი ალა ნიჟარაძისაგან. 1890 წ.

„ქობულეთის კუთხიდან, ჩაქვის ხეობიდან, ბათუმის
და კახაბრის ნაწილიდან აქარამდე, მცხოვრებთ შორის გადა-
სახლებულ იქმნა 2000 მოსახლე. ასე რომ, თითო ოჯახში
რომ ვიანგარიშოთ 5-ს სული. სულ გამოვი 10, 12 ათასი
ორივე სქესისა. ბათუმიდან გადასახლდა 5000 ათასი სული.
კახაბრის ნაწილიდან 3000 ათასი სული. სულ 20,000 მეტი
და არა ნაკლები. მაქახლიდან წავიდა 30,000 სული, ორივე
სქესის. ქვედა აქარიდან წავიდა 10,000 სული, ზედა აქარი-
დან წავიდა 8000 სული. ლიგანის ხევიდან წავიდა 25,000
სული, მურღელის ხევიდან წავიდა 8000 სული. იმერხევიდან
5000 სული. შავშეთიდან 10,000 სული, არტაანიდან 25,000
სული. ოლთისის კუთხიდან 25,000 სული. ჩხალის ხეობიდან
500 სული. ართვინიდან 4000 სული.“

ჩვენის შეკრებილის ცნობებით 20,0000 ათასზედ მეტი

სული უნდა ვიანგარიშოდ. ეს ცნობები ძრიელ ეწინააღმდეგება რუსის და ოსმალეთის მთავრობის ოფიციალურს სტატისტიკურს ცნობებს, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ დაწვრილებით და ზედმიწევნით ცნობანი არც ერთს მთავრობას არ ჰქონდა შედგენილი და არც მეორეს. ამიტომ მათი ცნობები სწორეს არას იძლევიან არც წასულთა შესახებ და არც დარჩენილებზედ. ოსმალეთს ქართველ მაჰმადიანთ სრული ანუსხვა ერთობ უძნელდებოდათ, ნამეტურ აქარელები არ ემორჩილებოდნენ და 1820 წლიდამ საქმე ისე მოეწყო, რომ ლივანა მურღულის ხეობა თვით ბათუმის ფაშის და კაიმაკამისტვისაც უცნობი იყო. მურღულელნი წელიწადში ერთხელ ხარჯს ჰკრეფდენ ერთმანეთში და ბათუმში ჩაჰქონდათ და ფაშას აძლევდენ, სხვა რამ საქმე ოსმალეთის მთავრობას მათთან არ აქენდა. არ იცოდენ თუ მთელს ხეობაში რამდენი მცხოვრები იყო, რამდენი სული ორივე სქესისა. ჩვენთან დაკავშირების დროს ვერც რუსის მთავრობამ მოასწრო მათი აღწერა კარგად, ასე რომ არც ამათ იცოდენ რიცხვი ახლად ჩაბარებულთ და ამიტომ ვერც ამათ შეუძლიანთ მოგვცენ სწორე ცნობები გარდასახლებულთ და დაშთენილთ შესახებ.

ჩვენი შენიშვნა რომ მართალია ამას ასაბუთებს თვით ის გარემოებაც, რომ დღესაც ოსმალეთის დაბებს, სოფლებს, და ქალაქებში ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი ერთობ დიდია და მრავლად მცხოვრებნი. აქ მცხოვრებთ ქართველთ შესახებ ჩვენ ბევრს ვეცადეთ, მაგრამ დაწვრილები კი მაინც ვერაფერი ცნობები ავწერეთ. ვიტყვით თამამად, რომ კონსტანტინეპოლის მცხოვრებთ თურქებთ შორის ქართველთა რიცხვი უნდა იყოს არა ნაკლებ 400 ათასისა, რასაკვირველია ამათში ბევრის ბევრს ქართული ენა დღესაც ეხსომებათ. ეს 400 ათასი მცხოვრებნი არიან სხვა და სხვა წვრილი სოფლების, დიდი ქალაქების სხვა უნდა იყოს, ამას დაასაბუთებს შემდეგი გარდმოცემაც.

ოსმალეთიდან დაბრუნებულის ნაამბობი

ოსმალეთიდან დაბრუნებულმა ერთმა შესმენილმა ბეგმა, ბუენიძეთაგანმა გადმომცა შემდეგი ცნობა 1892 წ. რომ ოსმალეთში ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი დღეს 3 მილიონზედ მეტი იქნებაო. ამანვე გადმომცა შემდეგი ცნობები:

ოსმალეთის სამფლობელო ადგილებზედ, დღეს ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ შემდეგ ადგილებს:

ხოფას 100 კომლი.	არახვეს 120 კომ.
ირიზეს 100 კომლი.	სურმენს 100 კომ.
ოფს. 120 კომლი.	ტრაპიზონს 100 კომ.
ფლატანს 120 კომ.	ბელღევანს 150 კომ.
თრიპოლს 100 კომ.	გერესონს 120 კომ.
ორდს 1000 კომ.	აბდალას 130 კომ.
უნიას 1000 კომ.	ბაცას 1000 კომ.
ჩერშმებს 100 კომ.	თერმეს 100 კომ.
ბაფარს 100 კომ.	სინოპს 150 კომ.
ბოლონანს 100 კომ.	

სამსონს 150 კომ.—და ზოგიც სხვა ადგილებს. ყველა ესენი გადასახლებულ იქმნენ უკანასკნელ ომის დროს. აქ მოყვანილ ქალაქები და სოფლები არის ერთობ მცირე რიცხვის, არის თურმე ისეთი შორეული ოსმალეთის ქალაქები, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი ათი ათასობით სცხოვრობს, ხოლო ყველა იგინი ჩვენთვის მივიწყებულ-მიკარგულნი არიან, მათ თავიანთ სამშობლო და ვინაობის აღარა იციან რა და ამათ ნათესავთაც, რომელნიც საქართველოში სცხოვრობენ, მთლად მიავიწყდათ იგინი. დღეს ყველა ესენი იკარგებენ თავიანთის ტომის და საქართველოსთვის, იგინი ყოველივე მამა პაპურს ცნებას ჰკარგავენ და მის ნაცვლად ოსმალურს ითვისებენ. ქართული ენის მაგიერ ოსმალურ ენას მისდევენ, ასევე მათს სხვა წესებს.

ამ გულ საწვაგ ცეცხლის ამბებით თავს არავის მოვაწყენ,

სამშობლო ქვეყნის დამკარგველი მწარე გოდების მოთხოვნით სულს არავის შევეუწუხებთ, მუხანათ სოფლის და მის წესებს არავეს ვაგმობინებთ, ჩვენს ცილის საწამებლად ცნობათ განმარტვას არ დავადგებით. აწინდელ ქართველ მაჰმადიანთ ახალგაზრდობის საყურადღებოდ ცნობებს მოვიყვანთ თვით ძველის ქართულის გაზეთებიდგან რომელნიც საკმარისის აღსავესებოთ ხატვენ გარდასახლებულთ ტანჯულს ცხოვრებას და სამშობლო გარეშე თითქმის წამებასაც. თვით ეს ცნობები გამოაჩენს მნიშვნელობას და სინამდვილეს იმ ტანჯვისას, რაც კი საბრალო ქართველ მაჰმადიანებმა სხვათა მეოხებითა და ბოროტებით გამოიარეს.

რისხვა მიყენებული გადასახლება 1829 წ.

ქართველებ ბევრჯელ მოსდგომიათ კარს კაცის რისხვა და ბოროტება. ქართველებმა XV საუკუნიდამ XIX საუკუნის გასვლამდე გამოსცადეს დიდი უბედურება და ვაება, რასაკვირველია ყოველ ვაებას და სისხლის ღვრას აქვს თავის მიზეზები, თვისი პირობები, თუმცა ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ქართველნი არას დროს არ გამხდარან თვის სამშობლოდამ აყრის საბაბნი და მიზეზნი, ყოველთვის უცხონი იყვნენ ამის მაგალითნი და საბაბნი. შეიძლება მცირედ ქართველთაც სდებოდათ ბრალი, მაგრამ ეს იქნებოდა როგორც წვეთი ზღვაში. მართალია ზოგი გადასახლების მიზეზნი ჩვენ ქართველ მაჰმადიანებს მივაწერეთ და პირდაპირ იგინი დავასახელეთ თავიანთ თავის და ოჯახის დაღუპვის მიზეზათ, მაგრამ უნდა ითქვას ისიც, რომ ზოგში პირდაპირ ჩვენც ვახლავართ და ჩვენის ქრისტიან მთავრობის მოხელენიც. რომელეთა ბოროტების შესახებ ჩვენ ორს მაგალითს მოვიყვანთ და ესეც საკმარისი იქნება.

ავწერეთ, რომ რადგანაც ქართველთ ისლამთან დაცვირების შემდეგ შუა გულ ქალაქად ახალციხე იყო, ამიტომ პირველად ამ კუთხის ქართველებში წავიდა წინ

ისლამი, ისიც ვიცით, რომ ოსმალეთის მთავრობას და სასულიერო წოდებას ყველაზედ მეტი ყურადღება ამ კუთხის ქართველებზედ აქვდათ მოპყრობილი, ვიცით ისიც, რომ ამ კუთხეში ისლამის გამო დაიღვარა დიდი სისხლი ქართველებისა, ვიცით ისიც, რომ ყველაზედ ადვილათ და საქართველოს მტრობას ამ კუთხის თავად-აზნაურობა დაადგამათ შეიძულეს ქართველობა, საქართველო და ქართული ენა, ვიცით ისიც, თუ იგინი რა ფანატიკოსები იყვნენ და რა უჯათნი ყოველივე გვაროვნობის თვით ცნებიერებაში. ვიცით ისიც, რომ ყველაზედ სასტიკი მახვილი ამ კუთხის ქართველებზედ იყო გართხმული და აქ საქართველოს და ქართველობის ყოველივე თახსირდებოდა და ისპობოდა. მაგრამ ვიცით ისიც, რომ ამავე კუთხეში, ქართველთ შორის, საიდუმლოდ ქართველობის შემნახავნიც არას დროს არ მოსპობილან და თუმცა მცირედ, მაგრამ მათ მაინც საიდუმლოდ შეუნახავთ თავი, წესები, ენა და ტომობა, ეს შესანახი მათ ორის მწვავის კალთებით უტარებიათ და ამისათვის ხშირად სისხლი და ცრემლიც უღვრიათ.

ასე და ამ გვარად, ამ კუთხის ქართველთ თავიანთ თავი საიდუმლოდ შეუნახავთ 1829 წლამდე, ხოლო ამ შენახვისთვის იგინი რამდენს ეწვალენ, ამას ხომ კაცი ვერ ასწერს-ახლა ბოლოს, ამ ახალციხის რუსთაგან აღების დროს, თუ რა დაემართათ ასეთ ნაწვალეებ და დატანჯულთ ქართველთ, ამას გამოაჩენს შემდეგი ცნობები, რაც განუსაზღვრელს უბედურებით არის გარემოცული. ასეთ ჩუმ ქართველთ 1827 წ. შეიტყეს რომ რუს-ოსმალთ ომი იწყება და ისიც არის თქმული, რომ რაც გინდ მოხდეს, რუსნი ახალციხეს აუღებელს მაინც არ გაუშვებენ, უსიკვდილოთ აიღებენო. ეს გარემოება მათ ახარებდა დიდათ და თან სასოებაც უმაგრდებოდათ მასზედ, რომ ჩვენც გველირსება თანამეკვეყნე და ერთი ენის ქართველებთან დაკავშირება და მაშინ ჩვენს ცხოვრებას მოსვენება მიეცემა და ჩვენი ქართველობაც გამოსჩნდებაო. ასე ფიქრობდენ მა-

შინ ეს პირნი და დღე და ღამ სულ განაბულნი უცდიდნენ ომის დაწყებას, მთელ მესხეთ-ჯავახეთის შეერთებას ქართლ-კახეთ-იმერეთთან.

უნდა ვსთქვათ, რომ ასეთ ქართველთ რიცხვი მაშინ ახალციხის და ახალქალაქის კუთხეებში მრავლად ყოფილან. იგინი საერთოდ სულ მაჰმადიანები ყოფილან, ანუ ქართველნი, ისლამთან დაკავშირებულნი, ყველამ იცოდა, რომ ესენი მუსულმანები იყვნენ, იცოდნენ მით უფრო, რადგანაც ესენი ყოველ მუსულმანთ დღის ლოცვას თურმე სასტიკად ასრულებდნენ და ყოველივეს უფრთხილდებოდნენ, რაისა გამო მნახველს იგინი ნამდვილ მტკიცე მუსულმანათაც ეყოლებოდა მიღებული, მათზედ არაფერი ექვი არ იქნებოდა. ამავე დროს, ამ პირთ, მსლამთან ერთად თვისი სჯულიც უღიარებიათ, იგი საიდუმლოდ სჭერიათ და ამის წესებიც საიდუმლოდ უსრულებიათ. ამისათვის ჰქონიად მიწაში სამლოცველო დარბეზები, ანუ საყდრები, სადაც ჰქონიათ საეკლესიო ნივთები, წიგნები და აქ თურმე ესენი საიდუმლოდ გროვდებოდნენ და ლოცვებსაც ასრულებდნენ. მღვდელი იყო მათში ასე; მამა მოამზადებდა შვილს სამღვდლოთ, მამის სიკვდილის შემდეგ შვილი გახდებოდა მღვდლად, რომელსაც საიდუმლოთ ტრაპიზონის ბერძენთა ეპისკოპოზი აკურთხებდა. ასე და ამ გვარად და ასეთას წვითა და დაგვით უნახავთ თვისი საიდუმლოება. ერთ დროს ამათ პატივისცემა ორი სარწმუნოებას ჰქონიად.

ასეთ პირთ ნატვრა შეუსრულდათ და რუსთა და ოსმალთ ომიც დაიწყო 1828 წ. ომში ესენი მონაწილეობას ვერ მიიღებდნენ, ხოლო შორიდან კი თანაგრძნობას უწევდნენ. ომში რუსთა გაიმარჯვეს, 1829 წ. ახალციხე, ანუ მესხეთ-ჯავახეთი რუსეთის იმპერიის საქართველოსთან იქმნა დაკავშირებული, ამით უნდა მისცემოდა ზემო ხსენებულ საიდუმლო ქართველთ ნატვრის შესრულება. ომის გათავების შემდეგ ქართველ მაჰმადიანებში დიდი შლილობა იყო, ხოჯები და მოღლები აში-

ნებდნენ რომ მუსულმანები რუსების ხელში არ დარჩეთ, თორემ, ბოლოს სულ გაგაქართველებნო. ამათ ისარგებლეს დიდათ და ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი აშალეს თავიანთ მამაპაპეულის მიწა-მამულიდამ, მათ იწყეს მძლავრად და მარდათ გადასახლება, ზოგს მათგან ზედა და ქვედა აქარაში ასახლებდნენ და უმეტეს ნაწილს კი შორეულს ოსამლეეთის ადგილებში, რადგანაც იგინი რამდენადაც უფრო შორს წავიდოდნენ, მექას და მედინას დაუახლოვდებოდნენ, იმდენი მრავალს მათგანს მექაში წასვლა გაუადვილდებოდა, მასთან ჰაჯობასაც მიიღებდა და ბოლოს ცხონდებოდა, ჯენეეთის კარიც ღია დახვდებოდა.

ამიტომ დიდი რიცხვი აიშალა მესხ-ჯავახელების თავის მიწა მამულიდამ, იგინი ოსმალოს მთარობას გაჰყვნენ და მით დაიღუპეს თავი ოსმალეთის უშორეს ადგილებში. ამათ გადასახლების მიზეზებს ოსმალოს მოღებს და ხოჯებს გარდა ხელს უწყობდა იმ დროის ჯარის გენერალი ვასილი ოსეფის ძე ბებუთოვი, რომელიც მაშინ მთავარ სარდლობდა რუსის მხედრობას. ამას და ამის ამხანაგებს თურმე ეჩმიაძინის სასულიერო წოდებასთან მოლაპარაკება ჰქონოდა გამართული და პირობა მიცემული, რომ რუსთაგან აღებულ საქართველოს ადგილებში, თუ კი არზრუმის და ვანის სომხები გადმოსახლდებიანო, მაშინ ჩვენ ვეცდებით, რომ აქაური მაჰმადიანობა სულ აყვაროთ, იგინი ოსმალეთში გადასახლდნო. ამის შესახებ მათს სასულიერო წოდებას ხსენებულს ადგილებში ქადაგებაც ჰქონიათ გამართული, ხალხიც დაუყოლიებიათ. მერე ეს ხალხის თანხმობა თავ. ბებუთოვისთვისაც უცნობებიათ. ეს მაშინვე დაფაცურებულა, ქართველ მაჰმადიანთ შეშინება, აყრა და გადასახლებაც მალე დაწყებულა, რომელთაც თურმე ვოველი მოხელე აქეზებდა მათ ოსმალში წასასვლელათ, ასე და ამ გვარად მესხეთ და ჯავახეთიდან აიშალა დიდ ძალი ქართველობა და გადასახლდა უცხო ქვეყნის ადგილებში, ამათი სოფლებიკი დარჩა ცარიელები.

თუმცა ქართველ მაჰმადიანები ასე უხვათ გარბოდნენ ოს-მალეთში, იგინი ეკარგებოდა ჩვენს ტომს და თავის სამშობლოს, მაგრამ მაინც მათ შორის, ვინც კი საიდუმლო ქრისტიანები იყვნენ, იგინი კი ჩუმათ ფეხს მაგრულობდნენ და უცდიდნენ შემთხვევას, რომ ერთს დღეს, მივალთ მთავარ სარდალთან და მოგახსენებთ ჩვენს საიდუმლოებასო. ესენი მხოლოდ შემთხვევას უცდიდნენ, რომ მათ მეზობელთა ქართველთა წამსვლელთა რიცხვი ცოტათი შემცირებულყო, რათა მათგან ამათთვის საიდუმლოების განცხადების გამო რამე უბედურება არა სწევოდათ, ეს ასეც მოხდა, მთელი მხარე მალე დაიკალა ქართველების რიცხვით, საიდუმლო ქართველთათვის საშიში აღარ იყო თავის ქრისტიანობით გამოჩენის, თუ ამათ ვინმე აეწინააღმდეგებოდა, მაშინ ამათი რიცხვი მათ დასძლევდა. ასე დაიმედებულთა რიცხვმა შეკრიბეს თვის შორის მოწინავე კაცები და მთავარ სარდალს გაუგზავნეს თვისი ამბის საცნობლად. ესენი მალე მივიდნენ თავ. ვასილი ბებუთოვთან და მოახსენეს ასე.

მოგახსენებთ ბატონო, რომ ჩვენ ქრისტიანები ვართ, დღემდე ჩუმად, საიდუმლოდ შევიწინებთ ეს ჩვენი მამაპაპის სჯული, მოგახსენებთ ფაშავ, რომ ჩვენ ერთსა და იმავე დროს ისლამსაც ვაღვიარებდით. ეხლა გაუწყებთ თქვენ ჩვენს საიდუმლოებას და იმედი გვაქვს თქვენ თქვენს ჯარის და ხლმის ძალით დახმარებას მოგვცემთ, რომ ჩვენ ასე ვიქნეთ ცნობილი და განცხადებული. იმედი გვაქვს, რომ თქვენ დაგვიფარავთ ეხლა. მთავარ მართებელმა მოისმინა ამათი განცხადება და მაშინათვე მიუგო პასუხი სწორედ ამ სიტყვებით, რაც ახალციხეში, ეს 1890 წლამდე, ბევრს ახსოვდა კიდევ ზეპირად, ამას ხშირად იტყოდნენ მოსაგონებლად.

„გასწით, დაიკარგენით აქედამ თქვე თათრებო, რომ აქ თქვენი ერთი კაციც არ დარჩეს, გასწით, გასწით, წადით, წადით. მოშორდით აქაურობას, თქვენი აქ დარჩენა არ შეიძლება, თქვენ თათრები ხართ, წადით იქით, საითაც თქვენი ძმები

შიდიან, ჩქარათ, თორემ ამ ამბავს თქვენი თათრები შეგვიტყობენ, ჩვენ არაფერს დახმარებას არ მოგცემთ, ისინი კი თქვენ სულ დაგხოცავენ. წადით, გირჩევნიათ, რუსები თქვენ არ მიგიღებენ, რადგანაც თქვენ არა ხართ კაი ხალხი, რუსის მტრები ხართ.“

ასეთის პასუხის მიცემით მსმენელნი დაღონდენ, დადარდიანდენ დიდათ, ველარა გააწყეს რა, რადგანაც მართლაც და თვით მუსულმანებისაც ეშინოდათ. ეს თავი კაცები გულცეცხლით სავსენი წავიდნენ თავ-თავიანთ სახლებისაკენ და ყოველივე მოახსენეს თანამემამულე ქართველებს. ამათში ამ გარემოებამ დიდ მწუხარება დაბადა, დიდი საგოდებელი მღელვარება, მაგრამ რაღას იზამდენ, რა კი ასეთი უარი სთქვიცა მთავარ სარდალ ბებუთოვმა, ამიტომ ესენი საყოველთაოდ ისლამთან მიკედლებულნი დაშთნენ, გაჯავრებულები მალე აყრის და გარდასახლების ფიქრსაც მიეცნენ და მკირე ხნის განმავლობაში ესენიც აიშალნენ და იწყეს ოსმალეთში გარდასახლება, ასე და ამ გვარად მთავარ სარდლის მეოხებით ეს ამოდელა ქართველობაც გამოეხალმა თავის სამშობლოს და წავიდა უცხო, შორს უცნობ ოსმალეთში, რის მიზეზიც პირდაპირ ზემო ხსენებულ მიზეზები იყო. ამის ცნობები ახალციხის ქართველ კათოლიკეთა შორის ბევრს დღესაც ახსოვს. ამ მანქანებით მესხეთ-ჯავახეთს დაეკარგა დიდი რიცხვი ქართველობის, ამათის მოცილებით და დაკარგვით შეუსრულდათ წადილი მათ მოკამათე-მოდავე პირებსაც.

ქართველთა გადასახლების გეგმა ომის დაწყებამდისვე ჰქონდათ შედგენილ-შემუშავებული, ამისათვის არზრუმის სომეხთა ეპისკოპოსთან მიწერ-მოწერაც ჰქონია ბებუთოვს გამართული, საქმე გაუჩარხახვით და მიტომაც მოაწყეს და მოახერხეს მათ, რომ იმავ დროს, ოსმალეთის სომეხეთის ადგილები-დამ იმოდოლა სომეხ გრიგორიანები და სომეხ კათოლიკენი გადმოასახლეს მესხეთ-ჯავახეთში, ყველა იგინი დაასახლეს სწორედ იმ ქათველ მაჰმადიანთა სოფლებში, სადაც კი წი-

ნედ ქართველნი სცხოვრობდენ. რაც დღეს მესხეთ და ჯავახეთში სომხები სცხოვრობენ, ესენი სულ მაშინ არიან გადმოსახლებულნი, თორემ მინამდის სომეხთა ხსენებაც არ იყო აქ. ასე უბედურად დატრიალდა ქართველ მაჰმადიანთ საქმე და იმოდროლა ქართველობა ისე უღვთოთ და უმიზეზოდ დაეკარგა საქართველოს.

გაღასახლებულთა ამგებნი.

შეკრებილი და დაბეჭდილი 1891 წ.

კინტრიშის და ჩაქვის ხეობის მაჰმადიან ქართველებს ოსმალეთიდან ამბავი მოუვიდათ, რომ ტრაპიზონში მცხოვრები გამოჩენილ ქართველი ყემპერ ალა ფაშიოლი (ჩივაძე) გარდაიცვალაო. ამ კაცის სიკვდილის ამბავი ყოველს ქართველს მაჰმადიანს სიბრალულს უღძრავდა და ყველა სინანულით იხსენიებდა ყემპერ ალა-ფაშიოლის. ურიგო არ იქნება, რამდენიმე სიტყვით მოვიხსენოთ ისიც, თუ ამ კაცმა რა გააკეთა ისეთი საქმე, რომ ქართველ მაჰმადიანთ შორის ასე დიამსახურა სახელი.

ყემპერ ალა-ფაშიოლი (ჩივაძე), ქართველი მაჰმადიანი იყო, ამის წინაპარნიც ისეთივე ქართველები იყვნენ, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანების. ესენი სცხოვრობდენ სოფელ ხუტუბანში, თვით ფაშიოლი ოსმალეთის სამსახურში მსახურებდა და ოსმალოს დროს ბათუმის ჯარის უფროსად ყოფილა. განათლება ამის სულ არ ჰქონია, ისე რომ არც თათრული წერა-კითხვა სცოდნია და არც ქართული. ქართულს ენაზე ეს ლექსებსაც სთხზავდა თურმე. ამის ზოგი ლექსები ხალხშიაც იციან ზეპირათ, ერთი ლექსი დაწერილიც ვიშოვე. სცოდნია მხოლოდ არაბულის ლოცვების კითხვა და იმის მეოხებით საშინელი ფანატიკოსიც ყოფილა, სწორედ ისეთივე, როგორიც იყო ცნობილი ალი ფაშა თავდგირიძე. ეს ორი კაცი ერთი თვისებისანი იყვნენ, ერთის მიმართულების

და ერთნაირი ფანატიკოსებიც, ამათის ანგარებით, მუხანათობით და ფანატიკოსობით ჩვენს ქართველს მაჰმადიანებს დიდ ზარალი და დაღუპვა მოუხდათ, რადგანაც ეს ანგარებით სავსენი და შურის მეძიებელნი, ასახლებდნენ ქართველს მაჰმადიანებს საქართველოდამ და ოსმალეთში გადაჰყავდა, ყემპერ ალა-ფაშიოლლის ომის გათავებისას რამდენს ემუდარებოდა თავ. გრ. გურიელი, რომ დაწყნარდი, ნუ მიხვალ სათათრეთშიო, ნუ ჰყრი ხალხს და ნუ აკარგვინებ ამ ძვირფასს ბინასაო.

მაგრამ იმისაგან ყოველთვის უარი ისმოდა: არ შემიძლიან, მე, ბატონო, თათარი ვარ, მე აქ ვერ დავდგები, სათათრეთში უნდა წავიდეთ. თითონ წავიდა და თავისის ენით მგონი ორმოცი ათასი კაცი გადასახლა ოსმალეთში, რომელთა უმეტესნი გზაში დაიხოცნენ, ვემში ავადმყოფობისაგან და ამ მკვდრებს ზღვაში ჰყრიდნენ. ზოგმა შიალწია და ესენი დასახლეს აქა-იქ, მაგრამ არც ამათ დაადგათ კარგი დღე: სამოთხის მზგავს საქართველოში გაზრდილებმა იქაური ჰაერი ვერ აიტანეს, მათში გაჩნდა ავადმყოფობა და ერთი ნაწილიც იქ გაწყდა უბედურად. აი ასეთი საქმეების გამო სცემს აქაური ხალხი ყემპერ ალას პატივს და ასეთის საქმეების გამო იხსენიებენ მისს სახელსა და თანაც ამბობენ, რომ ყემპერ ალა ნამდვილი თათარი იყოვო და ქართველი ხალხის სისხლის მსმელი, ბევრს რუსსა და ქართველს მოსჭრა ამან თავიო.

მოგეხსენებათ, ის შავი და ბნელი დღეები, რაც საქართველს მეჩვიდმეტე საუკუნეში ეწვია მძლავრის შაჰ-აბაზისაგან, როდესაც მოხდა ქართველების დიდი გადასახლება. ამ დროს ქართველ ძველმა მწერლებმა „შავი დრო“ უწოდეს. სწორედ ასეთივე შავი დრო ეწვია ამ უკანასკნელ ომის დროს დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებთ ქართველ მაჰმადიანებსაც, ზოგიერთების მეოხებით აქედამ ოსმალეთში გადასახლდა და გაწყდა თითქმის ოთხასი ათასი ქართველი კაცი. ეს რიცხვი გამოანგარიშებული აქვსთ აქაურს ქართველს ბეგებს და ალიებს, ესენი ამბობენ, რომ ამაზე მეტიც იქმნა გადასულიო, ეს ჩვენ

იქიდან ვიცით, რომ ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი ნახევარ მილიონზე მეტი იყო. ასე, ექვსას ათასს ამბობენ. დღეს-კი იქ ოსმალეთში, ორას ათასზე მეტი აღარ იქნებაო, რადგანაც უმეტესი ნაწილი ამ გადასულებისა დაიხოცაო. დახოცილან იმიტომ, რომ მეტის მეტს სილატაკეში ჩავარდნილან. ოსმალებს ესენი ვერ დაუჯილდოვებია, ესენი დაუსახლებიათ ისეთ ადგილებში, სადაც ვერც სიმინდი მოდის რიგიანათ, ვერც საქონელი სძლებს საღათ და ვერც სხვა რამ მოდის კარგად.

ეს ის ადგილებია, რომლებსთვისაც ბერძნებსა და თათრებს თავი დაუნებებიათ და სხვაგან გადასახლებულან: ჩვენ აქ ვერ გავძლებთ, ვიხოცებითო. სწორედ ამ ადგილებში დაასახლა ოსმალეთმა აქედგან გასული ხალხი და ამ ადგილებმა დიდ-ძალი ხალხიც გაწყვიტა. დასახლებით თუმცა დაასახლა, მაგრამ დახმარება კი არა მისცა რა, მისცეს მხოლოდ ორი-ოდე ოყა სიმინდი, რომელიც პურად შესჭამეს და სათესლედ ვერ შეინახეს; პირველად ამათთვის არც საქონელი იყო, არც ექიმი, არც წამალი, არც სახლები და სხ. დიდ სილატაკემდე მიაღწიეს, ისე რომ თავიანთს შვილებს ოსმალებზე გაყიდვაც დაუწყეს და იქიდან ანაღების ფულებით აქეთ საქართველოში კაცებს ჰგზავნიდნენ, ესენი საქმელს სიმინდს უძღულობდნენ და ნავებითა და გემებით მიჰქონდათ იქით. ეს დღესაც ისევ ისეა და აქედამ ოსმალეთში დიდი ძალი სიმინდი მიაქვთ.

ასეთ შავ დღეში ჩავარდა იქ გადასული ქართველობა და ასეთ მწუხარება ადგათ თვით დღესაც. ყველა ეს უბედურება, შეწუხება და გაქირვება მოუხდათ თავიანთის შეცდომებით და სხვების ჩაგონებათ. ეს ჩამგონები არიან მოღლები და ხოჯები, ჩამგონებელნი სამზღვარ გარედამაც მოდიოდნენ და თვით დღესაც მოდიან. ამ მოღლებს და ხოჯებს გარდა, რამდენიმე ქართველ მაჰმადიანთ ბეგი, ალა და ფაშებიც ღალატობდნენ, ყველა ამ ბოროტებას და მოტყუებას იმიტომ სჩადიოდნენ, რადგანაც ოსმალეთისაგან ამათ დიდის საჩუქრების იმედები ჰქონდათ. მაგრამ იმედი ვერ აღუსრულდათ, ოსმალეთის მთავრო-

ბამ ამათ მხოლოდ მიწები მისცა და სხვა კი არაფერი. ერთი მათგანი ეს ფაში ოღლია, რომელსაც ბოლოს გული სტკიოდა, სინანულშიაც შევიდა. მაგრამ ეს გვიანლა იყო.

ამან საქართველოში წამოსვლაც დააპირა, აქედამ წასვლაც-კი არ უნდოდა, ხოლო დღეს, როცა ის იქ გარდაიცვალა, მისი ცოლი-კი, აქ საქართველოში სცხოვრობს. ასე უბედურად დაღუპულ ქართველების შესახებ კიდევ ამას ვიტყვი, რომ მათგან აქეთ ძლიერ ბევრნი გადმოდიოდნენ ჩუმად და დღესაც შემოდიან და სახლდებიან აქ, თავიანთს ნათესავებთან. ესენი ისეთს სინანულში არიან, რომ, როცა საქართველოში შემოდიან და აქაურს მიწაზედ დაადგმენ ფეხს, მაშინვე მიწაზე ემხოზიან და თაყვანს სცემენ, რომ ჩვენს ქვეყანაში ძლივს დაბრუნება გველირსაო. ერთის სიტყვით; სიხარულით აღარ იციან რა ქნან, თითქმის გაგლახავებულნი ბრუნდებიან. ს. ალამბარში მე ვნახე, ერთი ახლაგაზდა ქართველი მაჰმადიანი, ასე 21 წლისა, ოსმალეთიდან მოსული; ეს ყმაწვილი კაცი ომის შემდეგ პატარა წაუყვანიათ ოსმალეთში და იქ გაზდილა, დღეს-კი იქ ველარ დამდგარა და აქეთ მოსულა სამუდამო საცხოვრებლად, დედის ნათესავებთან.

ამ ყმაწვილ კაცმა წყევლით მოიხსენა ის პირნი ვინც ჩვენებს აბრიყვებდნენ და ოსმალეთში ასახლებდნენო. მანვე მიამბო შემდეგი ცნობები, რაც მომყავს თავის სისრულით.

**ოსმალეთიდან დაბრუნებულის ნამშობით დაწერილი და
1891 წ. დაბეჭდილიდამ გადმოეჭდილი**

„შუაგულს ოსმალეთში მცხოვრებ ქართველებზე-კი ვერა შევიტყე-რა და რაც აქეთა მხრის ქართველების ცნობები გავიგე, ამას-კი აქვე მოვიყვან

- 1) პატარა ტრაპიზონში 150 კომლი ქართველია.
- 2) ახალს ათინაში 200 კომლი.
- 3) თრიპოლისში 100 კომ.

4) ორღში 400 კომ.; აქ სკოლაც აქვთ და 150 ყამ-
წვილი სწავლობს ქართველ მაჰმადიანებისა. მასწავლებლად
მოღობი არიან; ასწავლიან არაბულსა და ოსმალურს ენებსა.

ირიზეში 600 კომ. აქაური ქართველები ვნახე, გემებსა
და ნავებზე მსახურობენ. ამათ ქართული წიგნები მთხოვეს იქ
წასაღებად და მეც გავატანე. ამ ირიზელმა ქართველებმა ქარ-
თული კითხვაც იცოდნენ. ძალიან გაეხარდათ, რომ მე წიგ-
ნები მივეცი. შიგ ანბანი არისო? მკითხეს, არის მეთქი, ამას
ყველა დაისწავლისო, ჩვენში ქალები სულ ქართულად კით-
ხულობენო. იქ სკოლებიც არსებობს: სავაეო და საქალო.
ყველგან მოღობი და ხოჯები ასწავლიან, ქალების სკოლას
„მეჭთეს“ ეძახიან. აქ მასწავლებლად არიან ბებერი ხოჯები
და მოღობი. ყმაწვილებს თათრულსა და არაბულს ასწავლიან,
ქალებს ძალიან აფანატიკოსებენ, ისე რომ პარასკეობით ესენი
მთელს დღეს სულ „ყურანს“ კითხულობენ.

სხვათა შორის აქ არის მასწავლებლად ერთი ქართველი
ხოჯა, გვარად ალი ეფენდი ბოხიძე, სტამბოლის რუშტიაში
გაზრდილი;

5) ფლათანა 50 კომ.

7) გერესონი 60 კომ:

8) უნია 800 კომ.; აქ სასწავლებელიც აქვთ, ამ სა-
სწავლებელში სწავლა სამს წელიწადს გრძელდება, ჯერ
მოღობი ასწავლიან და ბოლოს ერის კაცები. სწავლის შეს-
რულების შემდეგ სტამბოლის რუშტიაში მიდიან, სადაც
სამს წელიწადს რჩებიან, აქედემ ზოგნი სასულიერო კაცებად
გამოდიან და ზოგნი სხვა და სხვათ

9) იასონი 60 კომ.

10) ონა 100 კომ.

11) ბოლმანი 50 კომ.

12) ფაცა 400 კომ. მედერსეები აქვთ.

13) ჩარშაბა 10 კომ.

14) სამსონი 200 კომ.

15) დიარ-ბეჭირს 100 კომ.

- 16) თერძი 17 კომ.
- 17) კუნჯულას 60 კომ.
- 18) კიზილ იარმარქს 100 კომ
- 19) გეძეზეს 50 კომ.
- 20) სინაფს 50 კომ.
- 21) აიანჯუქს 100 კომ, აქ აქარიდგან გადასულნი არიან.
- 22) ვართენეს 50 კომ.
- 23) ალაშენ 30 კომ. და სხვანიც მრავალნი, მარტო

აქ სცხოვრობენ ის ქართველნი, რომელნიც ხემპერ ალა ფაშის ოლლის მეცადინეობით გადასახლებულან ოსმალეთში.

ყველა ამ სოფლებში მუსულმან ქართველები სცხოვრობენ. ამათი სახალხო ენა შინა და გარეთ ქართული ენა არის, ლხინი და ტირილიც ქართულად აქვსთ, ბევრს სოფელს ქართული სახელები უწოდეს, ზემოთ ჩამოთვლილნი კი მათზე ადრეც ყოფილან და იმიტომ თათრული სახელები აქვსთ, ყველა სოფლებს თავის ჯამე აქვს და მოლა, ხოჯები ჰყავთ, მედრესებიც აქვთ, სწავლა თათრულსა და არაბულს ენებზეა და ამიტომ პატარა ბავშვებს ქართული ავიწყდებათ. ამათი ყადებიც ქართველ მაჰმადიანები არიან, ესენი ქართულად არჩევენ საქმეს, ამათში ქართული კითხვაც ბევრმა იცის, საქართველოში თავიანთ ნათესავებს ქართულად სწერენ წერილებს და საქართველოდამაც ქართულად მისდით წერილები, ამ ქართველებისაგან აქაურს ერთს მაჰმადიანს გულალა კაკაცოლის წერილი მოსვლია, რომლითაც ისინი ეხვეწებიან და ევედრებიან, რომ ეგების ქართული წიგნები მოგვაწოდოთო. ამას წინათაც გაუგზავნია იმათთვის ქართული წიგნები და ეხლაც ამიტომ უთხოვნიათ ამისგან. მე გადავეცი ამას მათებური ლექსები ანბანი-თურთ 200 წიგნი გასაგზავნად, ამათ ნაწერი ქართული წერილებიც ვნახე, ქართულს ასოებს ზოგს არაბულის ასოების სახე მიუღია, ნიმუშები შევკრიბე, ამ ხალხში რომ დღევანდელ დღემდე ქართული წერა-კითხვა ჯა ენა შენახულა ეს ბევრის მაგალითით მტკიცდება.

ამ დღეებში ერთს ჩემს ნაცნობს მოლასთან, ჭუსენ-ეფენდი წითლანძესთან ვიყავი; ამასთან ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა წერილი მოიტანა და თათრულად ადრესის დაწერასთხოვა, მოლამ დაუწერა; ქართულად ლაპარაკობდნენ. მე ცნობის მოყვარეობამ გამიტაცა და წერილის პატრონს ვკითხე, თუ წერილს სად გზავნი მეთქი? მიპასუხა, რომ სტამბოლში, ცოლ-შვილს უგზავნიო. წერილი როგორ არის დაწერილი მეთქი? იმან მიპასუხა, ქართულადო. მეორე ხოჯასთან ვნახე რამდენიმე ქართული წერილი, ოსმალეთში გასაგზავნი და ადრესის დასაწერად მოტანილი. ვისაც უნდა, რომ ამაზე დარწმუნდეს, ის დარჩეს ვინმე ქართველ ხოჯასთან ერთს ან ორ კვირას, იგი მაშინ დარწმუნდება ამაზე, რადგანაც ნახამს, რომ მრავალი სხვა და სხვა პირები მოიტანენ ქართულად დაწერილ წერილებს ადრესების დასაწერად.

შაკუთი და აჭარაში შეკრებილი ცნობები 1892 წ.

ქართველ მაჰმადიანების გარდასახლებისათვის წაქეზება თითქმის იმ დღიდან დაიწყო, როცა ოსმალეთის საქართველოს ნაწილი შეერთებული არ იყო. შეერთების დღიდან ხომ მრავალთ ფანატიკ ხოჯებს და მოღლებს გაეხსნათ გზა და კვალი და იგინი თავ-გადადებით იღვწოდნენ ქართველ მაჰმადიანთა აყრასა და გადასახლებაზედ. ოსმალეთის სამფლობელო ადგილებში, ამისათვის ოსმალეთში ოსმალურს ენაზედ აუარებელს პროკლამაციებსაც კი ბეჭდავდნენ და ჩუმად უგზავნიდნენ აქარალებს და აქეზებდნენ გარდასახლებაზედ. დაკავშირების უმაღლვე აქარელებმა მოკრიბეს რამდენიმე კაცი, ბარე ოკამდე, აულეს მათ რუსეთის პასპორტი და ოსმალეთში გაგზავნეს ადგილების საშოვნელად. ეს ხალხი იქ რამდენიმე ხანს დარჩენ და მერე საქართველოში მოვიდნენ თათრის პასპორტებით და ისურვეს თავიანთ სახლობის წაყვანაც. ამ პირებს, მოუტანიათ ცნობები და უთქვამთ ქართველებისათვის, რომ

ჩვენ კაი ადგილებს გვაძლევენ ანატოლიისკენათ. ანატოლიის ადგილები საქართველოს ჰგავს და ახა კრადეთ აყარენით და წამოდით იქით.

ამ გარემოებამ დიდი შიში დაბადა ქართველ მაჰმადიანთა გარდასახლებაზედ. ასახლებდნენ მრავალთ და აქებებდნენ ალი ფაშა თავდგირიძე, ქემალ ფაშა ხიმშიაშვილი და მრავალიც სხვანი. ოსმალეთში წასულ 20 კაციდამ, საქართველოში მხოლოდ ჩვიდმეტი კაცი დაბრუნდა, სამი იქ დარჩა და ვითომც ადგილებს უმზადებდნენ წაშვლელთ. ამ პირებს აქარელებმა საგზავო ფულიც კი მისცეს. ამ წამხალისებელთ დაბრუნების შემდეგ მართლაც დაიძრა ქართველ მაჰმადიანთა რიცხვი და დაიწყო გარდასახლებაც.

ასე და ამ გვარად, ჩვენ ქართველ მაჰმადიანთ გარდასახლების პირველ დროთ, 1877 წელი უნდა აღვნიშნოთ. ესე იგი ომის დაწყებიდანვე. ამიდამ იწყება ჩვენი ტომის შვილთა დაქსაქსვის საქმე და იგი გრძელდება თვით ჩვენ დრომდის. 1877 წლიდამ მოკიდებული არ გასულა წელიწადი და თვე, რომ ქართველ მაჰმადიანები საქართველოდამ არ აყრილიყვნენ და არ გარდასახლებულიყვენ აშკარად და ან მალვით. ამის სრული მაგალითია 1901 წელი. ამ დროსაც კი შავშეთიდამ უჩუმრად ოსმალეთში გადასახლდნენ 800 კაცამდე, ჩუმად, ისე რომ მათი გზაც არავინ იცოდა. ამ საქმის გამო დააპატიმრეს შავშეთის სოფლების შვიდი მამასახლისი. გარდასახლებულნი ისე წავიდნენ, რომ თან წაიღეს მარტოდ ლოგინი და ტანთ საცმელი, სხვა ყოველივე საქონელი და ქონები ადგილობრივ დასტოვეს უპატრონოდ. ამ გარემოებამ დიდი ალიაქოთი ასტეხა ადგილობრივ მთავრობის წინაშე და გამოძიება დაიწყო, არავინ რა იცოდა, თუ რა იყო ამის მიზეზი, რამ აიძულა შავშელები რომ ასე დაყარეს თავიანთი ყოველივე სარჩო-საბადებელი და ოსმალეთში გაიქცნენ. ამ გარემოებას რუსის უმაღლესმა მთავრობამაც მიაქცია ყურადღება და სხვათა შორის მეც კი მკითხეს მიზეზები გარდასახლებისა. ამის შესახებ მე ასეთი ცნობა მივე:

თქვენი მოხელენი ისე უჭირებენ საქმეს, ისე აწვალებენ, ისე სტანჯავენ და ხშირად უშვერის სიტყვებითაც ლანძლავენ, რასაც შავშელები ერთობ ერიდებიან და აჩიტომ ყოველივეს სტოკებენ აქ ოხრად; ოღონდ აქაურობას მოშორდნენ და წავიდნენ იქით სადაც მათ ამ გვარ შემარცხვენი შევიწროება არ ექმნებათ ეს მე ფაქტებით დავასახელე, დავასახელე ყველა ის მექრთამე და გაიძვერა მდიდარ მოხელენი, როგორც იყო შავშეთის უფროსი და ამ გვარები, ესენი, რომელნიც ხალხს თვით ცოლს და ქალებსაც კი აგინებდნენ, რაც იმათში ერთობ დასაძრახისია. მოხსენებას ყურადღება მიექცა და შემდეგ რა განკარგულება იქმნა ამისი მე არა ვიცი რა. ჩვენ მივიდეთ ისევ 1878 წ. გარდასახლების ცნობებზედ და აენუსხოთ ის თუ ამ უბედურების წყალობით რამოდოლი სიმშლილი და მსხვერპლი დაიბადა და მომავალში რა დიდი ცრემლები მოჰყვა ქართველ მაჰმადიანთა.

ამავ წლის გაზ. „დროების“ 24 №-ში დაიბეჭდა წერილი „აქარა ლივანის აჯანყებაზედ“ წერილში მოთავსებული მიზეზებია არეულობისა და დასაწყისშივე სწერს რომ „არეულობის მეორე მიზეზი ის არისო, რომ ოსმალეთიდან გამომდინარე ისეთი ამაგულიანებლი კაცები, რომელნიც ხალხს უქადაგებენ გადასახლება საო“. ეს წერილი ეკუთვნის ჩვენს ამაგდარ მოღვაწე გ. წერეთელს და იგი წერილი გამსჭვალთლია აქარელთა სიყვარულით და მალალის ზნეობრივის ღირსების ვალდებულებით. ამბობს იგივე: ნაომარ ხალხს ნუ გადახდევინებთ ხარჯს, მოსპვით მათში შიმშილი და მოისპობა გარდასახლებაო“. 35 № -დროებაში“ აწერილია მიზეზები გარდასახლების: „პირველი მიზეზი მოღების ფანატიკური ქადაგება არის. მეორე ბეგები და აღიები, რომელნიც ავიწროებენ ხალხს, ესენივე აქეზებენ ხალხსო, ესენი არიან აქარის ბეგები ხიმშიაშვილები, ქობულეთის თავდგირიძენი და მათთან ტრაპიზონის ფაშა ოსმანი, რომელიც წინამძღოლობს აქაურ ხალხს და აღელვებს. არიან ბერები ბეჟან ოღლი ჩაქვისა,, მაქახლისა კვიტაძე—წულუკი-

ძეები სულეიმან ბეგ და ალი ბეგი. ამათაც უქეზებიან. მისავე მიზეზი ახალ დროის გადასახადის ვერ ატანა და მეოთხეც მეტის მეტი ფანატრობით აღსრულება ისლამისაო. შემდეგ მოჰყავს ამ პირს ეს ამბავი:

მაჭახლური ქალების ამბავი. მოთავსებული ამავე გახეთქილ მაჭახლელად.

მთელის მაჭახლის ქალების სურვილი ის არის ეხლა, რომ ქრმებს ხელი შეუშალონ წასვლაზედ. დიდი მოძრაობაა ამასობაში, იყრებიან მეზობლები ერთმანერთში და თათბირობენ. გამოვა ერთი ქალი ჩადრ დახურული უქნევს ხელს მეორეს, მეორე მესამეს და ესევე სხვანი. ლაპარაკობენ მასზედ თუ როგორ მოახერხონ რომ თავიანთ ქრმები არ გაუშვან ოსმალეთში გადასვლაზედ. ქალები პირდაპირ აცხადებენ უარს, თუ ჩემი ქმარი არ დაიშლის წასვლას, მერე მე არ დავუდგები, თუ ძალით ითხოვა ჩემი წაყვანა მე მაშინათვე მთავრობას მივმართავ და დახმარებას ვითხოვო. არ გავყვებიო, თუ ძალა იხმარა და მაშინ კოროცში დავიხრჩობ თავსაო. ასე მაგრა მდგარან მაჭახელის ქალები გარდასახლებაზედ, მაგრამ გავიდა მცირე დრო და მოღების და ხოჯების წყალობათ კაცებმა დასძლიეს ქალებს და მთელი მაჭახელი გარდასახლდა ოსმალეთში და მით დაიღუპა ყოველივე საყოველთაოდ.

ამავე დროს, არტაანიდამ (არდაგანი) ოთხი ქართველთ მოწინავე პირნი ჩამოვიდნენ თფილისში და მთავარ მართებელს სთხოვედნენ: რადგანაც გავლოლ ომისაგან დაზიანებულნი ვართო, ამიტომ რამდონიმე წელს ხარჯს ნუ გადაგვახდევინებთო. საუბედუროდ იქაური ჩინოვნიკებიც ვერ ექცევიან ამათკარგად. თუ არ გინდათ, მაშინ წადით აქედამ, ეს აღგილი ჩვენ გვინდაო. ამით იგინი სტეხდნენ დიდს ბოროტებას და ხალხის დაღუპვის გარდასახლებასაო. ამითი სარგებლობდენ მოღები და აქა იქ სოფლებში დაძვრებიან და ხალხს ურჩევენ წასვლასაო. შემნიშნავი შიშობს, ვაი თუ არ დააკმაყოფილონ და

მის მერე „დიდად სამწუხარო იქნება, თუ ჩვენი ხალხის საუკეთესო, ცოცხალი და მოძრავი შვილები, როგორც არიან აჭარელები, შავშულები და სხვანი, იძულებული შეიქმნენ რომ აქედამ გადასახლდნენ.

ქართველ მაჰმადიანებს ერთის მხრით ის გარემოებაც აშინებდა წამქეზებელთა სიტყვით, რომ 1878 წ. რუს-ოსმალოს მორიგების ბერლინის კონგრესის 7 მუხლი შეეხება ოსმალოს იმ ადგილების მცხოვრებთ, რომელთაც იგი რუსეთს დაუთმობდა, ამ დათმობილ ადგილების მცხოვრებთ სამი წელი აქვდათ ვადა, რომ ამ წლის განმავლობაში გაჰყიდონ ყოველივე მოძრავი თუ უძრავი და მის მერე გარდასახლდნო. თუ ამ ხნის განმავლობაში ეს ვერ მოახერხეს და აქდარჩნენ, მაშინ ისინი აქაურ მცხოვრებლებად ჩაითვლებიანო. ესე იგი რუსეთის, ეს გარემოებაც დიდათ აშინებდა ქართველ მაჰმადიანებს, ფიქრობდნენ, რომ ვაი თუ სამი წელი გავიდეს, მერე აქედამ აღარ გაგვიშონ გადასახლებლად და აქ დავიღუბოთო, ამას რასაკვირველია მოღებები და ხოჯებიც აზვიადებდნენ და ათას ნაირი ქორებით რთავდნენ.

აქარელების არეულობის დადინჯების შემდეგ, აქარიდამ რამდენმე კაცი ეწვია ბათუმის გუბერნატორს და აუწყეს, თქვენ ხარჯი შეგვისუმბუქეთ, შეგვაძლებინეთ, რომ ცხოვრება მოვაწყუთ და მაშინ გადასახლებაზედ არავინ რას იფიქრებსო. ისიც კი სთქვეს, რომ აქარელნი მშვიდნი და წყნარნი არიან, მათ ვერავინ ააღელვებს და ვერც ოსმან ფაშა ტრაპიზონისა, თუ თქვენ ხალხს შეაძლებინებთ თავის მიწაზე დარჩენას და ცხოვრებასო. უფროსმა პირობა მისცა, ყველაფერს აგისრულებთო 1879 წ. გაზეთ „კავკაზს“ მოსვლია ცნობა, რომლითაც სჩანს შემდეგი: აჭარის სამს ნაწილში ზემო და ქვემო აჭარაში და მაჭახელში დაახლოებით ექვს ათას კომლამდე ითვლება, ზემო აჭარიდამ არც ერთი კომლი არ გადასახლებულა; მხოლოდ ორმა მოსახლემ გამოაცხადა სურვილი გადასახლების. ქვედა აჭარიდამ და მაჭახელიდამ რვა ას კომლამ გამოაცხადა გადასახლების

სურვილი და ზოგიერთება კიდევ წაგდნენ, მაგრამ ამ რიცხვიდამ უკანვე დაბრუნდნენ, ამ გარდასახლების მიზეზი ოსმან ფაშა თავ-დგირიძე- მაგრამ ამ უკანასკნელ დრას, გარდასახლებამ იკლო“ და სსჯანი.

ეს ცნობები მოცემულია იმ დროის ბათუმის უფროსის სტეფანოვისაგან, ვინც ქართველ მაჰმადიანებს ოსმალეთში კოცხით ელალებოდა და ვინც ამით კაი სიმლიდრეც შეიძინა, ვიტყვით, რომ ზემოდ დასახელებულ ქვედა აქარის და მაქა-ხელის 6000 სიცრუე არის და ამის მაგიერ ჩვენ უნდა მივი-ლოთ სამჯერ იმდენიკ კი, რაგანაც მარტოდ მაქახალიდამ ოსმალეთში წავიდა 30,000 სული ორივე სქესის. ამის ცნობა იმ დროს ჩვენს მთავრობას სისწორით არ შეეძლოთ მოეცად-120 №—ს „ღრებაში“ მოყვანილია შემდეგი ცნობა:

„ამბობენ რომ თითქმის მომეტებული ნაწილი ახალ შე-მოერთებულ ქართველ მაჰმადიანების გარდასახლებას აპირო-ბენო. ამ უკანასკნელ დროს უკვე დაიწყეს გარდასახლებაცა. ამბობენ, რომ ჯერ გადასახლებულნი სახლდებიან ტრაპიზონ-ში და იქიდან ორს ან ხუთს მოსახლეს სხვა და სხვა სოფლე-ბში სტუმარსავებ აძლევენო. ერთად საცხოვრებელი არაფერი აღგილი მიუციათ ჯერაო. ეს მითაა უფრო სამწუხარო, რომ რამდენიმე წლის განმავლობაში, როგორც ერთია სარწმუნო-ება, მაშინ ერთიან გვაროვნობა და დედა ენაც დაავიწყდებათ და ჩვენი მოძმე ქართველები გახდებიან ერთ დროს მაჰმადის მტკიცე ანგელოზებად. მოგეხსენებათ რომ, როდესაც ხალხს ამნაირი უძლიური ბედი მიადგება, რომ იძულებული შეიქნება თავის სამშობლო მიატოვოს და გარდაიხვეწოს უცხო ქვეყა-ნაში, მაშინ სხვაა, როცა ერთი მუქა ხალხის კავშირი არ იქნება ერთმანეთისაგან, მაშინ იმათ ახსოვსთ, რომ ერთ დროს ისინი ეკუთვნოდნენ ერთ გვაროვნობას და იმდენად მაშინ ჟანატიზმი ვერ იმოქმედებს, რომ გვაროვნობის გახსენება სა-ზიზღრად მიაჩნდეთ.

საუბედუროდ, მოსპობილნი ბევრნაირ საშუალებასა ჩვენ

დაგვრჩენია რამდენიმეღა შესაძლებელი საშუალება, რომლითაც დარჩენილებს შემდეგისათვის არ ვაფიქრებინებთ მაინც გადასახლებას და როდესაც გადასახლებულნიც დაინახავენ, რომ იმათ უთაური თათრის ხელში ჩერქეზების დღე დაადგებათ, მაშინ დაუჯერებელი არაფერი იქნება რომ იმ გადასახლებულემა კიდევ პირი თავიანთ სამშობლოსაკენ მოიქციონ. ამ საშუალების უპირველესი გახლავსთ, რომ მთავრობამ ინებოს რამდენიმე ხნით გადასახადის პატივება“. და სხვანი,

ამ წერილის შემდეგიც საინტერესოა, ხოლო იგი გარდასახლების უმთავრეს მიზეზს არ ეხება და ამიტომ იგი აქ არც მოგვყავს. იმავე დროს, 141 №-ში დაიბეჭდა წერილი მაქახლის უფროსის თ. დ. წ. ეს წ. ძმა გახლდათ ჩვენის მგონის აკაკის და მასთანვე თაღლითი კაცი, ძმის არა მსგავსი, სამხედრო პირი და დიდი გაიძვერა-გაქლესილი, ნაპრისტავ-ნადიამბეგი, რომელმაც თავის მოქმედებით მაქახელი შააწუხა და ამიტომ რასაც აქ მოვიყვანთ, ეს სულ თაღლითი გახლავსთ და აშენებული მასზედ, რომ ქართველ მაჰმადიანებს აქარაში არაფერი უჭირსთ და რომ ისინი კარგს მდგომარეობაში არიან, ნამეტურ მაქახელენი, სადაც თვით ეს უფროსი სცხოვრობდა. სხვათა შორის ზემო ხსენებულ თ. დ. ნ. საყვედურს აძლევს სხვა და სხვა ცნობების დამწერთ მასზედ, რომ იგინი მთლად სტყუიან, რომელნიც სწერენ და ამბობენ რომ მთელს აქარიდამ 60 ათასი კომლი გადასახლდაო. მთელს ბათუმის გუბერნიაში 40 ათასი კომლიც არ სცხოვრობს და 60 ათასი საიღამ გაჩნდაო. .აი თვით ამ ბატონის ცნობაც.

„აქარის მაზრა გაიყოფა ორად, ზემო აქარა და ქვემო აქარა და იმავე მაზრაში შედის მაქახელი. აქარა კი არა, მთელ ბათუმის გუბერნიაში არ არის 40,000 მოსახლე მეტი და აქარის მაზრიდამ 60,000 კომლი ესახლებაო! თუ ნაჩაღნიკები დანაშაულნი არიან გადასახლებაში რალათ მოდიან უკანვეჩუშად. ყველა ჩოხიანი და სერთუკიანი მათი ბატონიაო. ვინც

გადაესახლა და ესახლებიან მგონი რომ მათი ნაჩაღნაკები არც ჩოხიანი იყოს და არც სერთუკიანი, არამედ მოკლე ოსმალოურ ტანისამოსიანი“.

ამ წერილის დამწერი ამბობს, რომ ვინც გადასახლდნენ, იმათი უფროსები სულ ქართველ მაჰმადიანები არიანო. ასე რომ იმათი უფროსების ბრაღია და არა ჩვენო. ამაში სცდება დიდათ და კარგად ვიცით, რომ იგი უჯეროდ იცავს თავის პიროვნებას და აშავებს ქართველ მაჰმადიანთ ისეთ უფროსებს, რომელთაც არამც თუ გარდასახლებისთვის წაქეზება, არამედ სასტიკად აფრთხილებდნენ მათ, რომ ბიჭო, ნუ მიხვალთ, ნუ იყრებით, თორემ დაილუპებითო ასეთი გახლდათ აქარის უფროსი ტუჰამ ბეგი შარუშიძე და მარადიდ-გონიოსი ახმედ ეფენდი ხალვაში, თ, დ. ნ. სტყუის და თავის ტყუილებს რომ ჰფარავს ეს სჩანს მის შემდეგ ცნობებიდანაც.

„ზემო აქარის ნაჩაღნიკათ არის ნიკო მეფისოვი, ქვემო აქარაში ადგილობრივ ბეგი ტუფან ბეგი და მაქახელში თქვენი მორჩილი მონა. გადაესახლა უმრავლესობა ქვემო აქარიდამ და რამდენიმე პირი აპირებს წასვლას ზემო აქარიდამ“. ესე იგი წასულან იმ აქარიდამ ქართველ მაჰმადიანები სადაც ტუჰამ ბეგი ყოფილა გამგედ—ქართველ მაჰმადიანის შემდეგ ამბობს კვალად—„მაქახლიდამ გადაესახლა ერთი კომლი, ისიც იმისათვის, რომ სული ბეგი კვირიტაძე-წულუკიძე დეპუტატად იყო გაგზავნილი თფილისში, და ხალხში დიდი ხმა დაუვარდა, რუსები ბატონობას აძლევენო, სული ბეგი გულ დაწყვეტილი იყო—რისთვის არა რა მომცესო და ხალხი უჯეროდა ყოველ მის სიტყვას: რუსის ყირალი უნახავსო და დაუჯერედ სიტყვა“ აქაც გარდასახლების ბრაღი მაქახლის ბეგს კვირიტაძე-წულუკიძეს ედება, ამის სიტყვა სჯეროდა ხალხს თურმე და მიტომ გადასახლდნენ. თვით კი ეს უფროსი და მის ამხანაგები კი ქართველ მაჰმადიანთ ერთგულები ყოფილან. შემდეგ მოჰყავს: „აქარის აღმართიდამ სამოც კომლია აიღო ბილეთი და ყველა დაბრუნდა ბათუმიდამ გარდა ათი

კომლისა. სოფ. ქვაბის თავიდან ერთმა მუფთმა წაიყვანა თუ-
თხმეტი კომლი. სხვა და სხვა სოფლებიდან თითო ოროლ-
კომლი, სულ ოცდა ხუთი კომლამდე. ეს გახლავსთ სულ, მა-
ქახელის მაზრიდან ოთხმოცდა ათი კომლი წავიდა. ეხლა ამა-
თაც სანანებლად აქვთ წასვლა და აღარავინ მიდის და ან რა-
მიზეზებით წავიდნენ, ყველას დაწვრილებით გაცნობებთ. მი-
ზეზი ის იყო, რომ არ ვიწერებოდი იმ არეულობაზედ სანამ მოძ-
რაობა დაიწყებოდა წასვლისა, დღეს ღვთის წყალობით აზრი
შეიცვალეს, შემდეგში მაინც გამოჩნდება—ვინ არის დამნაშავე“

ღიახ ყოველივე გამოჩნდა შემდეგ. პირველი: ჩვენი მთა-
ვრობის მოხელენი აწუხებდნენ და უტატანებდნენ საბრალო
ქართველ მაჰმადიანებს, უყვიროდნენ წადით, დაიკარგეთო.
ამით სარგებლობდნენ ფანატიკი ხოჯები, მოღებები, და ესენი
უქადაგებდნენ გარდასახლებას და უკანასკნელ იქამდის
მივიდა საქმე, რომ მთელი მაქახელი აიყარა და წავიდა ოს-
მალეთში და არა ოთხმოცდა ათი კომლი, როგორც ამბობს
ზემოხსენებული მოხელე. ეს რომ ასე მოხდა და მაქახელიდან
წავიდა დიდი ძალი ხალხი ამას ამტკიცებს მაქახლის სოფ-
ლებში მრავალ ალაგას აქა იქ დაშთენილი ნასახლარები. უფრო
უკეთესად ეს ამბები ხალხმა იცის, თვით ისინი ლაპარაკობენ
მასზედ თუ რამოდოლა ქართველობა წავიდა ოსმალში ამავე
წლის 145 №-ში გაზ. „დროებისა“ იძლევა შემდეგ ცნობებს,
ეს რასაკვირველია გამოკრებილია ოფილიალურ გაზეთ „კავ-
კაზიდან“.

„აქარელების გადასახლების ცნობაზედ გაზ. „კავკაზის“
უკანასკნელ ნომერში დაბეჭდილია ოფიციალური შენიშვნა-
იქაურის მაზრის უფროსისაგან: ამ უკანასკნელ დროს შეკ-
რებილის ცნობებიდან სჩანს, რომ აქარის მაზრაში ე. ი. ზე-
მო და ქვემო აქარაში და მაქახელაში ითვლება სულ 5458
კომლი. კამელარული აღწერა ჯერ აქ არ მომხდარა და ამ
საში წლის განმავლობაში, ვგონებ არც მოხდება.

ამ რიცხვში ოსმალეთში გადასახლება ისრუვეს ზემო აქა-

რიდამ 16 კომლმა და ქვემო აჭარიდამ 1115 კომლმა, ამათში 889 კომლმა მიიღო გადასახლების მოწმობა! დანარჩენი 216 კომლმა არ ისარგებლა იმათთვის დამზადებულ ბილეთებით. არავინ არ გამოცხადდა ბილეთების მისაღებად. მაქაზლიდამ 279 კომლმა მიიღო მოწმობა, მაგრამ იმათში მხოლოდ 90 კომლი გადასახლდა, დანარჩენი 189 კომლი აღარ მიდიან.

ამასთანავე საჭიროა შევნიშოთ, რომ ხშირად ერთი ოჯახი დამ, ორი და სამი კაცი მიდიან ბილეთების მისაღებად, რადგან ამნაირად იმედი აქვსთ, რომ ოსმალოს ბილეთების დაგვარად უფრო მომეტებულ სამოსახლო ადგილს მიიღებენ; მაშასადამე გადასახლებულების რიცხვი ნაკლები უნდა იყოს. ზოგი ერთი დაბრუნებულები ამბობენ, რომ გადასახლებული ხალხი დიდს გაჭირებაში არიან. ოსმალოს მთავრობა იმათ არავითარ მიწას და შემწეობას არ აძლევსო და ამის გამო ბევრი უკან მოვა ისევო. მიზეზი ამ ხალხის გადასახლებისა იყო ქვემო აჭარელ სოფელ ქედის მცხოვრებთ ოსმან ფაშა თვადგირიძე. რალაც დიდი ადმინისტრატიული თანამდებობა აქვს ტრაპიზონისკენ, ამის მომხრეები უქადაგებდნენ და აგონებდნენ ხალხს, რომ რუსები იმათ სალდათად გაიყვანენ, რომ კოლების დამალვა რუსების კანონით აღარ შეიძლება, რომ ძალად მოაჭრისტიანებენო ამათ და სხ. მაგრამ ახლა ხალხი ცოტ-ცოტათი ხედავს, რომ ეს მქადაგებლები ატყუებენ მათ და ამის გამო აღარ მიდიან, სოფლის მუშაობას ჰკიდებენ ხელს“.

თუმცა ასე ტკილად ბრძანებს ბათუმის უფროსი, რომ აღარავინ მიდისო, ვინც წავიდნენ ისინიც უკან მოდიანო, მაგრამ საჭმე ასე არ გახლავსთ, შემდეგ უფრო ბევრი წავიდა და იგინი ერთის მხრით მქადაგებელ მოლებს და ხოჯებს ნებისაც კი აძლევდნენ რომ ამათ ექადაგნათ მათში გადასახლების სასარგებლოდ, ესენი ქადაგებდნენ კიდევ და შეშინებულ ხალხს ჩვენის მოხელეების წყალობით ცხვრის ფარასავებ მიერეკებოდნენ უცხო ადგილებს. ამათივე წყალობა გახლდათ

და ამავე დროს ყარსის მხრიდანაც დაიძრა ქართველ მაჰმადიანები და წავიდა ოსმალეთის ადგილებში, ამის შესახებ იმ დროის ერთს რუსულ გაზეთ „რუსკი პრავდაში“ დაიბეჭდა წერილი ყარსიდან მოწერილი, სადაც დამწერი ერთ ალაგას ასე ლაპარაკობს,

ყარსის ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლების გამო.

„უეჭველია, რომ ამ ჩვენ ახლად შეძენილ მახრებიდან ადგილობრივ მცხოვრებლები—მაჰმადიანები მიდიან ოსმალეთში, მიდიან თითო ოროლა კი არა, არამედ რამდენიმე ასი და ათასი ოჯახობით ერთად. რა არის ამის მიზეზი? ახალი მთავრობის დამკვიდრებით ამათი ცხოვრება ძირიანად შეიცვალა, მაგრამ გადასახლება ამით არ აიხსნება, აქაურ მაჰმადიანები მშვიდობიანი, მიწის მომუშავეა და შრომის მოყვარე ხალხია. ერთმა რუსის აფიცერმა რომელმაც კარგად იცის ამ ხალხის ხასიათი მითხრა:

„ძალიან სამწუხაროა, რომ ეს ხალხი მიდის აქედამ. ამათანა ხალხი ძნელად მოიპოვება; თუ კი მთავრობა წესიერად და კაცურად მოეპყრობა მათ, რაც უნდათ იმას გააკეთებინეს. ერთმა განათლებულმა მაჰმადიანმაც თითქმის ესევე მითხრა და მასთანვე დაუმატა: რომ აქაური მაჰმადიანები კმაყოფილი არიან რუსის მთავრობისაო. თუმცა არიან ისეთი ჩინოვნიკებიც რომელთაც თითქმის უხარიანთ ამ ხალხის წასვლაო, მაგრამ მე ვიცი რომ თვით მთავრობას კი ეს არა სურს ასეც, მაშ რა არის მიზეზი გარდასახლებისა? რისგან არის რომ საუკუნოებით თავის მამულს და მიწა-წყალს მიჩვეული ხალხი ეთხოვება ამ ქვეყანას, ჰკოცნის თავის სახლის კედლებს, თვითვეულ ხეს თავის ბაღისას და ისე ტირილით გულ-მოკლული სტოვებს ყველა ამას?

ჩემის აზრით, გადასახლების მიზეზები ეხლანდელ გარემოებათა არ უნდა მიეწეროს, არამედ ისტორიულად ამ მაჰ-

მადიანთა გულში ჩანერგილ რწმუნებას, რომ „გიაურები“ ამათი მტრები არიან, რომ რუსები დღეს თუ არა, ხვალ დაუწყებენ მათ წვალებასა და შევიწროებასა და სხვ. განსაკუთრებით აშინებენ ამათ იმით, რომ ჩვენი მთავრობა იმათ სალდათი გამოიყვანს, რომ შინაურული ცოლქმრული ამათი აღათი მოისპობა და სხ. ეშინიათ კიდევ სომხების შურის ძიებისა და დევნისა. ერთის სიტყვით, ეშინიანთ მომავალის ცხოვრების და არა ეხლანდელის პირობების.

რალა თქმა უნდა რუსეთისათვის ერთი ორად უფრო სასარგებლო იქნება, რომ ისევ ეს მკვიდრი ხალხი დარჩეს აქ. მოსული ხალხი, განსაკუთრებით სომხები, გაასწორებენ ქვეყანას, გამოსწოვენ ყველაფერს დარჩენილებს უკანასკნელ წვენს და წავლენ; და როცა წავლენ დარწმუნებული იყავით, აქაურ დედა მიწას და ხეებს ტირილით არ გამოეთხოვებიან და არ აკოცებენ. რა გვეშველება ამ შემთხვევაში? რასაკვირველია, ძალდიტანებით გაჩერება ხალხისა, რომელსაც გადასახლება სურს, არ შეიძლება, მაგრამ საჭიროა, რომ ჩვენ გავავრცელოთ ამ ხალხში ნამდვილი ცოდნა იმის—თუ რა განზრახვა აქვს ჩვენს მთავრობას, თუ რა კანონებია ჩვენი კანონები, რომ იმათ სარწმუნოებისა და არც მონურ ცხოვრების არავითარი შევიწროება და დევნა არ მოეღოს და სხ. ამ გვარის საშუალებით შეიძლება ბევრის შეკავება.

თუმცა ზოგიერთი კეთილი პირნი ასე სჯილნენ და სწერდნენ სხვა და სხვა ცნობებს, მაგრამ მაინც მით ვერავითარი მალამო ვერსაიღამ რა მოველინა და მთელს ყარსის მაზრიდამ რამდენიმე ხნის განმავლობაში აიყარა აუარებელი ხალხი და წავიდა ოსმალეთის სხვა და სხვა ადგილებში. ამ გადასახლებას მეტად შწარე ისტორია აქვს. ხალხი თურმე თავის სახლის კედლებს და ქვებს ჰკოცნიდა, ისევე ბალის ხეებს და ისე ცხარე ცრემლ მდენ მტირალი ეთხოვებოდა. ყარსის მაზრა ძველადგანვე ქართველების საკუთრება იყო. აქ სულ ქართველი ტომის ერი ესახლა, ეს ხალხი ოსმალმა ისლამს დაუკავშირა

XVIII საუკუნის განმავლობაში და რამდენიმე ხნის შემდეგ იქ ისე მძლავრად ამოქმედდა თავისი ძალა, რომ ქართველმა სადღეისოდ დაკარგა თავის გვაროვნობა, ქართული ენა და თავისი ქვეყნის ისტორიის ცოდნა, მთელს ყარსის მაზრის ქართველთ მხოლოდ ისღა იცოდნენ ოდნავ, რომ მათი კუთხე გურჯისტანია და ოდესმე ისინიც ქართველები ყოფილან. ამათ ამის სამოწმებლად და მაგალითად ხვდებიან ყარსის გუბერნიაში დაშთენილ ქართველთ დროების ძველი ნაშთები, ტაძრები, ხიდები, კოშკები და ბევრიც სხვა და სხვა რამ ქართული სახელ წოდებანი, მაგალითებრ სოფლის ქართული სახელები, მთების, ველების და სხვანი, რომელთაც სადღეისოდ ზოგს შერჩა თავის საკუთარი ქართული სახელი და ზოგს კი შეეცვალა ოსმალურზედ.

ასე დაემხო და მოისპო ყარსის მხარეში ქართველთა ხმა და მოგონება და ყოველივე გაოსმალდა—გადაგვარდა. სამწუხაროდ ამ უკანასკნელ დროს, თავიანთ დაკარგულ საქართველოში, აღარც გადაგვარებულ და დაკარგულ ქართველ მაჰმადიანები დაშთნენ და უღმობელის ბედისაგან დასჯილნი შორს, უცხო ადგილებში გარდიხვეწნენ. ასე და ამ გვარად გაწყალდა და განახევრდა მთელი ეს ძველის ძველი ძირეული კუთხე საქართველოს მიწა-წყლისა. მთელს ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებს ძალიან ბევრი ამბები ახსოვდათ ზეპირად თამარ მეფის შესახებ, იგინი ოსმალურის ენით მრავალ ცნობებს ლაპარაკობდნენ და ამ ქალს თავიანთ მეფედ აღიარებდნენ. ასე დასრულდა ქართველ ტომის და კვალის საქმე ყარსის მიდამოებში და ასე მოისპო საქართველოს ნასახი და ქართველთ ხსენება აქ.

ჩვენი მოხელეების ცნობა აქარის მცხოვრებთა შესახებ რომ სუსტია, ამას აჩენს შემდეგი გარემოებაც: იმ დროის რუსის ვახეთ „გოლოსში“ გამოანგარიშებით დაბეჭდილი იყო ცნობა აქარიდამ გადასახლებულთ შესახებ, სადაც მოყვანილია 3000 თუ 5000 ოჯახის აქარლების სათათრეთში გადასახლება.

ეს რიცხვი გაზეთს გამოუანგარიშებია და 3000-იდან 5000 ზედ მისულა. ამის გამო გაზეთი სწერს ასე:

„ამათვის ჩინოვნიკები და ადმინისტრაცია კი არ არის საჭირო, აქ უნდა იყვეს დამრიგებელი კაცი, და ხელმძღვანელი ხალხისა. როგორც ყველა მთის ხალხი, ესენი ერთსა და იმავე დროს ძალიან ღმობიერნი და მშვიდობიანად არიან და ძალიან ფიცხნიც. ეს წარმოსდგება გარემოებათაგან და იმ ხალხისაგან, რომელიც იმას გარს არტყია, თუ რომ შეგვიძლიან რიგიანად მოექცეთ იმათ თუ, დაიმსახურებთ იმათ რწმუნებას, ისინი იქმნებიან კრავზე უმშვიდესნი და თავმდაბალნი. ამ დროს ისინი თქვენ ხელთ იქმნებიან, რაც გნებათ აასრულებინეთ, ისინი თქვენი გამგანი და მიმყოლნი იქნებიან! მაგრამ თუ შეამცნიეს თქვენში რამე მრუდე მიმართულება, თუ ვერ გიცნეს ძმურად, თუ გაიგეს, რომ იმათ უყურებთ, როგორც ქვეშევრდომებს, — ნურაფერს კეთილს იმათგან ნულარ მოელოთ!.. თუ იგრძნეს თქვენი ძალა და თავიან სისუსტე, ეცდებიან გაგზორდნენ და აი ამისათვის არის რომ ისინი მიდიან.

არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ისინი რამდენიმე საუკუნე სცხოვრობდნენ დამოუკიდებლად, თავისუფლად. უნდა სახეში ვიქონიოთ, რომ იმათ არ ესმისთ არც თქვენი კანონები, არც თქვენი ხასიათები და არც მოთხოვნილებანი! აუხსენით ყველაფერი ესა, აჩვენეთ, დაარიგეთ, რომ ეს ასეა, ის ისეა; ეს შეუძლოა, ის არ არის შესაძლო, კანონის წინააღმდეგია, — ერთი სიტყვით, მოექცეთ ტკბილად, ასწავლედ, გააგებინეთ ყველაფერი და დარწმუნებული იყავით, რომ ისინი გაიგებენ თქვენსას. გერწმუნებიან, როგორც კეთილის მყოფელს, როგორც ძმებს და მასწავლებლებს“ და სხვანი.

დამწერი მოუთხრობს საშუალებას, რომ მხოლოდ კარგის, ძმურის დარიგებით და პატივისცემით შეგვეძლება მათი დაკავება და მოვლაო, თორემ ჩვენ გაცის ვუყვირით, თათრები ხართ, წადით აქედამ, აქ ჩვენ ვიცით ვისაც დავასახლე-

ბთო. ამეებს იხვევენ მათი წამქეზებლებიც ხელზედ, უქადა-
გებენ ამ ხალხს და აბრიყვებენ თავიანთ თავის დასალუბად.
ამას რალა ფიქრი უნდა რომ ეს ქეშმარიტი ცნობა არის და
კარგი შეხედულებაც. ჩვენ ბევრ ნაირს დარიგებას და თათ-
ბირებს ვწერდით და ვსთხზავდით და ბოროტ პირთამეოხებით
კი ქართველ მაჰმადიანთ გარდასახლება კი მაინც ჩუმად თუ
აშკარად სწარმოებდა, მტერთ უსრულდებოდათ გულის წა-
დილი და საქართველოს მიწიდან ქართველთ ტომის ძენი აქეთ
იქით ნელ-ნელა იფანტებოდნენ, თავიანთ სამშობლოს ელუ-
პებოდნენ, ილუპებოდნენ თვით თავიანთ ოჯახისათვისაც. ბევრს
დალუპულს გული ეერ ემორჩილებოდა, იგი შორს არ მიდი-
ოდა და სცდილობდა რუსეთის დაპყრობილ საქართველოს
მახლობლად ოსმალეთის სამფლობელო მიწაზედ დამყარებუ-
ლიყოს. ამის მაგალითია შემდეგი ცნობა, რომელიც ტრაპი-
ზონში მყოფ ქართველთაგან არის მოთხრობილი და დაბეჭდი-
ლი, აი ცნობა.

როგორც გვესმის, ახალ შემოერთებელ საქართველოს ნა-
წილებიდან ოსმალეთში გადასახლებულნი ტრაპიზონის ახლო
დაბინავებულან შემდეგ ადგილებში: ტრაპიზონსა და ხოფას
შუა: 1, იომურას, ტრაპიზონიდან აქედ პარახოტის ორი სა-
ათის სავალზედ. 2, სურმენეს, რვა საათის სავალზედ პარახო-
ტით, 3, ოფს, თექვსმეტი საათის სავალზედ ტრაპიზონიდან
ხმელეთით, 4, ირიზეს, 20 საათის სავალზედ ხმელეთით. 5,
ათინას, 20 საათის სავალზედ ხმელეთით. 6, არხავეს და 7,
ამათ ახლო-მახლო.

როგორც ამბობენ ამ შვიდ ადგილას და მის ახლომახლო
სოფლებში სულ 5000 მოსახლეა. უმეტესნი ქართველე-
ბი არიან, ამათგან ნამეტანი სახლობენ სურმენს, ირიზეს და
ათინას. დანარჩენ ადგილებში ნაკლებად. ეს სულ, რაც მოვი-
ხსენედ ხსენებულ ადგილებს სახლობენ და რიცხვით, კომლზედ
რომ ხუთი სული ვიანგარიშოდ, 25,000 სული მეტია, ტრაპი-
ზონს იქით უნიემდის დასახლებულან შემდეგ ადგილებში და

მის ახლო მახლო: 1, თირიპოლის, სამი საათის სავალი პარაპოტი. 800 სული. 2, კირსენს, რვა საათის სავალი ტრაპიზონს იქით, 500 სული. 3, ორდუსს, ათი საათის სავალი ტრაპიზონს იქით და 4, უნიეს, 13 საათის სავალი. ორდუსს და უნიეს ყველაზედ მომეტებულიად დასახლებულან, მეტადრე უნიესს, 4,000 სული. ამ ოთხსავე ადგილას აქარელები და მაქახლები არიან. მხოლოდ უნიესს არიან ცოტა ქობულეთელები. ამგვარად ტრაპიზონს იქით სულ 50,000 სული იქმნება. სამწუხაროდ უფრო ცუდი დღე ადგება მომეტებულ მოსახლეებს, რომელნიც უნიესს დასახლდნენ, ეხლა, უნიედად ორი დღის სავალზედ უნდა გადასახლონ ნოქსარს სულ გადასახლებულთ რიცხვი თუ დერვიშ ფაშისაგან ძალით გაყვანილების და თუ ნება ყოფლობით წასულთ 7,800 მოსახლე არის, რაც ტრაპიზონის ახლო მახლოა.

„ამას გარდა ქანეთში და ტრაპიზონის გარშემო გაფანტულნი არიან. უსახლობისა, ნაკლებულობისა და ჰაერის დაცდისაგან დიდს სიღარიბეში და ავადმყოფობაში არიან. ბევრს ყმაწვილები და დედაკაცობა დახოცვიათ. საზოგადოთ ძალიან მწუხარებაში არიანო და ამბობენ ნანობენ გარდასახლებასო. ოსმალოს მთავრობას ვერაფერი შემწეობა ვერ მიუცია და ტრაპიზონის ფაშას საყვედური მისვლია, ამბობენ ზოგს უკან დაბრუნება უნდაო. მაგრამ გასვლისას ბევრს, თავისის თუ სხვის შეცდომებით, ისეთი ბილეთები აუღიათ, რომ დაუბრუნებლად გავდივართო. ამ გარემოების გამოდ რუსისის მთავრობისა ეშინიანთ და დარჩენილან საცოდავად. როგორც ვიცი ბერლინის მორიგების ძალით, კიდევ ორ წელს აქვსთ ვადა, რომ უკან დაბრუნდნენ, თუნდ რომ დაუბრუნებული ბილეთიც აქვდესთ აღებული. როგორც გვესმის, ჩვენში კიდევ გამოსულან და მთავრობას ნება მიუცია ძველ ბინაზედ დასახლებისა. სასურველია, რომ ჩვენმა მართველობამ განკარგულება მოახდინოს ხალხის საცნობლად. ძველს ბინაზედ დაბრუნებას კარგი ზედ მოქმედება ექნება: ხალხი დამშვიდდება, დაწყნარ-

დება და ოსმალოს მოხელეების ტყუებას დაინახავს, მიწა-წყალს მოეკიდება და მშვიდობიანად ცხოვრებას და მამულის შემუშავებას მიეცემა“.

თუმცა ჩვენ ასე ვფიქრობდით და ვიმედოვნებდით ქართველ მაჰმადიანთ უკან დაბრუნებაზედ, მაგრამ საქმე ასე არ აღმოჩნდა. სწორედ ამ წერილის დაწერის დროს, ზემოდ მოხსენებულ ადგილებში, ქვერთველ მაჰმადიანთ რიცხვი ათას კომლობით გადავიდა, ზოგი წინეთ მისულებს დაუკავშირდა და მათთან დასახლდა, ზოგიც ვინ იცის საით წავიდნენ, სად მოისპნენ უბედურად სილატაკის და ჰავის წყალობით. ხსენებულ ადგილების ზოგი ჩვენ ზემოდ აენუსხეთ და ამიტომ მათ აქ აღარ გავიმეორებთ. გადასახლებულთათვის ასეთი წესი აქენდათ: პირველ გადასახლება იყო 1877 წ. მეორე გადასახლებულნი პირველად თავიანთ ნაცნობებთან დასახლდებოდნენ და აქედამ ეძებდნენ ადგილებს, მეორე: მესამე გადასახლებულთა რიცხვი მეორე გადასახლებულებთან ისადგურებდნენ და აქედამ ეძებდნენ ბინას, მეოთხე გადასახლებულთ მესამესთან ისადგურებდნენ და ასევეც სხვანი, ოსმალოს ტომის ხალხთან კი ამათ არ უხერხდებოდათ ცხოვრება. ასე მიაშვეს ოსმალოდამ დაბრუნებულ აქარელებმა 1894 წ.

გარდასახლებულთ ბედს და გარემოებას მეტად დიდს ყურადღებას აქცევდა იმ დროის ერთად ერთი ქართული გაზეთი „დროება“ და დიდათ ამაგდარი სერგეი მესხიც ერთობ ხშირად სწერდა აქარელთ გადასახლებულების შესახებ. სერგეი მესხს ამით დიდი სამსახური მიუძღვის. ომის დროს ქობულეთში იმყოფებოდა და „დროებაში“ ამბებს სწერდა. შემდეგ ომის, აქარელ დამშეულთ შეკრებილი ფულიც წაუღო დასარიგებლად მარადიდში, სადაც სამწუხაროდ აქარელებს რუსი ეგონად და ნავში მოგზაურობის დროს ქორიხში დამბაჩაც ესროლა ერთმა აქარელმა. ტრაპიზონის ამ ამბების დროსვე გამოცხადდა ერთი ცნობა ადგილობრივ გაზეთებში ყარსის ნაწილის ფოცხოვის უფროსისაგან, რომ ფოცხოვის

ხეობის ქართველ მაჰმადიანები, რომელნიც ოსმალეთში გადასახლდნენ, ეხლა ისევ უკან დაბრუნდნენ და მე არ ვიცი რა ვქნა, მივიღო ყველა ესენი თუ არაო. ამ გარემოებამ ადგილობრივ გაზეთებში კამათი და წერა გამოიწვია. სერგეი მესხმა 189 №-ში „დრობაში“ წერილი მიუძღვნა და გაახსენა მთავრობის მოხელეებს გარდასახლებულთ უკან დაბრუნების შესახებ შემდეგი:

„ბერლინის კონგრესის ძალით, ქართველ მაჰმადიანებს ნება აქვს, რომ სამი წლის განმავლობაში ან გადასახლდნენ და სხვაგან დაშინენ და ან შინ დაბრუნდნენ ისევე, თავიანთ შინა მამულზედ დაბინავდნენ, ამის წესი დაკანონებულია კონგრესისაგან. ოსმალეთის საქართველო კი რუსეთს შემოუერთდა 1878 წლის აგვისტოდამ, მაშასადამე, გადასახლებულთ, თუ წამასვლელთ ორი წელიწადი აქვს თითქმის ვადა და ამიტომ ადგილობრივ მოხელენი აღარ უნდა მიშობდნენ, რომ გარდასახლებულნი უკანვე მიიღონ და თავიანთ მამულებზედ დაასახლონ, რადგანაც ამის კანონი ყველასათვის ცხადი არის და აშკარა.“

ფოცხოვი თავის მიდამოებით ახალციხესთან ახლო არის და ქართველ მაჰმადიანებისაგან შესდგება. ენა კი დაკარგული აქვდა იმ დროს, როცა ივინი შემოერთდნენ, ზოგს სოფელში კი ახსოვდათ ქართული ენა. საქართველოს ამბებს და ცნობებს ოსმალურის ენით საუბრობდნენ. ფოცხოვის და ქვაბლიანის ქართველებში ქართული ენა XVIII საუკუნის დამლევს ამოვარდა ძირიან-ფესვიანად. მაინც უნდა ითქვას, რომ ფოცხვიდამ და მის ახლო მახლო კუთხის სოფლებიდანაც დიდი ძალი ხალხი წავიდა ოსმალეთში და იქ დაიღუპნენ უჩინრად.

ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი თავის ბინაზედ საკმარისი იყო იმ დროს, როცა ამათ აყრას ამზადებდნენ, როგორც ფოცხოვის ხეობა, ისევე ქვაბლთან, ჩილდირის ხეობა, შავშეთი, იმერხევი და სხვა კუროთხეები სავსე იყო ქართველებით, ზოგ ალაგას ეს ქართველ მაჰმადიანები ქართულს ენაზედ ლაპარაკ-

კობდნენ, ზოგ ალაგას კი ეს ენა უკვე დაკარგული აქვდათ და ოსმალურად საუბრობდნენ. წადილი გადასახლების, ანუ ფანატიკობა ორივესი ერთნაირი იყო და წარმოიდგინეთ ის გარემოებაც, რომ ისინი უფრო გულ-გრილი იყვნენ გადასახლებაზედ, რომელთაც ქართული ენა დაკარგული აქვდათ. მეტს სისასტიკეს ქართული ენით მოლაპარაკენი იჩენდნენ და ლაპარაკობდნენ წასვლას და მტრობას. ასეთნი იყვნენ ქობულეთელნი, მაჭახლელები, აქარელნი და სხვანი, რომელნიც ქართული ენით ლაპარაკობდნენ. შავშეთში კი სადაც ქართული ენა ქართველ მაჰმადიანებს დაკარგული აქვდათ, იქ ეს არ მოხდებოდა, თავის ნებით იქიდან არავინ წავიდოდა, რომ მათ წამკეზებელები არა ჰყოლოდათ, მერე აქაური ხალხი მკმა ხალხია, მხენელი, მთესველი და მეურნე, მაგრამ არ იქმნა, არც ესენი მოასვენეს ბორცუ ენებმა და აქეზეს თავიანთ თავის დასალუბათ წასვლისთვის—გადასახლებლად. ამაზედ აი რას მოვიყვანთ.

1878 წ. „დროების“ 20 №-იდან: „არდნაუჯის მაზრაში არავითარი ახალი მოძრაობა არა გახლავსთ რა, ხალხს კარგახანია გამოუცხადეს, რომ მოეცემად უფლება გადასახლებისა; ბევრს უხარიან, ბევრს არა, მიდის მომავალ გაზაფხულზე, ბევრი რჩება. ართვინის მაზრაშიც საკბილო ამბავი არაფერია. ზოგი ერთი აქაური მცხოვრებლები მზად არიან გადასახლდნენ. მხოლოდ ის ცრუ იმედები, რომ ართვინი შეიძლება თათრებს დარჩეთ მათ აბრკოლებს. მეორე გაზაფხულზედ კი ამათი ქარავენიც გაუდგება გზასა ოსმალების წყალობით, მაინც ზოგი ერთ ალაგს დაცემა და წვალემა არ გაწყვეტილა ართვინის ახლო-მახლო. აგერ აქარის გზებიც მოფენილია გადასახლებულებითა. სტოვებენ სახლ-კარს, მამულს და იმ ადგილს სადაც ისინი სიყრმით გასდილან, რომელიც იმათთვის ძვირფასია, გარბიან, ღმერთმა არ იცის სადა? აგერ ცოლი ქრმის, ძმა ძმის, შვილი მამის საფლავს დასტირის და ემშვიდობება სამუდამოთ! ქმარი ცოლ-შვილს აბარებს საიმედო კაცს. ამ შე-

მთხვევაში ვინ გამოჩნდა სიტყვით და საქით მართალი; ჩვენ, თუ თათარი. აბა ქართველებმა რითი დაანახვეს რომ აქარლები მოძმენი იყვნენ?

ამ შემთხვევაშიც ჩვენმა ახალგაზღვრებმა ვერ აღასრულა თავისი მოვალეობა. იმათი „ახი“ „ოსი“ ფუჟად დარჩა. განა ასე შეჰფეროდა! გაუნათლებელ თათრის მოღლებმა აჯობეს ახალგაზდა განათლებულებს. არტაანი, არდანუჯი, ართვინი და აქარა, როგორც ვხედავთ, უნდა გავერანდნენ. რასაკვირველია, ეს ამბავი საწყენი და უსიამოვნო გახლავსთ, მაგრამ რა გაეწყობა. ახლა უნდა ვეცადოთ, რომ ეს გავერანებული ადგილები ისევ ჩვენ დავიკავოთ. სხვის ხელთ ნუ ჩავადგებთ იმერეთში, ქართლში და ჯავახეთში, ხელ ბევრია უმიწა წყლო გლახნი, ისინი მაინც გადმოვასახლოდ და დავასახლოდ აქა.

როგორც გაზეთების ხმები იყო, 1878 წლის შემოდგომიდან, გადასახლების საქმე შემცირებულა. სწერდნენ რომ მთელი შემოდგომა ისე გავიდა რომ აქარიდამ აღარავინ წასულაო. ხოლო როგორც „დროების“ 260 ნომერში იყო მოყვანილი: ქართველ მაჰმადიანები ამ ზამთარში სხედანო, მაგრამ გაზაფხულზედ კი აპირებენ ზოგიერთები გადასახლებაო. მისთვის სამზადისიც აქვსთო. დიახ, ეს მართალია, და ვისაც კი თავში აქვნდა თუ არ აქვნდა გადასახლება, ყველა ფიქრში იყო გასული და ჭოქმანში. შინ დარჩენილები, ანუ დამარჩენნი ფიქრობდენ, იქ ვინ იცის რა კაი ცხოვრება ექმნებათ ამ წასულებს და ჩვენ კი აქ უნდა დგუთეთ რუსების ხელში და დავილუპოთო. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ თვით ასეთნიც კი, რომელთაც არ უნდოდათ წასვლა ესენიც კი ხარჯადენ უბრალოდ ფულს და ოსმალეთში კაცებს გზავნიდნენ ადგილების საძებნელად და საქმის გასაგებათ. ჩვენ ვიცით, რომ ამ ზამთარშიც მრავლად წავიდენ, გადასახლდენ ოსმალეთში და ყველა მათ მალე თითქმის დაღუპვა და ოჯახის დაქცევა მოველონად. ასე გათავდა ეს მღელვარე ზამთარი და მასთან

1878 წელიც. ამ ხნის განმავლობაში არ დადინჯებულა ქართველ მაჰმადიანის გული და ღღე და ღამ მის ცდაში იყო, რომ მამა-პაპეული სამშობლო მიწა დაეტოვებინა და თავის უძლეურებით საცლა ვითომც და სულის საცხოვნებელს ოსმალეთში წასულიყოს.

ერთის სიტყვით, ქართველთ მაჰმადიანი თვითვე აქცევდა და ანგრევდა თავის ხელით თავის მამა-პაპეულს სახლ-კარს და ვენახ-ბოსტანს. სამწუხაროდ რომ იმ დროს, სადაც კი ქართველ მაჰმადიანს შეხედებოდი და ჰკითხავდი რამეს ყველა მას ამბობდა: — „წავიდეთ. წავიდეთ. ჩვენი აქ დგომა აღარ იქნება. ანუ მუჰაჯირა გეთთი, მუჰაჯირა გეთთი“ და სხვაც მრავალნი. წასულნი ისევ მალე შინ ბრუნდებოდენ და ამის გამო ვინ იცის რა სულის სატანჯავს წუთებსაც არ სკდიდნენ, ამ გარემოებას დაგვანახავს შემდეგი ცნობები, რომელნიც მოგვყავს იმ დროის გაზეთებიდან, რაც უტყუარს საბუთებს შეადგენს, ხოლო ისიც კი უნდა ითქვას, რომ გაზეთების საშუალებით ჩვენ ერთობ მცირე ცნობებს ვკითხულობდით გადასახლებულთ შესახებ. დაღუპულთა და აყრილთა შესახებ ათში ერთი ცნობაც თუ დაიბეჭდებოდა, დანარჩენთა გადასახლებულთ საქმენი ჩვენთვის ჩუმი, დაფარული შთებოდა, შთებოდა მით უფრო, ამ არევ-დარევის და გადასახლების დროს, რადგანაც ადგილობრივ მოხელენიც სარგებლობდენ, ამით ქართველ მაჰმადიანებს აქებებდნენ წასვლისათვის, აშინებდენ, ეუბნებოდენ წადით, წადით, თორემ რუსები გაგაქრისტიანებენ, გირჩევნიათ ეხლავ თავს უშველოთ. წახვიდეთ.

ასე ბოროტათ ექცეოდენ მოხელენი, ასე აშინებდენ ამ ბედკრულ ხალხს და მის საშუალებით მათ თითქმის ჯოხით მიერეკებოდნენ, რეკამდენ უღმერთოდ და ყოველივე ამით მათ ის გამოჩინა აქვდათ და მოგება, რომ გადასახლების დროს, ამათი მამულები ოხერ ფასად იყიდებოდა და ვინც ასე იყიდა მამულს, მაშინ ამ წამქებებელთ რასაკვირველია საჩუარი მიეცემოდათ, შრომა არ დაეკარგებოდათ, ასეც იყო.

მორატ წამქეზებელთ საქმე მხოლოდ ამის გარშემო ტრიალე-
ბდა და მათ კარგადაც იღვაწეს და იშრომეს თავიანთ ჯიბის
ასავსებათ და ქართველ მაჰმადიანთ ოჯახებთა დასალუპათ. ესე-
თი გარემოება ადგილობრივ მოხელეებისა ყველამ იცოდა კარ-
გად და თვით გუბერნატორმაც, რადგანაც ქვეყანა ახლად
აღებული იყო, ამიტომ გუბერნატორი მოხელეებს არას ეუბ-
ნებოდა, ისარგებლონ მათ, მე რა შენაღვლებათ, თავი გასული
მოხელენიც ვინ იცის რას არ შერებოდენ. ამათის წყალობით
ცალკე ქართველ მაჰმადიანები იშლებოდენ და იყრებოდენ
თავიანთ მამა-პაპეულს მამულებიდან, ესენი ეკარგებოდენ თა-
ვიანთ სამშობლოს საყოველთაოდ და ცალკე ამათი მამულები
იყიდებოდა ხურმის ფასად. ესეთი შლილობა, ესეთი აყრა და
დალუპვა ქართველებისა იყო მრავალთათვის სამწუხარო, სამ-
გლოვიარო და მეტად სატირალი. ვინც გადასახლების წინა-
აღმდეგი იყო ქართველ მაჰმადიანებში, იმ პირს იგინი გიაუ-
რათ სთვლიდენ, რუსთა მომხრეს ეძახოდენ, მათი აღარაფერი
სჯეროდათ. მათ ამის შესახებ ლაპარაკს თავი დაანებეს.

აქ ამ აყრა-დაყრის ღ დალუპვის დროს გაჩნდა თავ. გრი-
გოლ დავითის ძე გურიელი, რომელიც იქვე მსახურებდა ოკ-
რუგის უფროსად. ეს ომის დაწყებამდისაც იქ მსახურებდა.
იგი დიდი მომხრე იყო ქართველ მაჰმადიანების და დიდი მთა-
რველი, იგი ამათ წამქეზებელ ადგილობრივ მოხელეებს მეხი-
ვით დაეცა, წინ აღუდგა, ქადაგების შესახებ ასმინა, რომ თქვენ
ამ ხალხის დალუპვას თავი გაანებეთ, თორემ მე იმპერატორს
გაუგზავნი საჩივარს, რომ თქვენ თქვენის გროშების გულის-
თვის ხალხს ჰყრით და სხვაგან ასახლებთო. ცოდვა არის თქვენ-
თვის, რომ ასეთ ხალხს თავიანთ მამა-პაპეულს მიწა-მამულს
აკარგვინებთო. სხვაც ასეთნი მრავალნი, ამ საყვედურებმა გუ-
ბერნატორი გააბრაზა, ამან უთხრა თავ. გრიგოლ გურიელს.

კნიაზო! თქვენ რა გენაღვლებათ, რომ ეს თათრები აქე-
დამ გადასახლდენ ოსმალეთში, თქვენ რა დაგაკლდებათ, თავი
დაანებეთ მაგაზედ შრომას და ჩივილს, ეგენი მიდიან, წავიდ-

დნენ, მოშორდნენ აქაურობას, მაგათ ძვირფას ადგილებს სულ ჩვენნი ქრისტიანები შეისყიდიან. გთხოვთ დამშვიდებას.

გრიგოლ გურიელი არამც თუ დამშვიდდა ამით, არამედ აღელდა და პასუხი მისცა, რომ ესენი რათ უნდა წავიდნენ აქედამ, რათ უნდა დაკარგონ თავიანთი ქვეყანა, რისთვის, რათ უორგულებთ ამათ ჩვენს ხელმწიფე იმპერატორს. ესენი აქ მოასული ხალხი ხომ არ არის, არამედ აქაური ხალხია, მამა-პაპით, მოდგმით სულ აქ უცხოერიათ, ამათ თქვენ რას ემართლებით, რომ მოღლების და ხოჯების სასიხარულოდ ასე მოქმედებთ.

უფროსი გაკვირდა ამაზედ და პასუხათ მისცა შემდეგი:

ესენი სულაც არ არიან აქაური მკვიდრნი, ეს კუთხე არის საქართველოს ნაწილი და ეს ხალხი კი თათარია, თათრები არიან, ჯანდაბას მათი თავი, რაკი აქ აღარ უნდათ დგომა, წავიდნენ ოსმალეთში, თქვენ რათ ნაღვლობთ ამაზედ. ესეთი სიტყვა, რომ ვითომც ქართველ მაჰმადიანები თათრები არიან, გრიგოლ გურიელმა ვერ აიტანა, ამან უამბო მას, რომ ესენი ქართველები არიან და ქართულად მოლაპარაკენიო. თქვენ რათ გინდათ, რომ ასეთი კარგი, მეომარი და გულადი ხალხი ჩვენს ხემწიფეს დაეკარგოსო. ამ კილოთი ლაპარაკი მკაცრად იყო გამართული და გრიგოლ გურიელი ისტორიულად უმტკიცებდა უფროსს, რომ ეს კუთხე საქართველოა და ესენიც ქართველები არიან და არა თათრებიო.

უფროსი წინააღმდეგი იყო და ამიტომ გრიგოლ გურიელს უთხრა შემდეგი:

კნიაზო, მერე რა გნებამთ ყველა ამითი?.. მოყედ ბიტვი ეელაიტი საზდატ თათარსკი ცარსტვო? ეს არ იქნება, როგორ შეიძლება.

მერე გრიგოლ გურიელმა პასუხი მისცა და უთხრა რომ, მე მინდა რუსის ერთგულები შევქმნა, თქვენკი ამას თითქმის მიშლითო. ხოლო ის კი მოსარიდებელი და სირცხვილი იქნება ჩვენის ხემწიფისთვის, რომ ასეთი ქვეყანა დაიჭირეს და შიგ

მცხოვრებთ კი საქმე ისე გაუჭირეს, რომ იგინი თავიანთ მამა-
პაპეულს აღვილებს სტოვებენ და ოსმალეთში სახლდებიანო.
ესეთი საქციელი ჩვენი მთავრობისთვისაც კარგი არ იქმნებაო და
მე ამასთანაც მაქვს საქმეო. მთავრობის შერცხვენა ევროპის
ერთა და სახელმწიფოთა წინაშე ჩვენიც სირცხვილი უნდა
იყოსო.

ასეთი ლაპარაკი იყო, ასეთი მომხრეობა ქართველ მაჰმა-
დიანთ შესახებ, მაგრამ საქმეს მაინც დაწყნარება არ ეძლე-
ოდა, რადგანაც აქეთ მთავრობის მოხელენი რეკავდენ ოსტა-
ტურად და ელალებოდენ ოსმალეთში და იქით მათში კიდევ
ფანატრიკი მოღები და ხოჯები ნაფარდობდენ და ბედ შავ
ხალხს აქეზებდენ გადასახლებლად და მუჰაჯირათ წავსლას-
ასე და ამ გვარად ქართველთ რიცხვის დაფანტულია ვინ იცის
სადა და სად არა, სამწუხაროა ეს ჩვენის ისტორიისათვის და
მეტადრე ქართველ მაჰმადიანთათვისაც, რომ მათ თვისი ნათე-
სავობა ერთმანეთში ასე დაკარგეს და ასე დაიქსაქსენ, ისე და-
იფანტენ, რომ ამ 30 წლის განმავლობაში მათ ერთმანეთის
არსებობის და ნათესავობაც კი დაავიწყდათ სრულიად და გა-
ხდენ ერთმანეთისათვის საყოველთაოდ დაკარგულნი, ასე და-
კარგვა და დავიწყება ქეშმარიტად რომ ქართველ მაჰმადია-
ნებს არ შეჰფერისთ.

ქობულეთის დაქერის შემდეგ, ჯარი რომ აიყარა და წა-
სვლა დააპირა, იმავე დროს ხალხმაც დაიწყო მზადება, რომ
ჩვენც უნდა წავიდეთო და ერთ ალაგას ბარგი ბარხანითაც
მოგროვილან. წერილის დამწერს უკითხავს მიზეზი გადასახ-
ლების და ქობულეთელებს უთქვამსთ, რომ ჩვენ რუსებს და
ქართველებს ახლოს ვერ მივიკარებთო, მათი ადათი და წე-
სი ჩვენი რჯულის წინააღმდეგაო. ჩვენ ოჯახში შემოცვივ-
დებიან და ყოველივეს წაგვახდენო. ამათ წასვლის შესახებ
პილეთების აღებაც მოსდომნიათ, ამ დროს უფროსად ქობუ-
ლეთში გრიგოლ გურიელი დაუნიშნავდ, ხალხს რომ გაუგია
ჩვენს უფროსად გრიგოლ გურიელი დაუნიშნავთო, მაშინათვე

მისკენ წასულან. გრიგოლ გურიელი ისე მოექცა, ისე დააწყნარა და პატრონობის იმედი მისცა, რომ ყველა ეს აბარგული ხალხი უკანვე-შინვე დააბრუნა თავიანთის ბარგი-ბარხანით. დიდი პატივის მცემელნი არიან ესენი გურიელის და ამბობენ, რომ ამის ხელში ჩვენ არა გაგვიქირდებოა.

ამ ცნობის ერთი კვირის შემდეგ ბათუმიდამ სერგეი მესხი სწერს „დროების“ 184-ში შემდეგს: ქობულეთიდამ, ჩაქვიდამ და ბათუმის ახლო-მახლო სოფლებიდამ მრავლად მიდის ხალხი ოსმალში და შემდეგაც წავლენ ესენიო. ბევრნი კი შიშობენ და ფიქრობენ ვაი თუ ჩვენც ის დღე დაგვადგეს ოსმალეთში რაც ჩერქეზებს და აფხაზებს დაადგათ და მოვტყუვდეთო. მომეტებული ნაწილი კი სტოვებს თავის მამულს თავის ნებით და მიდის ოსმალეთში. ბათუმიდან სულ გავიდნენ და ამოდოლი ადგილები სულ მოსულ ხალხზედ ოხერ ფასად დაყიდეს. მთელის ბათუმის მათი ადგილები სულ ჩალის ფასად დაისყიდა. ასე დალუპეს ქართველ მაჰმადიანებმა თავიანთი ოჯახის საქმე ბათუმში, დღეს რომ მათი რიცხვი ერთობ მკირე გახლავსთ, ეს სულ მისი ბრალია. დალოცვილებს რსე ეგონად ქრისტიანები შეგვკამენო. გიაურებთან ჩვენი დგომა აღარ იქმნა და ჰაიდეთ მოვშორდეთ აქაურობასო. სამწუხაროდ, ამათ გადასახლების ხელს უწყობდა და ახალისებდა იმ დროის ომის მთავარ სარდალი დერვიშ ფაშა, ზოგს თურმე ძალას ატანდა, რომ წასულიყო. ზოგს თურმე ჩაზამში გასაყვანად შეილებს სტაკავდენ, ოსმალში მიჰყვანდათ და ამ გარებობით რაზმავდნენ მშობლებს ოსმალში წასასვლელად. ამ გარემოებას სერგეი მესხი მწარედ ასწერს და სწერს დიდათ ნასზედ რომ ეს ხალხი თავის მამა-პაპის მიწა-წყალს ჰკარგავს და უცხო ქვეყანას მიდიან. დერვიშ ფაშის ბოროტების შესახებ „დროებაში“ სოლ. ბავრელიც სწერდა შემდეგს: „დევრიშ ფაშამ დაიწყო ქადაგება ჩვენ წინააღმდეგ, თავის ყორანშიდამ აქარაში აქებებდა ხალხს, აგონებდა გადასახლებას, მაჰმადის ძლიერებას, ომის სუფევის მშვენიერებას, თავის უმშვენიერესი ფერიებით და შა-

რიათით... არწმუნებდა ხალხს, რომ, უკეთეს ისინი ეწინააღმდეგებოდნენ ურჯულოების, ეს ყოველი სიამოვნება საიქიოს იმათი იქმნება. გზავნიდა სოფლებში მოღლებს და ყადებს ხალხის მოსაბირებლად“.

რალა ფიქრი უნდა რომ ასეთის ზეციერის და ქვეყნიურის ქარაგებით დერვიშ თაშას მოღები და ხოჯები ბევრს ქართველ მაჰმადიანს დაღუპავდენ და აუჯრუებდენ გულს თავის სამშობლოში ცხოვრებისთვის.

1877 წლის ომის დასაწყისიდანვე, ქართველ მაჰმადიანებმა გადასახლებაზე დაიწყეს ლაპარაკი, მათ თითქოს იცოდნენ, რომ ამ კუთხის უჭეტეს ნაწილს რუსეთი აიღებს და ამიტომ ჩვენც აქედამ ავიბარგათო. ჯერეთ რუსებს ეს კუთხე არც კი აქენდათ აღებული რომ ქართველ მაჰმადიანებმა მრავლად იწყეს გადასახლება ოსმალეთში. ამ გადასახლებულებს ოსმალში მრავალი ტანჯვა მოველინად, ამ გარემოებას ყურადღება მიაქციეს თვით ინგლისის გაზეთებმაც. ინგლისური გაზეთის ცნობები ქართულს გაზეთის „დროებისათვისაც“ გახდა საყურადღებო და ამის შესახებ აი რა წერილი დასტამბეს: — ტრაპიზონში გადასახლებულ ქობულეთელების მდგომარეობა. ერთს ინგლისურს სარწმუნო გაზეთში დაბეჭდილია ქვემოთ მოყვანილი ამბავი, რომელსაც ამ გაზეთში ტრაპიზონიდან იწერებიან. ამ კორენსპონდენციის წაკითხვა განსაკუთრებით საინტერესო და საჭიროა იმ ოსმალს ქართველთათვის, რომელნიც თავიანთი მიწა-წყალს, სახლ-კარს, თავიანთ სამშობლო ქვეყანას სტოვებენ და მიდიან ოსმალეთში იმ იმედით, რომ იქ უკედ ვიცხოვრებთო. წაიკითხონ ეს ამბავი იმ ქობულეთელებმა და საზოგადოთ ოსმალს ქართველებმა, რომელნიც ოსმალეთში გადასახლებას აპირებენ და როდესაც დაინახვენ თუ — რა მდგომარეობაში არიან იმათი გადასახლებულნი მოძმეები, მაშინ, იმედია დაფიქრდებიან და შეჩერდებიან. აი ეს კორენსპონდენცია.

როდესაც რუსეთმა გამოუცხადა ოსმალეთის მთავრობას,

რომ, სანამ ბათუმს არ დაუთმობენ, მანამ ის სტამბოლს არ მოიცილებს თავის ჯარსო, მაშინ კი ოსმალეთმა გადაწყვიტა ბათუმის დათმობა.

დერვიშ ფაშამ გამოუცხადა ბათუმს, აქარის და ქობულეთის მცხოვრებთ, რომ ვისაც ჰსურს შეუძლიან გადასახლება. და ამ განზრახვით და აგრეთვე ჯარისა და სამხედრო მასალების წასაღებათ ბათუმში მოვიდა ოსმალოს რამოდენიმე ხომალდი. ხალხი ძალიან გაბრაზდა, როდესაც ეს ამბავი გაიგეს, რადგან იმედი ჰქონდათ, რომ ოსმალოს ჯარები დაეხმარებოდა იმათ რუსეთის წინააღმდეგ, მაგრამ ბოლოს ისინი დაემორჩილნენ თავიანთ ბედს და გადასწყვიტეს ისევ ოსმალეთში გადასვლა. ჩურუქსუს მცხოვრებლებმა პირველად დაიწყეს გადასახლება. ამ ჟამად სულ ოთხი ათას სულამდისინ არიან ბათუმიდან აქ, ტრაპიზონში მოსულნი და დროებით დაბინავდნენ აქაურ ყავახნებში. ამბობენ კიდევ ბევრნი აპირებენ გადმოსახლებასო.

ამ გადმოსული ხალხის დასასახლებლად ოსმალეთის მთავრობამ დანიშნა ადგილები მალატიის მახლობლად, სადაც 10,000 კაცის დასახლება შეიძლება. მაგრამ რადგან ოსმალეთის მთავრობამ ამეზედ მეტი არაავითარი მზურნველობა არ გამოიჩინა და სხვა არაფერი შემწეობა არ მისცა გადმოსახლებულებს, ამის გამო შემდეგში იმათ ისეთვე ბედი მოეღისთ როგორი ბედიც მოუვიდათ აფხაზებს. გადმოსული ქობულეთელები ახლაც ძალიან ჩივიან და ემღურიან ოსმალოს მთავრობას. გუშინ დიდი გროვა გადმოსახლებულების მივიდნენ იქაურ ლუბერნატორთან და სთხოვეს სადგომი და ლუკმაპური მაინც გაგვიჩინეთო; დერვიშ ფაშამ დაგვიპირდა ჩვენაო, ოღონდ გადასახლდით ტრაპიზონში, თითი სულს დღეში ნახევარ ოცა პური გექნებათო. ახლა კი არაფერს ვაძლევნო.

მომეტებულ ამათგანნი ცისქვეშ ყრიან ქუჩებში, ამ ჟამად. თავ შესაფარი და ლუკმა პურიც არა აქვსთ. ზოგი კი ჯამეში და ყავახანებში დგანან, ამას გარდა რამდენიმე ასი კაცი დგას.

ხის კარვებში, რომლებშიაც ადრე საავადმყოფოები იყო განთავსებული. აი ამით გაათავა ოსმალოს მთავრობამ თავის მზრუნველობა ამ გადასახლებულებისთვის, რამდენიმე კაცისაგან გავიგონე, რომ ჩვენს ნაცნობებსა და ნათესავებს უნდა შევატყობინოთ ბათუმში და ქობულეთში, რომ არ წამოვიდნენო აქეტკენ. ზოგი ერმა მითხრეს, რომ უკან დაბრუნებას აპირებენ, რადგან ერთობ დიდ გჭირვებაში და წვალებაში არიანო“.

თუმცა ასე იყო მაშინ თქმულება, მაგრამ დერვიშ ფაშა, ალი ფაშა და ოსმან ფაშისაგან დაბადებულ ყემერ ალებმა შაინც თავისი გაიტანეს და ხოჯების და მოღლების საშუალებით მსხვერპლს მსხვერპლი მიუმატეს და აუარებელი ხალხი აპყრავს და უცხო ქვეყნებში გადასტყოცნეს სატანჯველ საწვალებებლად. ამას შემდეგი ცნობები დაგვანახვებს. გადასახლებისათვის ქართველ მაჰმადიანები ისე ამრეზილები იყვნენ, რომ ერთ დროს, თვით ქუჩაში მწოლ მაწანწალა ძაღლების დახოცვამაც კი გამოიწვია მათი უკმაყოფილება და ყვირილი, რომ „უნდა წავიდეთ, წავიდეთ, რადგან ჩვენ აქ დგომა არ იქნებაო ქუჩაში ძაღლები დახრცესო“ ამის შესახებ „დროების“ 208-რში აი რას სწერს ლევან მქედლიშვილი.

ამის წინედ „დროებაში“ იყო მოყვანილი მთვრალი მილიციონებისაგან მოკლული ძაღლისათვის რა ამბავი ჩაიდინა ხალხმა. დღეს კი უბრძანებენ სალდათებს რომ დაიკავონ კეტები და სადაც კი ნახონ, იქ მოჰკლან ქუჩაში მოსიარულე ძაღლები, რაც ამისათვის საყვედური ისმოდა, მე იმას არ შევუვებები, რადგანაც ვის უნდა გავაგებინო. როგორ მოგწონთ ესა? განა არ შეიძლებოდა—თუ მავნებელი იყვნენ ის მაწანწალა ძაღლები, სხვა ნაირი საშუალებით მოგვესპო ისინი, რომ არც მოსპობა ხალხისათვის შეგვეხედვინებინა და არც მრავალთათვის გვეჩვენებინა. უნდა ვიცოდეთ, რომ ასეთი უბრალო საქმეებისაგან ხალხის გადასახლება დიდი უბედურება არის, ეს არც ჩვენ მოგვეტყვება. ასეთ საქმეთა შესახებ ყველა ქართველ მაჰმადიანი ამას ამბობს:

— აქ ვერ დავდგები, ძიავ, უნდა წავიღეთ. ჩვენ ვერ შევჩვევით... ჩვენ ვერ გავძლებთ.

ახლა თქვენ რომ იცოდეთ, თუ ესენი რა ფანატიკები არიან, მაშინ იტყვიტ, დაე, წავიდნენ, რომ წავლენ და ნახვენ იქ ტანჯვას, არ დაბრუნდებიან, მაშ რას იზმენო. თქვენ შეგიტყვიათ, რომ ვითომც გადასახლებულები დაბრუნებას აპირობენო, რადგანაც დიდს შეწუხებაში არიანო. გადმოსახლებაზედ კი ვერას მოგეხსენებათ და გაკირებით კი დიდს გაკირებაში არიან ჩავარდნილნიო. როგორც შევიტყე, დერვიშ ფაშის დროს, ბევრნი ისეთი გადასახლებულან რომელთაც მისი მორიდება და შიში მქონიათო. ზოგნი ისეთნიც რომ ყაჩაღობას შეჩვეულები ყოფილან და ეხლა იქაც ყაჩაღობით ირჩენენ თავსაო. თუმც ისე იყო, მაგრამ მაინც ფანტიკ პირებს დღე აქვდათ განათებული და ოსმალოს ფანტიკ აგენტები დადიოდნენ ყველა კუთხეში და ხალხს აქეზებდნენ წასვლისთვის. ამ გვარი უბედურებანი არტაანის ოლქს უფრო ფართოდ ხვდა. 14 ოქტ. 1878 წ. „დროებაში“ აი რას სწერდა ს. ბაველი.— „თათრების აგენტები დიდად სოფლებში, ადგილს სიებს, ვასაც სურს გადასახლება, და როგორც მითხრეს დიდის სამთავროს აწერენ ხელს“ ერთის მხრით ეს გარემოება გამოიწვია თურმე იმანაც, რომ მცირე ხნის გამგეობის შემდეგ, ასტაანიდამ კარგად ცნობილი და დიდად პატივცემული ღმობიერი მიხეილ მეფისოვი სხვაგან გადიყვანეს გამგედ-ართვინს. ამავე წლის ღვინობისთვის 26 ბათუმიდან იწერებოდა ლევან მჭედლიშვილი, რომ ქობულეთელები და აჭარლები გადასახლებისათვის დიდს მზადებაში არიანო. კამისიებიც შეუდგენიათ და ხელს აწერინებენ ესენი ვისაც კი გადასახლება უნდათ, მერე გადასახლებულებს ხელმოწერილის სიის ანუხსვით ვაგზავნიან თურმე. ოსმალეთში დებუტაციაც ვაგზავნიან ბათუმიდამ, სულთანს დახმარებას სთხოვენ, რომ დასასახლებლად მოწყალეობა გვიბოძეთ—ადგილებიო.

ქვემო აჭარაში არის ერთი სოფელი—სალორეთი, ეს სო-

ფელი შესდგება 130 კომლისაგან. ამათ ჰყავსთ ერთი შესანიშნავი პირი, რომელსაც ოსმალოს მთავრობისაგან დიდი გავლენა ჰქონდა და ბათუმში იყო მუფთად (სასულიერო მსახურლი) ჰასან ეფენდი სურმანიძე, ამას მოსვლია წინადადება და თან თხოვნა ბაღდადიდან, რომ ამან იკისროს და მთელი აქარა გადაიყვანოს ბაღდადში, რომლისათვისაც თურმე ჰპირდებოდენ დიდ ჯილდოს და ყოველნაირ საშუალების მიცემას ხალხის ცხოვრებისათვის. როგორც შევიტყუეთ ხალხისათვის სრულებით არა გამოუტყვადებია ეს ჰაზრი და დაჩუმებული არისა“, დიახ ასეთი ხოჯები სხვებიც იყვნენ და ქედის მუფთი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილიც ხომ მკაცრი წინააღმდეგი იყო აქარელთა გადასახლების ოსმალეთში. ესენი როგორც შესმენილი ხოჯები წინააღმდეგნი იყვნენ მით უფრო რადგანაც სწორედ ამ დროს, როცა ქართველ მაჰმადიანებს ოსმალოს აგიტატორები უქადაგებდენ და ამზადებდენ ოსმალში წასასვლელად, სწორედ ამავე დროს, ოსმალიდამ ბედის წყევლით და გმობით უკან ბრუნდებოდნენ აფხაზები და ჩერქეზების ნაწილი, რომელთა უმეტესობა აღრვევ წავიდნენ ოსმალში ფანატიკობით. ესენი მოტყუვდნენ, იქ დიდი ტანჯვა გამოიარეს, შეწუხება. ბევრი სიმშილით გაწყდა, ბევრი ჰაერის აუტანლობით, ბევრი სიღარიბე-გაჭირვებამ მოსპო. ვინც გადარჩა, იმათ რამდენიმემ, რომელთაც კი შესძლეს და მოახერხეს დაბრუნების სახსარი, უკან იბრუნეს პირი და ოსმალიდამ ბათუმში მოვიდნენ თათრის გემით და რუსის მთავრობის ცხარეს ცრემლით, ტირილით და ფეხზედ მთხვევით ვეცდრებოდენ უკანვე მიღებას თავიანთი მამა-პაპეულს საქართველოს მიწა-წყალზედ.

ჩერქეზების და აფხაზების საცოდავობას კაცი ვერ ასწერს ესენი როცა შავის ზღვიდამ ხმელეთზედ გადმოვიდნენ, მაშინათვე ტირილი დაიწყეს, ეს რა მოგვივიდაო, თავი რათ დავიღუპეთ, რათ წავედითო. მათ შიშის ზომას საზღვარი არ აქვნდათ, ვაი თუ რუსის მთავრობამ ჩვენს ადგილებზედ ჩვენ აღარ მიგვიღოსო. ასეთ გაჭირებულ მოსულთა ვედრება ადგილო-

ბრივ მთავრობისაგან შეწყნარებულ იქმნა და მწარეს ცრემ-
ლებით მომტირალე ხალხი დაბრუნებულ იქმნა თავის მამა-პა-
პულ ქვეყანაში და მით მოცილებულ ათას ვაი ვაგლახს და
მწუხარებას. აი სწორედ ამ დროს, ასეთ ბედისაგან განაწი-
რულ და გარდახვეწილ ხალხთა ტირილის დროს, როცა ესენი
თავიანთ მამა-პაპის ქვეყანას უცხოს სამშობლოდამ ცხარეს
ცრემლებით მოსტიროდენ და შინ მოილტოდენ, სწორედ ამ
დროს, შეუღებლად და გაუგებლად ქართველ მაჰმადიანები
კი საქართველოდამ უცხო საღაცა თავისთავის დასაღუპს ქვე-
ყანაში მიილტოდენ. ესენი ცრემლით მოსტიროდენ თავიანთ
სამშობლოს და ოსმალოდამ საქართველოში ბრუნდებოდნენ
და ამავე დროს, მეორენი კი გაფაციცებულის მზადებით მიილ-
ტოდენ პირველების დასაღუპს ბინაზედ, ანუ ოსმალოს უცხო
ადგილებში დასაღუპად.

ისეც ასე არეული და აბრეზილი ხალხი აღარ მოასვენეს
და სხვა და სხვა ფანატიკ პირებმა იქამდის მიიყვანეს, რომ თვის
ინტრესების სასარგებლოდ დეკემბრის რვიდამ მთელი აქარის
ხალხი აშალეს, მათში არეულობა მოახდინეს და ყველა ამაე-
ბით იმას მეცადინეობდენ რომ აქარელნი ადვილად და მრავ-
ლად გადასახლებულიყვნენ ოსმალეთში. ეს ამბავი გაზეთებში-
აც დაიბეჭდა, და სერგეი მესხმა ამის შესახებ დიდი მწუხარე-
ბის შენიშვნა მისცა. 15 დეკემბერს „დროებაში“ დაბეჭდილს
აქარიდან მოწერილს წერილს. სწერდა რომ ამ აჯანყებას შემდეგ-
ში ხალხის დაღუპვა და გადასახლების მეტი სხვა არა მოჰყვე-
ბა რაო და ამიტომ დიდი სიფრთხილე გვმართებს ამისო. მარ-
თლაც ეს ისე იყო და მომავალ წელში მოჰყვა აქარელთა სამ-
წუხარო გადასახლება.

ვიტყვი, რომ 1879 წელს, ქართველთ გადასახლება ისე-
თის სიუხვით დაიწყო, რამაც დააცარიელა არამც თუ თითო
და ოროლა სოფლები, არამედ მთელი მხარეები, მაგალითებრ
როგორც მაჭახელი, დევესქელის ხეობა, ლივანა და სხვა ასეთ
კუთხენი. ვიცით ამბებით, რომ პირველ წლის გადასახლებულთ

ოსმალოს მთავრობა უმეტესად შორეულს ქვეყნებში ასახლებდა, მაგალითებრ აფრიკა და ასეთ კუთხეებისაკენ. 1879 წ. გადასახლებულთ რიცხვი თუ რამოდენა უნდა ყოფილიყოს და მასთან სხვა და სხვა კუთხეებში უღვთოდ დაფანტული, ამას ასაბუთებს შემდეგი ცნობა, რაც ეხება მარტოდ 1879 წ. გადასახლებულთ ქართველ მაჰმადიანთ დაღუპვის საქმეს.

1906 წ. ოსმალეთის აფრიკის ქალაქ ბეირუთიდან საქართველოში მოვიდა ქობულელი ქართველ მაჰმადიანი კაი კაცი-შვილი. ეს ქართველი ერთს ევროპიელს მსწავლულს მოგზაურს თანამგზავრად ჰყავდა, მასთან მგზავრობდა. ამათ იმგზავრეს მთელი აღმოსავლეთის ქვეყნები. აფრიკას, ქ. ბეირუთში, ერთ ალაგას მას შეხვედრიან რამდენიმე ქათველ მაჰმადიანები ქართულად მოლაპარაკენი, ეს ყოფილა ყავახანაში: კაი კაცის შვილს ქართული ძლიერ გაჰკვირებია, თუ ქართველ კაცებს მე აქ სადა ვხედავო! მერე გასცნობიან ერთმანეთს და ლაპარაკიც დაუწყვიათ. იმათაც დიდათ გახარებიათ ამ კაცის ნახვა და გაცნობა. მერე ლაპარაკი ჩამოვარდნილა ვინაობის შესახებ. მათ უამბნიათ შემდეგი: რომ ჩვენ გურჯისტანიდამა ვართ გადმოსახლებულნი ოსმალეთშიო, ვცხოვრობდით ბურსაშიო, მერე იქიდან აქეთ გადმოგვასახლა მთავრობამაო. აქ ბეირუთში 40 კომლი ვსცხოვრობთ, სხვაგანაც მრავლად ვართო. ჩვენი ხალხის აქეთ ბევრია დაფანტულიო. მათ თურმე გული ეთანაღრებათ დიდათ, რომ ჩვენი ქვეყანა დავკარგედ და გადმოვსახლდით აქეთაო. დიდი მწუხარება გაუცხადებიათ საქართველოს დაკარგვისათვის.

„დროების“ 89 №-რში მოყვანილია ცნობა გულო ალა კაიკაცი-შვილის ასე: ჩვენ დიდს სილატაკეში მოვედით ამ ომიანობისაგან. ყოველივე ჩვენი გაოხრდა და გავერანდა, გმადლობ ძმეო ქართველნო, რომ თქვენ დაკარგულ ძველ ძმებს არ იფიწყებთ და გვეხმარებით. ეხლა შევიტყეთ, რომ ჩვენი ძმების მრავალნი, რომელნიც ოსმალეთში გადასახლდნენ, იქ დიდს გაქირვებაში ჩავარდნილან და ამიტომ აქეთ მოდიან და

ჩვენებსაც იხმობენ, რომ „იქით წამოდითო. ნუ დადგებით აქაო.“ რასაკვირველია დაქცეულს დაქცეული უყვარს, იმას კი აღარ დაუჯერებთ, მაგრამ მოღლებმაც შეგვაწუხეს, წამოდითო, გვეუბნებიან: აქ თუ მოკვდით წესი არ გერგებათო. ყოველიფერი უბედურება ჩვენ დაგვადგა საწყალ ქობულელებს“ ეს მართალი გახლავსთ, ასეთი გაქცეულ პირებთაგანი თვით მეც მინახავს ლივანასა და აქარაში. თავზედ წითელ ფესით დახურული და შედიდურად გადასახლებული ქართველ მაჰმადიანი რა კი იქ დაცემულა, გაღატაკებულა, მერე სიმინდის საშოვნელად შინ დაბრუნებულა და თავის შეგობაუთა და მეზობელთა წინაშე, თხოვნით სიმინდი უგროვებია ოსმალში წასაღებათ. ასეთი პირნი ჩუმათ აგროვებენ სიმინდს, მუსულმანების ხათრით ყველა ეხმარებოდა, რადგანც იგი ჩვენი თათარი კაცია და ღარიბი არისო. მინახავს რომ ასეთ პირებს თვით ამ ჩემი მოთხოვრების დროსაც არ გაუტეხიათ შახი და მრავალთა წინაშე საჯაროდ უთქვამსთ, რომ იქ ჩვენ კარგად ვსცხოვრობთ, იქ სჯობია ვინემც აქაო. ასეთ პირებს ხშირად შევბმევიარ და მათთვის ტყუილებით დამიმტკიცებია. იგი და სხვებიც გაჩუმებულან და ერთმანერთისათვის შეუხედავთ და სახით უნიშნავეთ. „რომ ეს კაცი მართალს ამბობსო, თუ კარგია იქ, აქ რაღას მოდიან ეს დედა გაგლეჯილის შევიღებია“. ეს მაგალითი მართალი გახლავსთ ჩემის თვალით ნახული მრავლად და ყურით მოსმენილი აქარა-ლივანაში.

ასეთ მოსულ პირებს ხშირად თან ოსმალურს ენებზედ დაბეჭდილი პროკლამაციებიც მოჰქონდათ, რითაც სთხოვდნენ და აქვებდნენ ქართველთ მაჰმადიანებს წასვლისთვის, პროკლამაციებს იქ ბეჭდავდა ერთი საზოგადოება, რომელიც მეცადინეობდა საქართველოდამ ქართველ მაჰმადიანთ გარდასახლებას. ოსმალს მთავრობას ქართველი მაჰმადიანები დიდს ეროვნულ და თავგანწირულ ხალხად მიაჩნდა და ამიტომაც ის, ეს ადგილები არ ენანებოდათ, როგორც თვით ხალხი და ამიტომაც უფრო ხმარობდნენ ყოველნაირ ღონის ძიებას ქარ-

თველთა იქ წასვლაზედ. 1880 წ. ამის შესახებ აი რასა სწერს ცნობილი ქართველთ მოღვაწე ლევან მჭედლიშვილი ბათუმი-
დამ „დროებაში“

„ვისაც ამ უბედურ ხალხისათვის გული შესტკივა და იცის ამათ ვითარება, ყველა დაგვეთანხმება, რომ ამ ხალხს უბედურების დროს გზაზედ უნდა გადაველობოთ და უფსკრულში დასაღუბათ არ მისცეთ ნება, არ გაუშვათ. ეს არ იქნება ჩვენგან შეუძლებელი, რადგანაც ჩვენ უკვე ხელში გვაქვს ოსმალოს კომიტეტის ოსმალური პროკლამაციები რითაც იგინი ხალხს იწვევენ წასვლისათვის. ჩვენ ევროპის სახელმწიფოთ უნდა მივმართოთ და დავავალოთ, რომ მათ როგორც ოსმალეთის შინაური ეკონომიური კითხვების კარგად მცოდნეთ, უწყიან რომ ისეც დაღუპულს და გაღატაკებულს სახელმწიფოში აქედამ ხალხს ნუ იხმობენ, ნუ ატყუებენო. ეს ჩვენ მით უფრო უნდა მოვახსენოთო, რადგანაც უკანასკნელ დროს, რუს-ოსმალოს ომში, მაჰმადიან ჩერქეზები დიდს მონაწილეობას იღებდნენ და მაჰმადიანი მაჰმადიან ოსმალოს წინააღმდეგ სასტიკად იბრძოდნენ, რადგანაც მათ ახსოვდათ წინეთ თავის ბინის მოშლა მამა-პაპის ქვეყანაზედ და ოსმალოში გადასახლება, სადაც მათ გამოსცადეს დიდი ტანჯვა, სიღატაკე, გაწყვეტა და ბოლოს ვინც გადაარჩა და მოახერხა ისინი შინ დაბინავდნენ და თავის დაღუპვის გამო დღეს ოსმალოთა წინააღმდეგ ცხარედ იბრძოდნენ. ასევე მოუვად ქართველ მაჰმადიანებს. მათ კარგად ახსოვდათ, თუ ოსმალოთა წყალობით სამშობლოდამ გასვლამ და განდევნამ რა მწუხარება და ჰირი მიანიჭა, ამ ჰირის მტრობა და ცეცხლის ნაპერწკლები დღესაც არის მათს გულში დაშთენილი, ასევე იქნება აქარელებისთვის.

ასე გულ მწუხარედ სჯიდა ეს გულ შესატკივარი მამულის შვილი ლევან ლუკას ძე მჭედლოვი, ა. ჯყონია გ. კაიკაციშვილი, სიტყვით დიდათ პატივგემული გრიგოლ ბატონი გურული და მრავალიც სხვანი, მაგრამ გამგონი ვილა იყო. არავინ. ბოროტთა კვალად ოსმალოს მთავრობას რამდენიმე კი არა და

ასობი ჰყავდა მათი კომიტეტისაგან შესყიდული წამქვებ-
ლებიც, რომელნი ყოველთვის იმას ჰყვიროდნენ, რომ ჩვენი აქ
დგომა არ შეიძლებაო. ეს რომ ასე გახლავსთ ამას ასაბუთებს
110 „დროების“ შემდეგი ცნობა.

„ბათუმიდამ გვაცნობებენ, რომ ამ რამდენიმე დღის გან-
მავლობაში, ჩამოსულა იქ ორასამდის მოსახლე კაცი მაქაბ-
ლიდამ, რომელნიც ტრაპიზონიდან გემს უცდიან ოსმალეთში
წასაყვანად, ანუ გადასახლებლად. საცოდავობა იყო ამათი
ნახვაო, მშიერ-მწყურვალე დედა-კაცები და ბავშვები რამდე-
ნიმე დღე ეყარნენ ზღვის ნაპირას, გემს ელოდებოდნო“.

მაქაბლების გარდასახლებას აბრალებენ ადგილობრივ სული
ბეგს, რომელიც თვითონ ოსმალში აღრე იყო გადასახლებული,
ახლა ჩამოვიდა და არია ხალხიო. მაქაბლებს გარდა სხვა
მხრიდამ ჯერ-ჯერობით არავენ გადასულა ოსმალშიო. ბევრგან
ყანები დათესეს და აქედამ სჩანს რომ წელს მაინც არ აპირებენ
წასვლასო. ეს იმედები უბრალო იყო, რადგანაც როგორც
ვიციტო, ნათესებამ ივინი ვერ შეაკავა, ნათესი მოვიდა, მოკ-
რიფეს და მის მერე გაუდგენ გზას, ვისაც მანამდე მოუხდათ წა-
სვლა იმათ ყანები სხვებს გადასცეს. ამას შემდეგი ცნო-
ბებიც დაასაბუთებენ. 114 „დროების“ მოწინავე წერილი გვა-
უწყებს შემდეგს: — „გაზაფხულდა და ხელ ახლა მოგვდის ცნო-
ბები რომ ბათუმის მახრიდამ ხალხი მიდისო, მაქაბლიდამ 200
კომლი წავიდა, მიდიან აგრეთვე ქობულეთელები, ზემო აქა-
რიდამ და ქვემო აქარიდამ ხომ შარშან დაცარიელდა თით-
ქმის, ხალხი სტოვებს მამა-პაპეულს მიწა-წყალს, სახლ-კარს,
რაც გააჩნია, არ დასდევს იმას თუ რა მოელის შემდეგში და
მიდის უცხო ადგილას, გადადის ჩვენის საზღვარიდამ სხვის
საზღვარზედ თავის ოჯახის დასლუპად. ასეთ უბედურებას
ერთის მხრით თურმე ჩვენი მოხელენიც აქვებდენ:
„წადით, გადასახლდით! ჩვენთვის თქვენ აღარ ხართ საჭირო,
თქვენს მაგიერ აქ ჩვენთვის სხვა ხალხს დავასახლებთო. ერთის
მხრით ამისთანა ჩვენებური მქადაგებელნი იყვნენ და მეორეს

მხრით, მათსავე გვერდით სტამბოლიდამ მოსული მოლები და ხოჯები, რომლებიც ეუბნებოან:

წავიდეთ ოსმალში, აქ თქვენ დასადგომი პირი არ გაქვსთ. რუსის ხელში თქვენ არ გაძლებით. გიაურთ მართლ მსაჯულება მაჰმადიანს კაცს არას ოდეს არ შეიწყნარებს, მაჰმადის ბრძანება არის, რომ ვინც გიაურის ქვეყანაში მოკვდება, იგი ედემს ვერ ეღირსება, წაწყმდებაო. ორი ამისთანა მოლა მოქმედებს ფანატიკს მაჰმადიანებზედ და რალა თქმა უნდა, რომ ის უკან აღარ მოიხედავს და წინ დაუხედავად ვინ იცის სად წავა.

უნდა ითქვას, რომ დიდათ ამაგდარი სერგეი მესხი მეტად დიდს ყურადღებას აქცევდა ამ ერის საქმეებს და ყოველთვის მაღალის სიბრალულით ააშკარავებდა მათს დასალუპს ცნობებს. ამაზედ კიდევ გულ სათუთქ ცნობას 1880 წ. 14 მაისს, სწერენ ბათუმიდამ: გაზედთ „კავკაზში“ დაბეჭდილია ბათუმიდან მიღებული კორესპონდენცია, რომელიც შეეხება ამ უკანასკნელ ოსმალეთში გადასახლებულთ საქმეს: ეხლა 400 სული ჩამოსულა მაქახლის მთებიდამ ბათუმში იმ განზრახვით რომ აქ ოსმალოს გემი მოვიდოდა და წაიყვანდა. ათი დღე თითქმის მშვიერ-მწყურვალნი ხალხი ყრილა გარეთ, ზღვის ნაპირას, მაგრამ გემი არ მოსულა. ოსმალოს კონსულს კი იმათთვის ვერ გაუბედნია პირ-და-პირ გამოეცხადა, რომ ფადიშახს არ სურს თქვენი გადასახლება ოსმალეთში და გემს ნუ მოეღიითო. ბოლოს რუსის გემ „როსტოვს“ წაუყვანია ეს ხალხი ნახევარ ფასად. სულ შარშან წასულა ბათმის მაზრიდამ 6000 კომლამდის, მაგრამ ზოგი ერთებმა მეტად კარგი ადგილ მამული მიატოვეს. წელს ისევ დაბრუნდენო, რადგან ოსმალეთში შიმშილი და ბევრი ტანჯვა-წვალება გამოიარეს.

ერთი სწერს: მაქახლელთა გადასახლების მიზეზს და ამბობს, რომ მიზეზი იმათის წასვლის ის არისო, რომ მათ საყანური ადგილები კოტა აქვსთო, მეორენი ამბობენ, რომ

რაც რუსმა აიღო ეს ქვეყანა, მას შემდეგ ჩვენი მიწა გაშავდა-
წყალი გამწარდაო და ღმერთმა გონება წაგვართვაო, ნამდვი-
ლად კი მიზეზი ის არის, რომ ესენი ოსმალოს დროს სულ
ქურდობით, კონტრაბანტებით და ავკაცობით სცხოვრობდნენ
და ეხლა კი ეს მათ აღარ შეუძლიანთო.

ეს არის ქორი და ცილი ერთ იმ მრავლთაგანი, რომლი-
თაც აღვსილნი ივენენ იმ დროს ჩვენი მოციქულ მოხელენი.
ეს რომ მართალია ბევრჯელ დაუსაბუთებიათ „დროებაში“
ცნობილ ბავრელს, ა. ჯკონიას. ჭია-ჭამიას. კრაზნას და სხვე-
ბსაც. შენიშნავს აგრეთვე ზემო ხსენებულ მწერალთ, რომ
ყველა ამებთან მოღები და ხოჯებიც ურჩევენ წასვლასაო.
საკვირველი აქ ერთი ის არის რომ ეს წამსვლელნი საქართვე-
ლოდამ არ მიჰყავს თვით ოსმალოს გემებს და მათ ნაცვლად
რუსის გემები ეზიდებიან და გადაჰყავსთ! ყველამ ვიცით,
რომ ოსმალოს მთავრობას ეხლა აღარ სურს ამათი იქით წა-
სვლა და ჩვენი გემები კი ეზიდებიან. ესეც ერთი დაფარული
მანქანები უნდა იყოს. ამასვე ასაბუთებს შემდეგი ცნობა, რო-
მელიც 20 ივნისს „დროებაშია“ დასტამბული. „ბათუმის
მაზრის უფროს ტრაპიზონის ვალისაგან (ლუბერნატორი) მო-
სვლია ქალაქი, რომელსაც ის ატყობინებს, გადმოსახლებუ-
ლებს ვეღარ მივიღებო. საზარელ მდგომარეობაში ჩაცვივნუ-
ლან ბათუმის მაზრის ქართველ მაჰმადიანები. ამ ამბის გამო
მრავალს დაეტოვებინა თავის მიწა-წყალი, გაეყიდა ავეჯეულე-
ბა, საქონელი, სახლებიც კი წასვლისთვის და ბათუმში იგი
უცდიდა წამავალ გემებს წასაყვანად. ასეთ პირთ წასვლა და-
უშალა გრიგოლ გურიელმა, მათ მისცა 15,000 მ. სესხად და იგი-
ნი ამ ფულით დაბრუნდნენ თავიანთ გაოხრებულ მამულებში.
19 ივნისს „დროებაში“ გ. გურიელი სწერს, რომ მე
მქონდა ბათუმის ბეგებთან ლაპარაკი გადასახლების შესახებ
და მათ მითხრეს, რომ მიზეზი ამის მრავალნაირია და სხვათა
შორის აი რაო.

1, შთამომავლობითი ჩვენდამი კუთვნილი მიწა-ადგილე-
ბის დამტკიცება.

2, სარწმუნოების და სჯულის არ შეხება. რასაც არც შეხებიან და არც ეხებიან.

3, ჩვენი ენის და ჩვეულების მკოდნე პირთა მრავლად დანიშვნა, რომელთაც უშიშრად მოვასხენებთ ჩვენი ცხოვრების და გაქირების ცნობებს და

4, ამ სამის წლის განმავლობაში გადასახადის ჩუქება ჩვენი სიღარიბის და შემდგომ ომიანობისა სარჩოს ნაკლებობისათვის.

მაგრამ ვერც ერთი ნიშანი ჩვენი მოწყალებისა ჩვენ ვერ დაინახედ და, რადგანაც ბერლინის კონგრესის ძალით, ჩვენ უფლება გვქონდა ამ სამი წლის განმავლობაში გადასახლების უფლება, ან აქ და ჩენისაო. ამიტომ ჩვენ ვეჭილები გავგზავნეთ სტამბოლში და ადგილებს ვითხოვთო. თუ მოგვცეს ადგილები, მაშინ გადავსახლდებით, აქ არ დავრჩებითო. რაც შეეხება რომ ჩვენ ქართველები ვართ და არა თურქებიო, ესეც კარგად ვიცით და ისიცაო, თუ ჩვენ როდის დაუჭერივართ ოსმალთ და ან როდის გაუთათრებივართო. ამ ცნობას ასაბუთებს შემდეგი მაგალითი, რომელიც ანუხსულია ნ ივლისს „დროებაში“ 1880 წ.— „ბათუმის ქალაქის გამგეობამ ერთი იმისთანა ახალი გადასახადი შემოიღო, რომელიც ბათუმის მიდამოების და სოფლის მცხოვრებელთ მძიმე ტვირთად აწვებაო. ეს გადასახადი დაედო კაიუშკებს, ფელუკას და ნაევებსო. უწინ ოსმალეთის მმართველობის დროს, რამდენჯერაც შემოსტურავდა ბათუმის ბოლოზში მენავეს იმდენი შაური უნდა გადაეხადნაო, და ეხლა კი ამნაირი გადასახადი მოსპეს და დააწესეს მთელი წლის გადასახადი 15 მანეთის ერთად აღებაო. ესეთი ხარჯებიც კი უხდებოდათ თურმე. მრავალთ წასვლის მიზეზად.

3 აგვისტოს გაზ. „დროებაში“ არის ყარსიღამ დაბეჭდილია შემდეგი ცნობა „კავკაზიღამ: — „მთელის ყარსის მაზრიღამ თითქმის ყველა მაჰმადიანი მცხოვრებნი სტოვებენ თავიანთ მიწა-მამულს, ადგილ-წყალს და ოსმალეთში გადადი-

ანო. მიზეზი ამისა ის არისო, რომ ადრე ოსმალთს ხელში, ეს ხალხი ბატონად გრძნობდა თავის თავს, როგორც უნდოდა ისე ეპყრობოდა ქრისტიან ხალხსო და ახლა რუსის ხელში თავის თავი დაჩაგრულად მიაჩნიალო, ძველებურად ბატონობის ნებას არ მისცემენო, და ამის გამო ვადადიან ოსმალეთშიო, სადაც იმათი ბედის გამგებლად გიაურები არ იქნებიანო“

რედაქცია ეკვობს ამ შენიშვნისათვის, არა გვეგონია, რომ მიზეზები მარტოდ ეს იყოსო. უეჭველია აქაც იგივე პირობები იქნება რაც ბათუმსა და სხვაგან გახლავსთო. ჩვენც ასევე ვფიქრობთ, თორემ ქართველ მაჰმადიანთ დანატოვარნი ისე ადვილად არ წავიდოდნენ ოსმალეთში თავის მიწა მამულიდამ, რადგანაც იგინი ზემო ქართლის მცხოვრებივით მიწის მუშაკნი იყვნენ და არიან კიდევ. ამ ცნობის მეოგე დღეს, 6 აგვისტოს „დროებაშივე“ დაიბეჭდა განცხადება ბათუმის გუბერნატორის, რომელიც ქართველ მაჰმადიანთ უცხადებდა შემდეგს: „ბათუმის ზოგიერთი სანჯახის ფუნდრები და ადები ტყუილად აპყლიან და ლაპარაკობენ, რომ რუსის მთავრობა ჩვენს საკუთარს მიწა-წყალს და სამართალს წაგვართმევნო, რომელიც ოსმალთს დროს გვექონიაო, ამისთანა ტყუილს ხაბრით და ამბით შეშინებული ხალხი ამდგარა, დაუგდია ოხრად თავის სახლ-კარი და ემზადება მუშაჯირად წასვლას ოსმალეთში, საწყალმა ის კი არ იცის რომ იქ მათ მოელის დიდი მწუხარება: სიმშლი, წყურვილი და ცოლ-შვილის სიკვდილი. ამისთანა გონჯი ხაბარის და ამბების გასამტყუნებლად ჩვენ გვინდა გამოუცხადოთ ხალხს მთავრობის კეთილი ჰაზრი და სურვილი“.

შემდეგ ამის ეხება განცხადება მუსულმანის სჯულს, სარწმუნოებას და ოჯახს ვერაფერ შეეხებაო, ამის ფიქრი ნურავის აქვსთო, მუსულმანების წესების და ოჯახის საქმეების შეხება ჩვენი საქმე არ არისო. მუსულმანი და ქრისტიანი კანონის წიაშე ყველა ერთი არისო. მხოლოდ ვითხოვთ რომ სისხლის აღება მოისპოს მათ შორის და ადამიანურს გზას დაადგენო. უამისოდ ყოველივე ჩვენი ბრალდება უბრალოა და

უსაფუძვლოვო. განცხადება შეიცავს თორმეტ მუხლს, მათგან მხოლოდ ერთი შეეხება გადასახლების საქმეს და ამიტომ აქ მხოლოდ ეს მოგვეყავს. აი ეს მუხლი:

„8. სანამდის ბერლინის კონგრესით დადებული ვადა გადასახლებისა არ გავა, მანამდის მუსულმანებს, შეუძლიანთ თავისუფლად გადასახლება ოსმალეთში. იმათ შეუძლიანთ გაჰყიდონ თავის სახლკარი და ნივთები: მაგრამ ადგილმამულს ვერ გაჰყიდიან: მოაჯარს შეუძლიან მარტო მიუღკის გაყიდვა, თუ ოსმალთაგან ბოძებული თავი აქვს. ბერლინის კონგრესის დადებული ვადა რომ გავა, იმის შემდეგაც შეუძლიანთ თითო თითოს თვითეულს სახლობას ოსმალეთში გასვლა, მაგრამ ამისათვის პასპორტი უნდა აიღოს“.

ასე გახლდათ საქმე ბერლინის კონგრესზედ საქართველოს ადგილების და ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ, აქ საუბარი იყო გამართული, იქ სჯილენ და ვადას ადგენდნენ ჩვენ შესახებ და ჩვენ კი არას გვეკითხავდნენ. საქართველო ოსმალეთისათვისაც ისეთივე უცხო იყო. როგორც თვით ბერლინის კონგრესი ევროპიელთათვის. არც ერთნი გვიცნობდნენ და არც მეორენი. ოსმალეთს საქართველო ეჭირა მხოლოდ მიტომ, რომ ქართველები ეთათრებინა და აქარელებისაგანაც სისხლი ეწოვათ, ეს იყო მათი საქმე, მის მეტი სხვა არაფერი და მიტომაც მოხდა საქმე, რომ კონგრესზედ ქართველ მაჰმადიანთ საქმე უბედურად გათავდა. შემდეგში ამ გათავებამ მათთვის დასალოები მოვლენა იქონია და აზიურად ხალხის გადასელ-გადმოსვლა თავის მიწა-მამულიდამ და მოსპობა. ქართველებს რომ შნო გვექანოდა და კონგრესზედ კაცები გაგვეგზავნა, იქ ჩვენებს ელაპარაკნათ ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ, მაშინ საქმე ისე გათავდებოდა, რომ ოსმალეთის საქართველოდამ ერთი ქართველ მაჰმადიანიც არ დააპირებდა და არ წავიდოდა უცხო ქვეყნებში. ეს ჩვენ ვერ ვქმენით, ამას არც თვით ქართველ მაჰმადიანებმა მიაქციეს ყურადღება და როცა საქმე გაფუქდა, როცა გადასახლებულებთ კარზედ დაღუპვა, შიმშილი და სი-

კვდილი მოადგათ, როცა მათ სამშობლოს უცხო ქვეყნებიდან გამოტირვისთვის საღმის გზაენა დაიწყეს, როცა შინ დაბრუნების სახსარს ეძებდნენ და ამ ძებნაში სწუხდებოდნენ კიდევ შეუბრალებლად, ჩვენ მხოლოდ მაშინ ვავახილეთ თვალები და დავიწყეთ წერა. თვით ქართველ მაჰმადიანთ მოწინავე პირებიც ხომ დაიხოცნენ ამ საქმის განსჭვრეტისათვის. იგინი არსებობდნენ მხოლოდ ფანატიკობის და ვერაგობისათვის.

მათ თავიანთ თანამემამულეებს ვერაფერი სიკეთე და სასახური გაუწიეს იმ გაქირვების და გათახსირების დროს, ნაცვლად სამსახურის დასაღუპის ქადაგებით აქეზებდნენ და გადასახლებისთვის წინ მიუძღვოდნენ. მათ ამისთანა შრომით დაიშსახურეს საგმობი ცნობა ისტორიაში და უარ საყოფი ღირსება, საციცხი მათ მომავალ თაობისაგან მწარის გმობით და უარის ყოფით. მთავრობის ამავე ზემოთ დაპირებულ განცხადების დაბეჭდვის დროს, რუსულ გაზეთ „გოლოსში“ დაბეჭდილი იყო ესეთი ამბავი და ეს ამბავი „დროებაში“ გადმობეჭდა. აი:— „ერთი იმ საქმეთაგანი, რომლითაც მალე გადაწყვეტა სასურველია მმართველობის და ყველა ადგილობრივი ინტერესებისთვის, უსათუოდ არის, საკუთრებისა და თავის უფლად ვაცემის ადგილების აღვიარება, ბათუმის გარეშე მდებარე მიწისა. ამ საქმის გადაწყვეტას განსაკუთრებით ეხლა ექმნება დიდი მნიშვნელობა, რადგანაც ადგილობრივ მცხოვრებნი აწმყო წესების კმაყოფილნი არ არიან და სულ ყველანი გადასახლებას აპირობენ ოსმლეთის სამფლობელოში, ამავე დროს, იმავ გაზეთის სიტყვით, ბათუმის გუბერნატორს წარუდგნენ აქარისა და სხვა ადგილების ბეგები და სთხოვეს, რომ თუ გსურთ, რომ ჩვენ ჩვენს ქვეყანაში ვავმაგრდეთ, მაშინ ჩვენი მამულეები დროით დავვიმტკიცეთ და ჩავგაბარეთ, რომ ვიცოდეთ ჩვენი საკუთრების ვითარებაო. მთავრობა დაპირებია, მაგრამ დაპირება კი დროზედ ვერ შეუსრულეს. ამ საგანს შემდეგ „დროებაც“ მიუბრუნდა და შეეხო, რომ მთავრობა დაპირებას არ უსრულებს, უგვიანებს და ამიტომ მოსა-

ლოდნელია, რომ ჩვენ იგინი ვერც მუქარით შევაშინოთ როგორც „გოლოსს“ ჰგონია და ვერც რამე დაპირებითაო. ისევ მართალი საქმეა საქირო, თუ გვინდა რომ ეს ხალხი თავის მიწა მამულზედ დარჩეს და ეს ახლად შექმნილი კუთხე ხალხით არ დაცარიელდესო.

25 აგვისტოს, არდანუჯიდამ ს. ბავრელი სწერს შემდეგ ცნობას შავშელთ გადასახლებულებზედ. „გადასახლებულების ქარვანი თანდათან მატულობს თითქმის, აქარის, მურღულის და იმერხევის ნახევარი წავიდა. არდანუჯიც იცლება, არტაანი ხომ დიდი ხანია დაცლილია; დანარჩენნიც მიდიან და უნდა ხელში შეგვრჩეს ვერანა სოფლები“. დამწერი დიდათ სწუხს ამ გარემოებაზედ და ამბობს, რომ მთელი ეს კუთხე სულ დაცარიელდება და გავერანდებაო. აქ საკვირველი საკითხი ჩვენთვის ერთი ის გახლავს, რომ ერთნი სწერენ გადასახლებულთ რიცხვს ასობით ან ასეულად და ან კომლად, მეორენი კი სწერენ ათასობით და ათიათასობით. ორში მართალი ის გახლავსთ რაც შემდეგ თვით საქმემ გამოაჩინა და რაც ჩვენც ვნახეთ და ავწერეთ.

მეტი არ იქნება აქ მოვიყვანოთ ამავე დროს შედეგი ამბავი, რაც იმ დროის ქართველ მაჰმადიანთათვისაც უნდა გამხდარიყოს საყურადღებო. 25 აგვისტოს „დროებაში“ დაბეჭდილია:— „16 აგვისტოს, ბათუმში, აგერ ხუთი დღეა რაც აქ მოვიდა ოსმალეთიდან გემი, რომელმაც მოიყვანა თან ათასი სული ქრისტიანი (?) აფხაზები, ესენი თხოულობენ თავიანთ მამულში დაბრუნებას, დასახლების ნებას. მათს თხოვნას არ უსრულებენ, საბრალონი სადრტვინველ მდგომარეობაში იმყოფებიან, თვრამეტი დღეა მას აქეთ რაც გემში ისე ყრილ არიან როგორც თევზები კასრაში. ხან აწვიმსთ, ხან მზე სწვამსთ, საქმელი ჰური არა აქვსთ. ამბობენ შიმშილისაგან უკვე ათი კაცი მოკვდაო. კერძო ქველ-მოქმედება არ ყოფნისთ“.

აფხაზების საცოდავობამ ქვეყანა შეაწუხა, ბევრი სწერეს და ილაპარაკეს. ამ მწარე გარემოებას აგვისტოს „დროება“

კიდევ შეეხო. გაზეთმა ამ წერილით და აფხაზების უბედურების ანუხსევით ქართველ მაჰმადიანებს ბევრი რამ აახსენა, ასევე ჩვენს საზოგადოებას, თუ ხშირად როგორ აქებდნენ და კიდევაც აქებებენ მრავალნი მტერნი გადასახლებას და როგორ ღუპავენ აფხაზებივითო. გაზეთმა საკანონო საზოგადოს წესით აღიარა რომ აფხაზებს თავიანთ ქვეყანაში დაბრუნების უფლება აქვსთო. ამათი დაბრუნება კი მთავრობისათვის არ იყო სახეიერი, რადგანაც აფხაზეთში, მათს ადგილებზედ რუსებს ასახლებდნენ და რუსის დიდკაცებს ურიგებდნენ ათასი დესეტინობით, რათა იქ განმტკიცდეს მომავალში რუსის ერის ნიღაგიო.

ერთის სიტყვით დატანჯეს შიხ დაბრუნებული აფხაზები ზღვაში და ზღვის ნაპირას ყრით. 13 აგვისტოს შეუწყნარებიათ აფხაზების თხოვნა და გადაუყვანიათ აფხაზეთში დიდის მსხვერპლის შეწირვის დროს. ამ უბედურთა მწარე დღეებს და წუთებს ქართველ მაჰმადიანებიც კარგად ხედავდნენ თავიანთის თვალებით.

11 ოქტომბერის „დროებაში“ დაბეჭდილია ფელეტონი აქარიდამ. მგზავრთაგანი, ერთ ალაგას გადასახლების შესახებ ასე სწერს: „აქარელების აზრით, დიდი ცოდვა და დიდის სჯულის წინააღმდეგია, რომ რაკი ურჯულოებმა მათი ქვეყანა დაიპირეს, მათი იქ დარჩენა! ზედა აქარაში გამოჩენილ პირთა რიცხვში ითვლებიან ლომან ეფენდი, დიდი ჰკვიანი კაცი, დიდი გავლენისა ხალხში. აქარელებმა რომ გავზავენეს ოსმალეთში აღმორჩეულნი პირნი დასაზვერავად მათთვის ადგილებისა, ეს ლომონ ეფენდი აღმასრულებელ პირთა რიცხვში გახლდათ. დაბრუნდა რა მოგზაურობიდამ აი რა სიტყვები წარმოთქვა ყრილობაში. „ბევრი ადგილი დავიარე, მაგრამ ჩვენი ქვეყნისთანა (აქარა) შემკობილი და საჩვენო ვერსად რა ვნახერა. ამის გარდა ნამდვილი მაჰმადიანობა ჩვენში დარჩენლა, რჯული ჩვენისთანა სუფთად და წმინდად არავის უჭირავსთ სახონთქროში, — სადაც თითქმის ყველგან ქართველობა (ქრი-

სტიანება) შეპარულა. ამის გამო არ გირჩევთ გადასახლებაში
 ამგვარივე რჩევას, როგორც გავიგე, სწორენ აქაური ხოჯები,
 სტამბოლში მცხოვრებნი. მათ მიწერ-მოწერა აქვსთ დღესაც
 ზოგიერთ გამოჩენილ აქარღლებთან“.

რამდენადაც ქართველ მაჰმადიანებს ახალ მთავრობის
 ზოგი რამ აწუხებდათ, იმდენადვე მათ აშინებდა სხვა და სხვა
 ფანატიკური გარემოებანიც, რჯულის შეხება, სალდათის გა-
 ყვანა, ქალების პირბადის ახდა და მრავალიც სხვანი. გარდა-
 სახლებსაც უ ეტყესად ამიტომ აპირობენო. ამ ქორებს უვრ-
 ცელებდნენ მათ მათივე მტრები. 27 აგვისტოს, „დროებაში“
 დაბეჭდილია წერილი ქობულეთიდან, საიდანაც მომყავს ერთი
 ადგილი, რაც გარდასახლებას შეეხება:

„ის პირები, რომელნიც გადასახლდნენ ოსმალეთში, და-
 რჩათ აქეთ უძრავი საცხოვრებელი მიწა-წყალი, სასაკუთრო,
 საზიარო აქ დარჩენილებისა და ეს მიწა-წყალი, როგორც
 ამბობენ წასვლის უმაღლვე ჩამოართვა ადგილობრივმა მთავრ-
 ობამ აქ დარჩენილებს და სახაზინოთ ჩარიცხეს. რასაკვირვე-
 ლია ამ გვარი ქცევა ზოგი ერთ უფროსებსა უკლამს გულს,
 აქ დარჩენილების მოკლდის სურვილი და აბრაზებს ჩვენზედ“.
 მეორე მოკლული პირების გაქრაც აბრაზებს მათაო, რაც მა-
 ჰმადის სჯულის წესით წინააღმდეგია და შეუძლებელი მიცვა-
 ლეულის გაქრაო. ესეც აშფოთებს თურმე. მაგრამ რა, განა
 ესენია მარტო, მათ ყველაფერი აშფოთებდა, გაბრაზებულნი
 ყმაწვილებივით იყვნენ და აღარ იცოდნენ რა ექნათ, თავი
 როგორ შეენახათ თავიანთ მიწა-მამულზედ. ყოველი უბრალო
 რამე ბრახს ჰგვირდა და წამდა-უწუმ წავიდეთს ყვიროდნენ,
 წავიდეთ და წავიდეთო. 14 ნოემბერს „დროებაში“ ერთი
 ქართველ ბევთაგანი წერილს სწერს ფელეტონად, სხვათა შო-
 რის ერთ აღგას იმ გარემოებასაც ეხება თუ ქართველ მაჰმა-
 დიანები რათ სახლდებიან უცხო ოსმალეთის ადგილებშიო. ამის
 მიზეზი ერთის ბეგისტოვის იმ დროის მთავარ მართებელსაც
 უკითხავს ასე: „რა არის მიზეზი, რომ თქვენ სამშობლო მა-

მუღოს სტოვებთ, სახლ-კარს, ყოფა ცხოვრებას და მიღიხართ საზღვარ გარეთო? თუ რამ გაქირება გაქვსთ, ნურავის მოგვერიდებათ, მე მითხარითო? და სხვა კიდევ ბევრი კეთილი და გონიერი სიტყვები გვიბრძანაო“. ამაზედ ერთ ქართველ მაჰმადიანს მიუგია დაახლოვებით ასეთი პასუხი: ბატონოვო, თქვენთან მოსვლა ვერ მოვახერხებთო, მოვახერხებთ და მოვიდეთ, ვინ იცის იქნება არც მოგვიშვან, ეხლა რაკი აქ მობრძანდით. ისევ აქ მოგახსენებთ ყველაფერსაო. მიზეზი ჩვენის გადასახლებისა გახლავსთ ისაო, რომ ჩვენი აქ ყოფნის საქმეები აირ-დაირია, ჩვენი საკუთარი მამულები წაგვართვეს და მთაწრობის კაცებმა თავიანთების მიიკერძესო ჩვენ ვსთხოვთ რამეს და ყურს არ გვიგდებენო, ისე გვიცქერიან როგორც ძაღლებს, თავ ანთ ახლად მითვისებულ მამულებში წყაროებიც კი გაიყვანეს და ჩვენ კი ჩვენებზედ ხელს გვალეზინებენ და აბა მაშ რა ვქნათ, სად და როგორ წავიდეთ იოლათა, რომ არ გადავსახლდეთო. თუ ჩვენს მდგომარეობას ყურადღებას არ მიაქცევთ მაშინ ან ციმბირში გაგვგზავნეთ ან გემში ჩაგვყარეთ და ოსმალში გაგვისტუმრედ თქვენს ბათუმში ყოფნამდგო“. ეს პირი სწერს, რომ ჩვენ ფანატიკებს გვიწოდებენო, რომ ვითომც ფანატიკობით ვსტოვებთ ჩვენს სამშობლოსაო. სჯულის ფანატიკი სამშობლოს არ დასტოვებს ადვილათაო. საქმე აქ იმას შეეხება, რომ ჩვენს საკუთრებას გვართმევენ, თვით ისაკუთრებენ და აბა ჩვენ რალა გვეოქმის ამის მეტი და ან რა გავაკეთოთ. თუნდ თქვენ ქრისტიანებს ასე რომ მოგვეცნენ, მაშინ თქვენ კი დაშთებით აქაო... არა მგონიაო. უნდა ითქვას, რომ ეს ბეგი თავის ჰაზრით მართალია, მაგრამ აქ მათში ვინ არ არის მართალი, ყველა და თითქმის ყველგან, მაგრამ მათ რომ ფანატიკ წამქეზებლებიც ჰყვანდათ და აქეზებდნენ გადასახლებისათვის, ამას კი ვგონებ ეჭვი და თათბირი არა სჭირდება, ყოველივე მართალია.

30 ნოემბერს „დროებაში“ ფელეტონია დაბეჭდილი სახელდობრ „მოძმის აღსარება“ ბათუმელის ქართველ მაჰმა-

დიანის ახმედ ალა გოგონ ოღლისაგან, იგივე ნადირაძე. ეს ახმედ ალა გამოცდილი კაცია და თავის სამშობლო ქვეყნის და ისტორიის ვითარების მკოდნე, ამ პატივცემულ პირს თვით სახარების ცოდნაც ჰქოია, აქ მოჰყავს ადგილები სახარების. ამბობს, რომ ჩვენი გადასახლების მიზეზები პირდაპირ ჩვენი უსაკუთრობა არის და უმიწა-მამულოდ დატოვებაო. ჩვენ თუ ჩვენს იარებზედ ლაპარაკის უფლება გვექნება და ჩვენი საკუთრობაც ჩვენს ხელთ იქნებაო, მაშინ აქედამ არავინ დაიძვრება და წავაო. ესენი უკმაყოფილონი არიან თვით ოსმალეთის მთავრობაზედაც, რომ ქართველ მაჰმადიანებს გათათრების უმალვე საადგილ-მამულო მიწათ მოვალეობის უფლებაც შეუცვალეს და ქართული საკუთრება მოშალესო

ჩემგან შეკრებილი და დაბეჭდილი 1891 წ. ქობულეთელების გადასახლება.

ქობულეთიდან ოსმალთს მთავრობა ხალხს ოსმალში ასახლებდა ძველადგან. ამათი გადასახლების ცნობები ცოტა არის. ხოლო ქობულეთში ხშირად უამბნიად, რომ ქობულეთელი მოუსვენრები არიან და ამიტომ ოსმალნიც მათ ხშირად ასახლებდნ სხვა და სხვა კუთხეებშიო. ყველაზედ მწვავე გადასახლება ქობულეთში 1877 წ. დაიწყო. ამ დროთა გადასახლებულთ შესახებ იტყვიან სხვა და სხვა ცნობებს. ერთნი იტყოდნენ, რომ ქობულეთიდან ოსმალში გადასახლდა 2500 მოსახლეო. ანუ 12 000 სული ორივე სქესისო. მეორენი ამბობდნენ, რომ 5000 მოსახლე წავიდაო. ხოლო მათში რამდენი რიცხვი იყო ამისი კი არა იცოდნენ რა მესამენი იტყოდნენ, რომ ალი ფაშამ ქობულეთიდან გადაასახლა 7000 ათასი მოსახლეო

ალი ფაშამ 7000 კომლი გადაასახლაო. ჩვენთვის კარგად არ არის ცნობილი, თუ ეს 7000 კომლი მან მარტოდ

ქობულეთიდან გადასახლა, თუ სხვა კუთხეებიდანაც, მაგა: ჩაქვიდამ, კახაბრიდამ, მაქახლიდამ, აქარიდამ თუ ან სხვა რომელიმე კუთხიდან, ან მარტოდ ქობულეთიდან. ისიც არის ამბათ დაშთენილი, რომ ალი ფაშამ 30,000 ათასი სული გადაიყვანა ოსმალშიო. შეიძლება 7000 კომლიდამ 30,000 სული იყო, ესეც ადვილი შესაძლებელი არის, ხოლო ჩვენ მის შესახებ კი ვერა გავიგეთ რა, თუ ალი ფაშამ ეს 7000 ათასი კომლი საიდან გადასახლა.

ამ რიცხვს ამბობენ ქობულეთში. აქარაში ამბობენ 2500 კომლს, მაქახელში 30,000 კომლს და ბათუმში კიდევ სხვა გვარად. ჩვენ ხალხის გადმოცემის ცნობების მეტ ნაკლებობას ვერ შევვხებით, მოვიყვან ახლა იმ გადასახლებულთა ცნობებს, რაც 1891 წლებს იქმნა შეკრებილი და რის ზოგი ცნობები იმავ დროის ქართულ გაზეთებშიც იქმნა დასტამბული. ჩვენ შეკრებილი ცნობები ზემოდ მოყვანილ ცნობებს ერთობ ეწინააღმდეგება. მაშინაც იყვნენ და დღესაც იქმნებიან მრავლად ისეთნი, რომელთაც კარგად ეხსომებათ ის გარემოება თუ ქობულეთიდან რამდენი ათასი კომლი თუ სუ-ი გადასახლდა. ამის შესახები ცნობები ჩვენის ისტორიისათვის ძვირფასად დაფასდება.

გადასახლებულნი ქობულეთის მაზრიდან.

სოფ. ქაქუთი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ლელვა, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. წყავრუკა, გადასახლდა	50 კომ.
სოფ. კუხე, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ჩებედენი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. აქყვისთავი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ზენეთი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ალამბარი, გადასახლდა	100 კომ.

სოფ. გვარა, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ხუც უბანი, გადასახლდა	50 კომ.
დაბა ძველ — ქობულეთი გადას.	40 კომ.
სოფ. კონდიდი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. კობი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. კვირიკე, გადასახლდა	137 კომ.
სოფ. დაგვა, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. სამება, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ქახათი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. კეჭიეთი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ვარჯანთლი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ტყემაკრაფი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ცხემუიანი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. კობალაური, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ჩურუქსუდამ, გადასახლდა	80 კომ.
სოფ. ზარა ბოსელი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. დიდი ვაკე, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ზემო ხინო, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ჩაქვა, გადასახლდა	13 კომ.
სოფ. ხალა, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ჩაქვის თაფი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. გორგაძნეები, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. მახინჯაური, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ორთო ბათუმი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ყოროლის თაფი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. აგარა, გადასახლდა	14 კომ.
სოფ. ახალ შენი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ხალვაშენეები, გადასახლდა	40 კომ.

და სხვა და სხვა.

ქობულეთის ნაწილში აქ მოხსენებულ სოფლებს გარდასხვა წვირილი და დიდი სოფლებიც არის. წვირილ სოფლები-დამ წასულთ ცნობები ჩვენ ვერა შევიტყუთ რა, რადგან ციქ-

დამ თითო ოროლა კომლი წასულა აქ არ ვახსენეთ ზოგი ერთის სოფლები სადაც დღეს სულ აღარაინ სცხოვრობს, მთელი სოფელი დაიკალა და გადასახლდა, სოფელში მოსახლეთა სახლები ტყის ნადირის თავ-შფარად გადაიქცა. ასეთ სოფლების რიცხვიც დიდი არის, ასეთი იყო მაგაალითებრ სოფ. კვირიკე, საიდანაც მთლად წავიდა ხალხი, სოფელი სულ ცარიელი დარჩა.

მაინც უნდა ითქვას, რომ ხალხის თქმით ქობულეთის ნაწილიდამ 2000 კომლზედ მეტი წავიდა, ვისაც კი ჰკითხავთ თუ ქობულეთიდან რამდენი მოსახლე წავიდაო? ყველა გეტყვის, რომ 2000 ათას მოსახლეზე მეტო. ჩვენგან მოთვლილ გადასახლებულ ცნობები კი ვგონებთ 1200 მოსახლეზედ მეტი არ არის. ხალხი ლაპარაკობს, რომ 2000 მოსახლეზედ მეტი წავიდაო და აქ მოყვანილი ცნობები კი სხვას გვეუბნება. ამის მიზეზი ვგონებთ ის უნდა იყოს, რასაც ჩემი გამოუცდელი პატარ-პატარა სოფლებიდან წასულთ მცირე რიცხვს არ ვნუსხავდი, რომელთა რიცხვიც ოსმალთა მფლობელობის დროს აქეთ ერთობ დიდი იყო. მთელი ქობულეთის ველები, ტყეები და ფერდოები სულ სოფლებით იყო სავსე, დღეს კი იქ ნა-სოფლარებიც აღარა სჩანს. ვგონებდ სულ ამეებიდამ უნდა იყოს მომხდარი ამათ რიცხვის უცოდინრობა და შეცდომა. თორემ დღესაც იტყვიან ხოლმე, რომ ქობულეთიდან 2000 ათასი მოსახლეზედ მეტი წავიდა „მუჰაჯირათაო“ ზოგნი 2500 მოსახლეს იტყვიან, ზოგნი კი 5000 მოსახლესაც და ყოველივე ამას დაბეჯითებითაც ირწმუნებიან.

შეკრებილი 1892 წ. გადასახლებულნი ქვედა აჭარიდამ.

სოფ. დანდოლოდამ, გადასახლდა.	. . .	10 კომ.
სოფ. ჯალაბაშვილები, გადასახლდა	. . .	5 კომ.
სოფ. გოგიაური, გადასახლდა.	. . .	5 კომ.
სოფ. ზაქარიძეები, გადასახლდა.	. . .	10 კომ.

სოფ არსანაული, გადასახლდა მრავლად, რიცხვი წასულებისა ვერ შევიტყე, სთქვეს რომ მთელი სოფელი წავიდაო. რა იყო წასვლის მიზეზი, რომ მთლად აიყარნენ ამის მიზეზები უცნობად დამიშთა.

სოფ. გოგისეული, გადასახლდა.	. . .	25 კომ.
სოფ. კოკიტაური, გადასახლდა.	. . .	4 კომ.
სოფ. გელიაშვილები, გადასახლდა.	. . .	5 კომ.
სოფ. ბაბუჩაშვილები, გადასახლდა.	. . .	5 კომ.
სოფ. კეკელიძე, გადასახლდა.	. . .	5 კომ.
სოფ. გეწაძეები, გადასახლდა.	. . .	2 კომ.
სოფ შალაძე, გადასახლდა .	. . .	4 კომ.
სოფ. ცხომრისი, გადასახლდა.	. . .	90 კომ.
სოფ აბუკეთი, გადასახლდა.	. . .	15 კომ.
სოფ. კანტაური, გადასახლდა.	. . .	10 კომ.
სოფ. ტბეთა. (შავშ. ტბეთი არ არის ეს,) გად.		30 კომ.
სოფ. ნაფანები. ხოჯის ქადაგებით გად.		40 კომ.
სოფ. ქვაშტა, გადასახლდა. 20 კომ. გადასახლებას აქ-		
ზებდნენ ამ სოფლის მებატონე ჯაყელები.		
სოფ. ფაიო, გადასახლდა.	. . .	25 კომ.
სოფ. აქუცა, გადასახლდა. 15 კომ. აქ სცხოვრობდნენ		
მაჰმადიანთ ერისთავები, ესენი აქეზებდნენ ხალსს გადასახლე-		
ბისათვის, თვითაც მთლად გადასახლდნენ ოსმალეთში. ამ სო-		
ფლადამ გაქლდათ ხოსროვ ფაშა, ერისთავი, ოსმალეთის დი-		
დი მინისტერი. ეს ხოსროვ ფაშა 1840 წლებს იყო ინგლისში		
ვაგზავნილი.		
სოფ. დაბა ქედა, გადასახლდა.	. . .	20 კომ.
სოფ. მერისი. წინედ აქ 700 კომ. იყო, ეხლა კი 100		
კომლი არის, მაშასადამე გადასახლებულა.	. . .	600 კომ.
სოფ. კუჭური, გადასახლდა .	. . .	14 კომ.
სოფ. კაპარტყე, გადასახლდა.	. . .	10 კომ.
სოფ. სიხლაძე, გადასახლდა	. . .	10 კომ.
სოფ. ქეშიშ ოღლი, ამაც ქრისტიანობა დიდხანს შეუ-		
ნახავთ, ამიტომ უბრძვიათ, გადასახლდა 10 კომ.		

სოფ. ალიქოღლი. აქ დასახლებულან მესხეთიდან მოსუ-
ლი ქართველ მაჰმადიანები, ბევრი უბრძოლიად. გადასახლდა
10 კომლი.

სოფ. გოგნიძე, აქაურ ქართველებსაც სჯულისთვის ბევ-
რი უბრძოლიად, გადასახლდნენ 15 კომ.

სოფ. შეიბნა. აქაური მცხოვრებნი ბრძოლაში გამწყდა-
რან, მერე აქ დასახლებულან არდანჯის და ართვინის ქართ.
მაჰმადიანები. გადასახლდა 10 კომ.

სოფ. შავაბურა. შშვენიერი სოფელია, ხშირად სოფ.
შავად იბურება, გადასახლდა 20 კომ.

სოფ. აგოთა, გადასახლდა. . . . . 5 კომ.

სოფ. სილაბაური, ესენი ისლამს დაუკავშირდნენ 1780 წ.
გადასახლდნენ 10 კომ.

სოფ. გარეტყე, 1850 წ. ოსმალთ ომში ამათაგან ბევ-
რი გამწყდარან, გად. 10 კომ.

სოფ. სამზიარი, შშვენიერ სამზირად ალავას სძვეს, გა-
დასახლდა 10 კომ.

სოფ. ნამონასტრევი, გადასახლდა. . . . . 5 კომ.

სოფ. ორცვა გადასახლდა . . . . . 30 კომ.

სოფ. კაკოღლი, გადასახლდა . . . . . 5 კომ.

სოფ. ძენწმანი, გადასახლდა . . . . . 8 კომ.

სოფ. კორომხეთი, გადასახლდა. . . . . 15 კომ.

სოფ. ორთახოხნა, გადასახლდა. . . . . 15 კომ.

სოფ. დერე ხოხნა, გადასახლდა . . . . . 10 კომ.

სოფ. ლოლაძე, გადასახლდა. . . . . 5 კომ.

სოფ. შოთიძე, გადასახლდა. . . . . 20 კომ.

სოფ. ახო, გადასახლდა. . . . . 5 კომ.

სოფ. გობურნეთი, გადასახლდა . . . . . 5 კომ.

სოფ. ვარჯანისი, გადასახლდა. . . . . 10 კომ.

სოფ. კენიერი, გადასახლდა. . . . . 5 კომ.

სოფ. სვანიერი, გადასახლდა . . . . . 8 კომ.

სოფ. ქინძაკრა, გადასახლდა . . . . . 5 კომ.

სოფ. წონივრი, გადასახლდა რამდენიმე კომლი.	
სოფ. ბზუ ბზო, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ზვარე, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ზე სოფელი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. გულეები, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. სალორეთი, გადასახლდა	60 კომ.
სოფ. ქვედა მახუნცეთი, გად.	40 კომ.
სოფ. ზედა მახუნცეთი გადასახ	20 კომ.
სოფ. კვირიტაული, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ბაბუჩაშვილები, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ბელტური, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. დოლოგანი, გადასახლდა.	20 კომ.
სოფ. სატარა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ჭიკანძე, გადასახლდა	8 კომ.
სოფ. კაპნის თავი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. კიბე, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ქალახმელა, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. უჩხითი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. კირნათი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. მილისი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ერგე, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. მიკიტაური, გადასახლდა.	15 კომ.
სოფ. ხელვაჩაური, გადასახლდა	6 კომ.
სოფ. შარაშიძე, გადასახლდა	3 კომ.
სოფ. თოფალაშვილები, გად.	10 კომ.
სოფ. ურეყი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. დედაბერა, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. სიმონეთი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. მახო გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. თხილნარი, გადასახლდა	5 კომ.

სოფ. ყარაშარვალი. 1850 წ. ამ სოფლის მცხოვრებ (40 კომ.) ქართ. მამულები ოსმალთა ბრძანებით

ოსმალეთში გადაასახლეს, ამათ ალაგას აფხაზები დასახლდნენ.

სოფ. ყომრალო. მთელი სოფლის მცხოვრებნი (60 კ.) ოსმალეთის მთავრობამ 1850 წ. ოსმალს აფრიკაში გადაასახლა, ამათ ალაგას იქილამ შავი ხალხი მოიყვანეს და დაასახლეს, ესენი დღესაც სცხოვრებენ აქ. (არაბები)

სოფ. წითელი მიწა. ამ სოფლის ქართველ მაჰმადიანები (50 კომ) მთავრობის ძალით ოსმალში იქმნენ გადასახლებულნი 1850 წლებს.

აქარის (ქვედა) სოფლებილამ გადასახლებლუთ სწორე ცნობები ჩვენ არ გვაქვს, ეს ცნობები მე შევეკრიაე 1891—93 წლებს როცა იქ მრავლად სცხოვრობდენ ისეთი პირნი, რომელთაც გადასახლების ყოველივე კარგად ახსოვდათ ამათის სიტყვით ვწერე ეს ცნობები. იგინი ამბობდენ, რომ ქვედა აქარილკმ 1500 კომლზედ მეტი წავიდა ოსმალშიო. ჩემი მოყვანილი ცნობები კი ამ რიცხვს არ უდრის, იგი მცირე არის. აქარილამ ხალხი მთლად აპირებდა გადასახლებას, ამისთვის იგინი სამზადის ომის დაწყების დროსვე მიეცნენო, ამ გარე მოებას მოღობი და ხოჯებიც უფრო ამწვაებდენო.

მთელი აქარა რომ არ დაიცალა და არ გავიდა ოსმალში, ამის მიზეზი ირის აქარის მუფთი ახმედ ევენდი ხალიფაშვილი მერისელი, რომელიც აქარლებს ამშვიდებდა, აწყნარებდა და არ უშვებდა წასასვლელათაო. ამავე აზრის იყენენ თითო ოროლა სხვა და სხვა ბეგები და მათ შორის ტუბამ ბეგ შარუაშიძეო. ეს პირნი რომ არ ყოფილიყვენენ, მაშინ შეიძლება აქარლები მთლად გადასახლებულიყვენენო, რადგანაც მათ დიდი წამქეზებლები ჰყვანდათო. ასეთნი იყენენ თვით ქართველ გვარის ფაშებიცო, მაგალითებრ როგორც ოსმან ფაშა თავდგირიძე, ალი ფაშა თავდგირიძე, ქემილ ფაშა ხიმშიაშვილი და მრავლიც სხვანიო.

სთქვეს ამათ, ჯერეთ რუსებს ეს ომი არც კი დაეწყოთ, რომ აქარელებმა უკვე აყრისათვის სამზადისი დაიწყეს, რად-

ჭანაც მათში თქმულება იყო, რომ ამ კუთხეს რუსნი უსათუოდ აიღებენო, ეს ომი მათ რაც უნდა ძვირად დაუჯდეს ამ მხარეს კი მაინც აულებელს არ გაუშვებენ და ამიტომ ჩვენ წინათვე გვირჩევნია რომ მოვიშალოთ და წავიდეთო. ის იყო ომი თავდებოდა, მორიგებაზედ ჩამოვარდა ლაპარაკი და ამ კუთხის შეერთებაზედ და ქართველ მაჰმადიანებმაც დაიწყეს სამშადისი აყრა და წასვლა ოსმალშიო. ჯერ რუსები არ იყვნენ მოსულნი, რომ ესენი უკვე მიიპარებოდნენ ოსმალეთშიო. ასე, რომ ვისაც კი ცოტა კაი მამული აქვდა, ის იმას ჰყიდდა ფუხარა კაცზედ და თვით კი მიდიოდა ოსმალშიო. ამიტომ ბევრის გადასახლებულის ცნობა წერილობით სულ არ სჩანს. წინად წასულების ზოგი უკან მობრუნდაო, რუსებმა ეს არ იცოდნენ. იგინი თავიანთ მამულებს დაეპატრონენ ისევეო, მყიდველთაგან უკან დაიბრუნესო. უმეტესი ნაწილი კი ოსმალში დაშთნენო. ხშირად მომხდარა ისიც, რომ პატრონს ორჯერ მეტი მიუცია ფული და ისე დაუბრუნებია თავისი მამული უკანვე. ბათუმში კი ვინც გაყიდა რამე მამული და წავიდნენ, მათის რიცხვის კი არავინ დაბრუნებულა უკან, მამულებს დავა აღარ აუტეხნიათ.

შეკრებილი 1892 წ. გადასახლებულნი ზედა აჭარიდამ.

სოფ. ბაკოღამ, გადასახლა.	.	.	3 კომ.
სოფ. თხილვანა, გადასახლდა.	.	.	5 კომ.
სოფ. გორხანაული, გადასახლდა.	.	.	8 კომ.
სოფ. კოლონჩნარი, გადასახლდა.	.	.	10 კომ.
სოფ. ყაიბაში, გადასახლდა.	.	.	3 კომ.
სოფ. ბერსენაული, გადასახლდა.	.	.	4 კომ.
სოფ. დაბა ძველი, გადასახლდა.	.	.	10 კომ.
სოფ. ოქრო პარულა, გადასახლდა.	.	.	10 კომ.
სოფ. ორთა მეჭელე, გადასახლდა.	.	.	5 კომ.
სოფ. სკვანა, გადასახლდა.	.	.	3 კომ.

სოფ. ხეხაძირი, გადასახლდა	8	კომ.
სოფ. ორთა ხევი, გადასახლდა	2	კომ.
სოფ. ძმა გულა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ბაეამარო, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. ფურტიო, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. მჭედრული, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. თათერული, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. ბუთურაული, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ნენია, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. გუნდარა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ყინჩაური, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. გორგაული, გადასახლდა	6	კომ.
სოფ. ფორჩხა, გადასახლდა	2	კომ.
სოფ. წაბლანა, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. კალოთა, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. ფუშრუკაული, გად.	2	კომ.
სოფ. რაქვთა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ვერნები, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. მალლაკური გადასახლდა	4	კომ.
სოფ. პაპაშვილები, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. კობალთა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ქუთაური, გადასახლდა	3	კომ.
სოფ. დარჩიძეები, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. წყაროთა, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. შუბანი; გადასახლდა	6	კომ.
სოფ. ტომიშეთი, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. აგარა, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. საციხური, გადასახლდა	8	კომ.
სოფ. სამახრეო, გადასახლდა	5	კომ.
სოფ. ვანაძეები, გადასახლდა	10	კომ.
სოფ. მიმითა, გადასახლდა	12	კომ.
სოფ. აღმე, გადასახლდა	5	კომ.

სოფ. წინწკარა, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. სტეფანეშვილები, გად.	3 კომ.
სოფ. ტუნაძე, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ირემაძე, გადასახლდა	6 კომ.
სოფ. შავაძე, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. ყალიოლოები, გადასახ	5 კომ.
სოფ. ჯირკვა, გადასახლდა	3 კომ.
სოფ. გადასახვევი, გადასახლდა.	10 კომ.
სოფ. ოქროაშვილები, გადასახლდა	5 კომ.
დაბა ხულო, გადასახლდა.	25 კომ.
სოფ. ქედლები, გადასახლდა.	10 კომ.
სოფ. ლორჯომი, გადასახლდა.	15 კომ.
სოფ. ზეგანი, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. ლომსაძენი, გადასახლდა	3 კომ.
სოფ. ტბეთა. II გადასახლდა.	7 კომ.
სოფ. სამოლეთი, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. მოფრინიძე, გადასახლდა	12 კომ.
სოფ. დაკლაკიძე, გადასახლდა	8 კომ.
სოფ. ცონარიძე, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ჯაბანიძე, გადასახლდა	6 კომ.
სოფ. ქიძინიძე, გადასახლდა	3 კომ.
სოფ. ღვანა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ლომინაური, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. გოგინაური, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. კვინიხიძე, გადასახლდა.	3 კომ.
სოფ. კარპეტი, გადასახლდა.	10 კომ.
სოფ. მაწყვალთა, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. ჯუმუშაური, გადასახლდა	40 კომ.
ამ სოფლის ხალხი ოსმალთს მთავრობას გადაუსახლებია	
ოსმალთში 1850 წლებს, რაღაც წინააღმდეგობის გამო.	
სოფ. ოლდაური, გადასახლდა.	10 კომ.
სოფ. ბელეთი, გადასახლდა	5 კომ.

სოფ. დიოგნისი, გადასახლდა .	5 კომ.
სოფ. ტაბახმელა, გადასახლდა .	10 კომ.
სოფ. ბოგაური, გადასახლდა .	5 კომ.
სოფ. ელელეიძე, გადასახლდა .	15 კომ.
სოფ. მანიაკეთი, გადასახლდა .	8 კომ.
სოფ. კორტოხა, გადასახლდა .	15 კომ.
სოფ. რიყეთი, გადასახლდა .	10 კომ.
სოფ. დანისპარულა გადასახლდა .	8 კომ.
სოფ. ახალ დაბა, გადასახლდა .	6 კომ.
სოფ. ცხემლისი, გადასახლდა .	5 კომ.
სოფ. ეანიერი, გადასახლდა .	10 კომ.
სოფ. წინსაყარი, გადასახლდა .	10 კომ.
სოფ. ნაღვარევი, გადასახლდა .	5 კომ.
სოფ. ბრილი, გადასახლდა .	12 კომ.
სოფ. ვარჯანული, (მესამე) გად.	3 კომ.
სოფ. წყომრისი, გადასახლდა .	5 კომ.
სოფ. ქალა, გადასახლდა .	2 კომ.
სოფ. ზემო ხევი გადასახლდა .	15 კომ.
სოფ. ბარათაული, გადასახლდა .	5 კომ.

აქ უცხოვრიათ ბევრ ბარათოღლებს, ბარათაშვილები, ვსენი ეხლა სულ ოსმალში გადასახლებულან. აქ არავინ დაშთენილა.

სოფ. გომართელი, გადასახლდა .	6 კომ.
სოფ. ვანი, გადასახლდა .	8 კომ.
სოფ. ნიგაზეული, გადასახლდა .	4 კომ.
სოფ. ჩო, გადასახლდა .	7 კომ.
სოფ. თაგო, გადასახლდა .	12 კომ.
სოფ. აბულეთი, გადასახლდა .	5 კომ.
სოფ. მელაძე, გადასახლდა .	6 კომ.
სოფ. ჩანჩხალა, გადასახლდა .	6 კომ.
სოფ. დანისპარულა, გადასახლდა .	5 კომ.

აქ ჩამოთვლილ სოფლებიდან გადასახლებულთა რიცხვი

აჩენს, რომ ზეგნიდამ ისე უხვათ არ წასულან, როგორც ეს ლიგანიდამ, ქობულეთიდამ და სხვა ადგილებიდამ იქმნა. ამის მიზეზი ის არის, რომ აქაური ქართველ მაჰმადიანობა უფრო მხენელ-მთესველი ხალხია, მეურნეობის მიმდევარი, ამიტომ ესენი გადასახლების საქმეს ისე არ მისდევდნენ როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანები.

თუმცა დაბეჯითებით სთქვეს, რომ ზეგნიდამ 2000 კომლზედ მეტი წავიდაო. 500 კომლი ომის დაწყების დროს გადავიდნენ და ზოგნიც მერე, ვიდრე დრო იყო გადასახლებისაო. მე კი ამ რიცხვის გადასახლებულთ ცნობები ვერ შევკრიბე. სჩანს ცნობების მომთხრობ მოხუცებულ ქართველ მაჰმადიანები ნაკლებ რიცხვს მეუბნებოდნენ ხოლმე, ან იქნება ისიც მოხდა, რომ ამათ, ზოგი რამ შორი, ანუ მიყრუებულ სოფლებიდამ წასულთ ცნობები არ იცოდნენ, მეც მითომ არას მეუბნებოდნენ. მე მაინც გადაწყვეტიით ვერას იტყვი, ხოლო ჩემი მგზავრობის დროს 1891—1896 წლამდის ვისაც კი ჰკითხავდი თუ ზეგნიდამ რამდენი წავიდა ოსმალეთში? გეტყვოდნენ თამამად, რომ 2000 კომლზედ მეტიო.

შეკრებილა 1892 წ. მურლულის ხეობის სოფლები.

სოფ. ტრაპენი, გადასახლდა . . .	50 კომ.
სოფ. არხვა, გადასახლდა. . .	45 კომ.
ამ სოფელში დარჩა მარტოდ ერთი გვარის ოჯახი, სა-	
ხელდობრ ბოლქვაძენი.	
სოფ. ევანა, გადასახლდა . . .	20 კომ.
სოფ. ქამალეთი, გადასახლდა . . .	30 კომ.
სოფ. პუქურეთია, გადასახლდა. . .	40 კომ.
ოფ. ერგვანი, გადასახლდა . . .	25 კომ.
სოფ. კორიდეთი, გადასახლდა . . .	30 კომ.
სოფ. ოსმალა, გადასახლდა . . .	20 კომ.
სოფ. დუჩა, გადასახლდა, . . .	15 კომ.

სოფ. მეზრე, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ძანკულა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. იფრხევი, გადასახლდა	35 კომ.
სოფ. კაპარჭეთი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. გურბინი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ბაგა, გადასახლდა	50 კომ.
სოფ. ქურა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ჩხალეთი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. გოგილეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ბაშქორი, გადასახლდა	50 კომ.
სოფ. ფორსეთი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ქალაკი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. გომჭირეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ურძუმა, გადასახლდა	35 კომ.
სოფ. ნაღვარევი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. კველი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ზედა აქურა, გადასახლდა	30 კომ.

სხვა და სხვა წვრილ სოფლებიდან წასულთ ჩვენ არ ვახელებთ. ასე რომ მთელი მურღულის მხარე დაიკალა, სოფელში თითო ოროლა კომლი დარჩა, მთლად ამ კუთხიდან მუჰაჯირად 1500 კომლზედ მეტი წასულა, ჩვენ კი ნაკლები რიცხვი გვაქვს შეკრებილ მოყვანილი. მურღულის ხეობა მეტად მშვენიერი ხეობა არის, მდიდარი მადნებით და მოსავლითაც უხვი, ჰავითაც კარგი. ამიტომ ქართველ მაჰმადიანები მალე მოვიდნენ გონებაზედ და გარდასახლებულთა ბევრი დაბრუნდა ისევ და დასახლდა თავის სამშობლოში, ამით გადასახლებულებმა დაბრუნების დანიშნულ ვადას მოასწრეს და მიტომ იქმნენ მთავრობისაგან მიღებულ და თავ-თავიანთ აღაგას დასახლებულნი.

შეკრებილი 1893 წ. გადასახლებულნი ლივანის სოფლე-
ბიდამ.

სოფ. ბაგინი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. დევესქელი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ცანათისი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ოხორჯონი, გადასახლდა.	8 კომ.
სოფ. ყალაშია, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. შუახევი, გადასახლდა	6 კომ.
სოფ. ბანაკა, გადასახლდა	3 კომ.
სოფ. სამახრეო, გადასახლდა	7 კომ.
სოფ. არვეთი, გადასახლდა	4 კომ.
სოფ. ნიაგი, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. ებრიკა, გადასახლდა	4 კომ.
სოფ. მამა წმინდა, რამდენიმე კომლი გადასახლდა, რი- ცხვი ვერ გავიგე.	
სოფ. ღნია, გადასახლდა	3 კომ.
სოფ. ადაგულა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. პეტრული, გადასახლდა	7 კომ.
სოფ. კვარცხანა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. სინქოთი, გადასახლდა	12 კომ.
სოფ. არხვა, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ორჯი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ავანა, გადასახლდა	5 კომ.
სოფ. თხილამე, გადასახლდა	7 კომ.
სოფ. კოსტლა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. წითურეთი, მთლად გადასახლდა. სოფელი კარგა ფართო მცხოვრებთა რიცხვი ყოფილა. დაახლოვებით უნდა ყოფილიყოს 60 კომ.	
დაბა ბორჩხა, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ქელასური, გადასახლდა	20 კომ.
ქსელაყურის ხეობის სოფლებიდან გად.	200 კომ.

სოფ. არჩუეთი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ჭკადუეთ, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. კინწყურითი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ცოცხები, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ზედა უბანი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. მურკეთი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. შუბაანი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ნადარბაზევი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ბურღუხეთი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. საბაური, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. გორგაული, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ქესტაშა, (?) გადასახლდა	12 კომ.
სოფ. ხინწყარა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ოლდაური, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ჯონკურეთი, გადასახლდა	25 კომ.
დაბა მარადილი (დიდი) გადასახლდა	60 კომ.
სოფ. მარიდოდი, გადასახლდა	40 კომ.

ერთს ქვემო მარდილი ეწოდება, მეორეს ზემო მარდილი. ლივანის სოფლებში ყველაზედ მეტი მტრობა ლივანის ხოჯებმა და მოლებმა გამოიჩინეს, მიუხედავად იმისი, რომ ამათი უფროსი იყო გონიერი ახმედ ეფენდი ხალვაში, რომელიც მცხოვრებთ აწყნარებდა და აშოშმინებდა, რომ ნუ იყრებოთ, ოსმალოში ნუ მიხვალთ, რუსნი არაფერს დაგიშავენო, იგინი მაინც თავიანთ ჰაზრს მკაცრად იცავდნენ, ამიტომ გადასახლდნენ ისე, რომ ორივე მარდილი თითქმის მთლად დაიკალა.

ლივანის შესახებ ქართველ მაჰმადიანებმა მიაშვეს: ლივანში ბევრი სოფელი ისე დაიკალა, რომ იქ დღეს აღარავინ სცხოვრობს, სოფლები მთლად მოისპო, სახლები სულ დაიქცა და დაინგრა. ასეთი ცარიელი სოფლები მე არც ამინუსხავს. ეს გარემოება საბუთდება მათისავე მონათხრობის შემდეგის ცნობებისაგან.

მკოდნე ქართველ მაჰმადიანებმა სთქვეს, რომ ლივანიდამ 2000 კომლი მეტი წავიდაო. აქ ღლარავინ დარჩაო. ჩემი ანუსხული ცნობები კი არც 1000 კომლია. მაშასადამე მე გამოპარებული და აუწერელი მაქვს კარგა საკმარისი რიცხვის სოფლებთა ცნობებს. ლივანა დიდი კუთხე არის, აქარაზედ მეტი.

შეკრებილი 1893 წ. გადასახლებულნა მაჭახლის სოფლებიდან.

სოფ. გვარა, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. ქედ-ქედი, გადასახლდა	35 კომ.
სოფ. კანივრი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. აჭარის აღმართი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ცხემლანა, გადმსახლდა	40 კომ.
სოფ. ჩოკუნეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ჩხუტუნეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ხერთვისი, გადასახლდა	45 კომ.
პატარა ხერთვისი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. მინდიეთი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. აგარა, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. ვეფრატი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ქვაბის თავი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ზედა-ვაკე, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. გორგაძეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. საფუტკრეთი, გადასახლდა	35 კომ.
სოფ. სინდიეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. მაჭახლის პირი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. კირნათი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. მალლაკონი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ქალაზმელა, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. უჩხითი, გადასახლდა	30 კომ.
სოფ. მილისი, გადასახლდა	15 კომ.

სოფ. ძნელიეთი, გადასახლდა . . .	35 კომ.
სოფ. ბაზარეთი, გადასახლდა . . .	30 კომ.
სოფ. კახიეთი, გადასახლდა . . .	40 კომ.
სოფ. ნაქალაქევი, გადასახლდა . . .	25 კომ.
სოფ. ოჯიბაური, გადასახლდა . . .	20 კომ.
სოფ. გომარეთი, გადასახლდა . . .	40 კომ.
სოფ. კეყერეთი, გადასახლდა . . .	15 კომ.
სოფ. ხინკალეთი, გადასახლდა . . .	20 კომ.
სოფ. კირკიტეთი, გადასახლდა . . .	30 კომ.
სოფ. საყანური, გადასახლდა . . .	40 კომ.
სოფ. გვიანეთი, გადასახლდა . . .	20 კომ.

და სხვაც წვრილი სოფლები, ჩვენ ყველას აქ არ ვახსენებთ. ეს ცნობაც მაქახელში შეეკრიბე, მიაშბეს მცოდნე ქართველ მაჰმადიანებმა, რომ ყველაზედ მრავლად მაქახელები გადასახლდნენო. ოსმალოს დროს, აქ სცხოვრობდა 30,000 კაცზედ მეტიო. ომის გათავების შემდეგ ერთ დროს აქედამ გადასახლდა 17,000 ათასიო, მერე კიდენ გადასახლდნენო, ისე, რომ მთელი მაქახეთი დაიკალაო. მართლაც და ჩემი მგზავრობის დროს, ტყეებში ხშირად მხვდებოდა ხალხით სრულიად ცარიელ სოფლები. გადასახლების შემდეგ მაქახელში სულ 700 კომლი და ირიცხებოდა. ასე დაცარიელდა ეს კუთხე, ასე მოისპო აქ ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი, ვინც ოსმალში წავიდნენ, ისინიც იქით გაწყდნენ.

შავშეთიდან წასულნი.

შავშეთიდან—ანუ მთელის შავშეთის სოფლებიდან გადასახლდა 10,000 სული. უკანასკნელ ომის დროს, ვიდრე გადასახლების ვადა გათავდებოდა.

შემდეგ წლებს, ანუ 1895—1602 წლებამდის, სხვა და სხვა დროს გადასახლდა 1000 კომ. უკანასკნელი რიცხვი ოფიციალურად იყო დასაბუთებული და პირველი ცნო-

ბები კი შავშეთში მიაბმეს. სამწუხაროდ, რადგანაც აქ ქართველ მაჰმადიანებს ქართული ენა დაკარგული აქვსთ, ამიტომ მე მათი სოფლები სათითაოდ არ ავსუსხე და ისე არ მოვიხსენე, როგორც სხვა კუთხის სოფლები ავწერეთ, თუ საიღამ, ანუ რომელ სოფლიდამ რამდენი სული წავიდა ოსმალეთში. მე იქ ზედ მიწევნით ზემოხსენებული ცნობა მიაბმეს. მეორე ცნობა კი შეეხება ასეთ შემთხვევას: 800 კომლმა დასტოვა ყოველივე თავის უძრავი ქონების, მაგალითებრ სახლკარი, სულადი საქონელი, სახლის ყოველივე ავეჯეულობა, მარტოდ მოკრიბეს საჭირო ლოგინი, ტანთ-საცმელი და მთავრობის ჩუმათ გადასახლდნენ ოსმალეთში.

ეს მათი გადასახლება ისე ჩუმად მოხდა და ისე ოსტატურად, რომ რუსის მთავრობის მოხელეს იქ ვერა შეუტყვიარა. მერე კი გაიგეს, მაგრამ ერთობ გვიან, ამაზედ უმაღლეს მთავრობამ გამოძიებაც მოითხოვა მასზედ, თუ ქართველ მაჰმადიანები რა მიზეზებით გაიპარნენ ოსმალეთშიო. ეხლა ჩვენ ავსუსხავთ შავშეთის ნაწილის იმერ ხევის სოფლებს, რომელშიაც მცხოვრებნი, ანუ ქართველ მაჰმადიანები ქართულად ლაპარაკობენ. იმერ ხევი შავშეთის შუა სძევს. იგი ართვინის ოლქის ნაწილს შეადგენს. რადგანაც დღემდე ქართული ენა აქვსთ შენახული, ამიტომ ავსუსხავთ სათითაოდ.

ჩემის მგზავრობის დროს, შავშეთში შეკრებილ ცნობებმა ვეაჩვენა, რომ 1878 წლიდამ ვიდრე 1882 წლამდის, ოსმალეთში „მუჰაჯირაი“ წასულა 10,000 სული, ეს რიცხვი მომცეს იქაურ ქართველ მაჰმადიანებმა, რომელთაც ეს უბედურება თავიანთ თვალთ ენახათ და „მუჰაჯირის“ გამო დაწვრილებით ლაპარაკიც იცოდნენ, ესენი ამბობდნენ, რომ წასულთა რიცხვი ამაზედ მეტი იყო. მე მეტი არ ავსუსხე, მარტოდ მოვიყვანე ის რიცხვი რაც მათ დამისახელეს. სხვა და სხვა სოფლების კომლობით ავსუსხვას მე არ გამოვეყიდე.

შეკრებილი 1893 წ. შავშეთის იმერხევიდამ გადასა-
ხლებულნა
(ართვინის ოლქი).

სოფ. ხობლეური. გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. აგარა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. შოლტის ხევი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. წყალსიმერი, გადასახლდა	40 კომ.
სოფ. წითლოვეთი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. დიობანი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. იფრხევი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ივეთი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. უბე, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ძიოსი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ხემწვრილი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. დაბა ძველი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ბელტიეთი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ზაქიეთი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ბაძგირეთი, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. ლეონიძე, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ჩიხარი, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ციხის ხევი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. უსტამისი, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. გრილ-აგარა, გადასახლდა	25 კომ.
სოფ. პიკიური, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ლივანის ძირი, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ჩაქველთა, გადასახლდა	12 კომ.
სოფ. შავშთა, გადასახლდა	15 კომ.
სოფ. ხარსანა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. გორგოტიხანა, გადასახლდა	20 კომ.
სოფ. ოქროს წუა, გადასახლდა	10 კომ.
სოფ. ახალ დაბა, გადასახლდა	8 კომ.

სოფ. გარყლუფი, გადასახლდა	.	15 კომ.
სოფ. ჯვარები, გადასახლდა	.	10 კომ.
სოფ. მიქელეთი, გადასახლდა	.	20 კომ.
სოფ. მანატბა, გადასახლდა	.	25 კომ.
სოფ. წყეთის ძირი, გადასახლდა	.	15 კომ.
სოფ. დევაგულა, გადასახლდა	.	20 კომ.

ეს ცნობები იმერხევიდამ წასულთ შესახებ შევკრიბე. შავშეთს და იმერხევის სოფელ წყალ სიმერს. მოთხრობილი არის კარგად მცოდნე მოხუც მუხთრებ და სხვა ასეთ პირებთან, რომელთაც კარგად ახსოვდათ გადასახლების ცნობები. ესენი იტყოდნენ ხოლმე, რომ ჩვენ სისრულით ვერ გეუბნებით წასულთა რიცხვსაო. თუმცა იმერ ხვეი კლდე ღრიანი ადგილებია, მაგრამ მაინც აქ ხალხით სოფები სავსე იყოფო. ეხლა კი აქ აღარავინ არის, განახევრდა-დაცალიერდაო.

აქ მოყვანილ ცნობები შემოწმებული არის ადგილობრივ სოფლებში იქ სადაც რა გადასახლება იყო. არის მეორე ნაირი ცნობებიც მუჰაჯირათ წასულთ შესახებ, რაც ზეპირად იცოდნენ მუსულმანთ ხოჯებმა და მოლებმა. მე ეს ცნობები ერთად არ დაწერე. სოფლის მუხთრებისაგან ნაამბობი, ერის კაცთა და მოხუცებულთა ცნობები ცალკე დაწერე და ხოჯების და მოლებისაგან მოთხრობილი ცალკე, ეხლა მოვიყვან ამათაგინ მოთხრობილ ცნობებს, ერთნი მეორეს შეესაბამებთან. შეესაბამებთან არა მარტო ხალხის და სოფლების რიცხვით, არამედ თვით გადასახლების მიზეზების ამბებითაც. მაგალითებრ 1889—1891 წ. მე მქონდა ლაპარაკი სხვა და სხვა ხოჯებს და მოლებთან და მათ ერთხელაც არ უთქვამსთ გადასახლებულთ საცოდობა, გაქირებულთ ცხოვრება და ის სიმწუხარე რასაც გადასახლებულნი ოსმალეთში სცდიდნენ.

ბევრჯერ განგებ ველაპარაკე სხვა და სხვა ხოჯებსა და მოლებს კკითხე ბევრი რამ სიტკბოთი და ნამდვილ ისლამის გუშეშემატიკრობით, რომ რათ წავიდნენ აქედამ, რათ დაილუპეს თავი მეთქი, მაგრამ მათგან მე პასუხი კი არა და სი-

ტყვა, კრინტიც ვერ გავიგე. მე რომ გადასახლებულთ გაქირებას და ვაებას ვუამბობდი, იგინი სულ განაბულნი ისმენდნენ და პასუხათ იძლეოდნენ:—„აღმათ გამჩენელი ღმერთის ბრძანება ისეთი გახლდათ და მათაც მიტომ დაადგათ ეგეთი დღენი, კაცი ღმერთის ბრძანების წინააღმდეგი ხომ არ გახდება. რა უყოთ, ველაფერი ღვთის ბრძანებას ემორჩილებაო“ აი ეს და ასეთი სიტყვები იყო მათ პასუხათ, ამდენ ხოჯებსა და მოღებში, მარტოდ ერთი ხოჯა ვნახე, რომელმაც მწუხარება განაცხადა გადასახლებულთ შესახებ და სინანულით სთქვა, რომ ჩვენმა ხალხმა უბრალოდ დაიღუპა თავი, დასტოვა სახლ-კარი და წავიდნენ თავიანთ თავის დასალუბათ.

ეს ხოჯა გახლავსთ ნური ეფენდ ბერიძე, იგივე დაბა ხულოს ყადი, გონიერი კაცი, რომელმაც 1894 წ. ბევრი რამ ამბები მიაგმო ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრების შესახებ. ასეთ ცნობებს გარდა მანვე მიაგმო, რომ 1878 წ. როცა დიმიტრი ბაქრაძე მოგზაურობდა აქეტკენ, იგი ჩვენს სახლში იყო რამდენსამე დღესაო, ასევე გიორგი ყაზიბეგი და სხვასაც ბევრ ასეთ მოგზაურონი ქართველ ქრისტიანებისაო. ამ ხოჯის წინაპარნი იყვნენ სულ გონიერი სასულიერო პირნი და ერთი მათგანი გახლდათ თვით მამა ამისი ჰაჯი ლომან ეფენდი ბერიძე. ეს პირი სტამბოლში სცხოვრობდა, იგი ალოცებდა სულთან აზიზს, ამავე სულთანის დროს, იგი სტამბოლში დადგენილ იქმნა მთელის ოსმალეთის შეიხულ ისლამათ. ამ პირს დიდი ხმა და გავლენა ჰქონია ოსმალეთის მთავრობაზედ, იგი თურმე დიდი მფარველი იყო ქართველ მაჰმადიანების. სტამბოლში, მის დროს, ქართველ მაჰმადიანს იქ ვერაინ დასჩაგრავედაო. ნური ეფენდი ამ პირისაგან ყოფილა გამცნებული, მიტომაც ეს დიდი წინააღმდეგი ყოფილა ქართველ მაჰმადიანთ მუჰაჯირად წასვლის.

შევიტყე, რომ ხოჯებს და მოღებს ცოდვათ მიაჩნდათ თურმე და ვერაინ რა სიტყვას იტყოდა გადასახლებულთ გაქირებულ ცხოვრების შესახებ, ეს იმიტომ, რადგანაც იგი

რჯულის ცოდვა იქნებოდა. სასულიერო პირს რაც გინდ გაკირებული ცნობები შეეცყო მუჰაჯირთა ცხოვრების შესახებ, იგი აქ მას სულ არ გაამჟღავნებდა, არაფერს იტყოდა, რომ მით გული არავის ასკრუებოდა იქით წასვლაზედ. სწორე ცნობები ყოველთვის უნდა დაეფარა და თუ ლაპარაკს დაიწყებდა, მაშინ უნდა ეთქვა, რომ მუჰაჯირნი ოსმალეთში ძრიელ კარგად სცხოვრობენო. ესეთი გარემოება ამ წოდებისა ისე მძლავრად არის აზვირთებული რასაც ფანატიკობის საზღვარი არა აქვს. 1894 წ. მე ვიყავი ბორჩაოს და მურღელის ხეობას. მგზ.ვრობის დროს, — ბორჩხაში ვნახე ერთი ქართველ მაჰმადიანი, ოსმალში მუჰაჯირად წასული, ეს ქართველი ხობოჯა არის. იქ გაკირებაში ჩავარდნილა და მიტომ მოსულა თავის სამშობლოში, რომ აქ საქმელი სიმინდი მოაგროვოს და გაგზავნოს ოსმალში თავის ოჯახში საქმელად, თორემ იქ მშვივრები ვიხოცებიო.

ეს ხოჯა სუფთათ ჩაცმული კი იყო, ხალხში საკიროდ ლაპარაკობდა, რომ მუჰაჯირები ოსმალში კარგად სცხოვრობენ, იქ მათ კაი ცხოვრება აქვსთ, ფულსაც ოქროს შოულობენო. ასეთის თავმოწონებით ლაპარაკობდა ეს ხალხში მუჰაჯირთა შესახებ. ერთ ალაგას, მის ლაპარაკის დროს, მე აღარ დავეუთმე და ხოჯებისა და მოღლების წინაშე უთხარი: ძიავ, თუ მუჰაჯირნი იქ ასე კარგად სცხოვრობენ. მაშ თქვენ აქ რათ მთხველით და სიმინდს რათ აგროვებთ იქ წასაღებათ მეთქი. მას ეწყინა ეს თქმა, ხოჯებმა და მოღებმა ერთმანეთს შეხედდეს და მერე ამ მოსულმა მკითხა: ეგ ვინ გითხრა შენაო? ვინც გითხრა, იმას ისიც უნდა ეთქვა, რომ მე სიმინდს ფუხარა ხალხისთვის ვაგროვებო, ფუხარა იქაც არის და აქაცაო. ეს პირი თურმე მთავრობის ჩუმათ აგროვებდა სიმინდს და შეწირულებას, იგი არავის უნდა შეეცყო და მით უფრო გიჟურს, მე ვინც მითხრა ამ მოსულის საიდუმლო ხოჯის ამბავი იმან ის კი არ მაუწყა, რომ ეს საქმე, ან შეწირვა სწარმოებდა საიდუმლოდ და მისი გამხელა არ შეიძლებოდა, ეს რომ

მცოდნეო, მაშინ არც მე ვკითხავდი ამ პირს ისე საჯაროდ. ხოჯებმა ბევრი მეხვეწეს სთქვი, ვინ გითხრა ეგ ტყუილიო. მაგრამ მე არ უთხარი. ერთმა ხოჯამ სთქვა:

ვინ ეტყოდა და ჩვენი მუსულმანი კაცი ეტყოდაო.

ამ საიდუმლოდ მოსულ ხოჯამ დიდი ძალი სივინდი მოკრიბა, თითქმის რამდენიმე ათასი ფუთი, ყველა ივინი ოსმალში გემით წაიღო. ამავე პირს ეთქვა, ჩვენები იქ ისე იტანჯებიან სიღარიბისაგან, რომ შვილებს ჰყიდიან სიმინდშიო, ამიტომ იმას დიდი დახმარება მისცეს მურღულის ხეობაში და ლივანას. ჩემს იქ ყოფნის დროს წავიდა ეს პირი ოსმალში და თან წაიღო დიდი ძალი სიმინდი. აქ მე ეხლა მოვიყვან იმ ცნობებს გადასახლებულთ შესახებ, რაც კი მოთხრობილი არის ხოჯებისა და მოღლებისაგან. ეს ცნობები შეიძლება ზემოდ მოყვანილ ცნობებს ეწინააღმდეგებოდეს, ამის შესახებ ჩვენ ვერაფერს ვიტყვი, ცნობების არ ცოდნის მიზეზები ის გახლავსთ, რომ ამ გადასახლების შესახებ არაფერი ცნობები იწერებოდა. ზოგნი ჩუმად მირბოდნენ და აღარ ბრუნდებოდნენ. აქ მოყვანილ ცნობებთან სოფლებს კი არ დავასახელებ, რადგანაც ყველა ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებში, მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა დაკარგული, მოსპობილი არის. მე დაწვერ ისე, როგორც მცოდნე ხოჯები და მოღები ლაპარაკობდნენ, ვფიქრობ, რომ ალბათ მათ ყველა ეს ცნობები ოსმალურად სადმე დაწერილიც აქენდათ, თუ მათის ქადაგების ცდით რამდენი ხალხი გადაასახელს ოსმალში. ეს მათ მთავრობასთან გამოადგებოდათ.

როგორც გამოიჩვენა ოსმალთა სასულიერო წოდების ქადაგება და ლაპარაკისაგან, მათ მეტად დიდი ზეგავლენა ჰქონიათ იმ ქართველ მაჰმადიანებზედ, სადაც ქართული ენა დაკარგული ყოფილა. ხოჯები ასეთებს უფრო ადვილად იმორჩილებდნენ, ამათ უფრო მრავლად ასახლებდნენ, თუმცა არცარა ქართულად მოლაპარაკე ქართველ მაჰმადიანებს დააკლეს გადასახლების ტრფიალება, ერთნიც და მეორენიც.

უხვად მიდიოდნენ თავიანთ თავის დასალუბათ და სულის სა-
ცხოვრებლად. დაურთავთ კვალად, რომ ქართველ მაჰმადიანთ
სასულიერო წოდებას შეიძლება ამ მუჰაჯირათ წასულთ შე-
სახებ რამე დაწერილი ცნობებიც აქვნდესთ, ყოველივე შეი-
ძლება.

საერთო ჯამი გადასახლებულთა ცნობების.

ეს ცნობები შეკრებილი არის 1891—94 წლებამდე,
ცნობების რაოდენობა მოთხრობილი არის ბათუმის მუფთის
ჰასან ეფენდი გვერდამდესაგან. ჰასან ეფენდი გვერდამდე აქარის
სოფელ ზუნდაგული გახლავსთ, კარგი, გონიერი მუფთი არის,
რუსის მთავრობის ნიშნებს გარდა სხვაც ბევრი ღირსებაც აქვს,
მასთან შეგნებული მის მცნებაც, რომ ჩვენ ბატონო,
ქართულად მოლაპარაკენი ვართო. ჩვენი სოფელი სულ ღვი-
ნის ჭურებით არის სავსეო. ჩვენი ქალ-ბაღანა სულ ქართუ-
ლად ლაპარაკობენ, ეხლა ჩვენებმა ქართული კითხვის სწავ-
ლაც დაიწყეს. თქვენც ამოძიანდით ჩვენს სოფელში და ნახეთ
ყოველივე ესენიო.

ამ მუფთს 1877—78 წ. ომების გამო ბევრ-ნაირი წვა-
ლება გამოუვლია, იგი კარგად იცნობს ქართველ მაჰმადიანთ
ცხოვრებას, მას გადასახლების წინააღმდეგ დიდათ უშრომნია
და აქარის მუფთ ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილთან ბევრს ცდილა,
რომ აქარიდამ ხალხი სულ არ წასულიყო, ამ პატივცემულ მუფთს
ოსმალურს ენაზედ რაღაც ბარათები და მინაწერი ცნობები
აქვს სხვა და სხვა თათრულ წიგნების კაზმებზედ, საილამაც
იგი ტყობილობს ცნობებს წასულთ შესახებ.

ამ პირთან ხშირად მქონია ლაპარაკი წასულთა შესახებ,
მიკითხავს საერთოდ ჯამი მთელ ქართველ მაჰმადიანების ცნო-
ბები და დამივალებია მისთვის ამის მოცემა, მან შეასრუ-
ლა ჩემი თხოვნა და რამდენიმე წლის განმავლობის შემდეგ
გადმომცა ეს ცნობები წასულთ შესახებ, ამას მე აქ ვათავსებ

ისე, როგორც ამ ცნობილმა სასულიერო პირმა გადმომცა, აი მისი სიტყვები და ცნობანი:

12,000 ათასი წავიდა ქობულეთ-კინტრიშიდამ.

5000 ათასი წავიდა ბათუმიდამ.

3000 ათასი წავიდა კახაბრიდამ.

30,000 ათასი წავიდა მაჭახლიდამ.

10,000 ათასი წავიდა ქვედა-აჭარიდამ.

8000 ათასი წავიდა ზედა-აჭარიდამ.

20,000 ათასი წავიდა ლივანიდამ, მარადიდელნი მთლად დაიკალნენ. ლივანა არის ლივანას ზევი, ანუ მთელი ქოროზის ხეობა ართვინამდე.

8000 ათასი წავიდა მურღულის ხეობიდან.

5000 ათასი წავიდა იმერ ზევიდამ, შავშეთის ნაწილი.

10,000 ათასი წავიდა მთელის შავშეთიდან 1000 კომ.

20,000 ათასი წავიდა არჯანის სოფლებიდან.

25,000 ათასი წავიდა ოლთისის სოფლებიდან.

5000 სული წავიდა ჩხალის ხეობიდან 500 კომ.

4000 ათასი წავიდა ართვინიდან 600 კომ.

5000 ათასი წავიდა ჩილდირიდან.

10,000 ათასი წავიდა ფოცხოვიდან. და ამის სხვა კუთხის სოფლებიდან.

მისი სიტყვებით: ეს არის ჩვენი ცნობა, ამდენის ვიცი, რომ წავიდნენ, ამაზედ მეტიც და არა ნაკლები. ვკითხვ, თუ ეს ცნობები მათ სადა აქვსთ შენახული, სადმე ნაწერები აქვსთ წიგნებში, თუ სხვა გვარ აქვსთ შენახული?—იქნება ეს მარტოდ სასულიერო წოდებამ იცის და ესეც იმიტომ, რომ ოსმალის მთავრობის წინაშე სათქმელად აქვსთ ეს თუ როდის და რომელ კუთხიდან რამდენი წავიდა ოსმალში, ან თუ სხვა რამ საჭიროებისათვის შეუდგენიად ეს ცნობები. ამის მიზეზები მუფთმა არ მითხრა და გადმომცა შემდეგი:— „რასაც მე მოგახსენებთ სულ მართალია, ოსმალში მუჰაჯირათ წასული მილიონის იქნება და არა თუ ათასები, ჩემი ამბები სულ სწორი გახლავსთ.“

ერთმა ნაცნობმა მითხრა, რომ გადასახლებულთ ცნობებს ვსენი მიჯრამ აზვიადებენ, რომ მით აქ დარჩენილებში უფრო ადვილად აღძრან და გამოიწვიონ გადასახლების ფიქრებიო. ამასზედ მე მუფთს ვკითხე, მან ეს ეჭვი იწყინა და განმეორებით მომიგო:— „ოსმალში ქართველ მუსულმანთა რიცხის მილიონები არის, მე გადასახლების დიდი წინააღმდეგი ვიყავ და თქვენ რასაც ბრძანებთ ეგ მე ფიქრათაც არ მომსვლია. ჩემ შესახებ ჰკითხეთ ამა და ამ ბეგებს და იგინი გეტყვიან საქმის სისწორესა. დაუმატა მუფთმა:— „ჩვენ ყველაფერი კარგად ვიცით თუ საიღამ რა წავიდა. ბევრი რამ თითო ოროლა მუჰაჯირის წასვლა მე თქვენთვის არ მითქვამს, ესეც უნდა იცოდეთ. თუ ჩემ სიტყვას არ დაიჯერებთ, მაშინ ჰკითხეთ ჰაჯი ლომან ეფენდი ბერიძეს გულო აღას და დედი აღას, აქარის მუფთას ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილს სურმანიძეს, იგინიც ამას გეტყვიან, რომ ოსმალში ჩვენების მილიონი წავიდა და არა ათასი და ოცი ათასი“.

ამ პატივცემულმა მუფთმა სთქვა, რომ წასულთ რიცხვის ცნობა ჩემზედ წინედ სხვა მუფთმაც იცოდაო. მე თქვენ ცოტა წასულებისას ერთად არას გეუბნებითო. მათი რიცხვიც რომ ვიანგარიშოთ, იგიც კაი ბევრი იქნებაო. მე ასეთების არ მიანგარიშნიაო. ამ მუფთის მითითებით მე ვკითხე ზოგი ერთ პირებს, მასთან უჩვენე ის ჯამი რაც მე მოვიყვანე წასულების და მათ მითხრეს, თქვენ ერთობ ცოტას ამბობთ. მუფთს სწორეთ უთქვამსო. მიბძანდით ოსმალში, იქ ნახეთ ჩვენების სოფლები და ქალაქები და მის მერე თქვენ ვერას იტყვითო. სთქვეს, იქ სად გაჩნდა მაშ ჩვენების იმდენი თუ იგინი აქედამ არ წავიდნენო. ასე დამისაბუთეს იმ ცნობების სინამდვილე რაც მუფთმა ჰასან ეფენდიმ გადმომცა. მე დავრწმუნდი მასზედ, რომ ასეთ წასულთ მუჰაჯირთა ცნობები ქართველ მაჰმადიანთ ცენტრალურ სასულიერო გამგეობაში უნდა იყოს დაცული. ასეთ შუა გულ გამგეობათ ჩვენ მიგვაჩნია ბათუმის მეჯლისი და აქაური მუფთი და ამიტომ ამის მოცემულ ცნობებსაც ეჭვი არ უნდა ექმნეს ჩვენგან.

7000 ათასის გადასახლება.

ნაამბობი ქობულეთის ხოჯის ემინ ეფენდი კობლაძის მიერ.

ეს ხოჯა გავიცან 1890 წ. არაბული ლოცვები ამისაგან ვისწავლე. ეს გამაცნო თავ. გრიგოლ გურიელმა (გენერალი) და მას ჯილდოც მისცა. ამ ხოჯასთან გადასახლებულთა შესახებ ხშირად მქონია საუბარი. მან გადმომცა შემდეგი: ალი ფაშა თავდგირიძის დარიგებით ოსმალში მუჰაჯირად წავიდა 7000 მოსახლეო. მე ეს ცნობა საექვოდ მივიღე და ხოჯას ვკითხე შვიდი ათასი მოსახლე თუ სული მეთქი? მან მომიგო: — სული, კაცი, ქალი, ბალანა კი არა, ერთი მოსახლე, შვიდი ათასი. აქ აღარავინ დარჩა, მთლად წავიდნენ, მეც მეუბნებოდნენ წასვლას, მაგრამ მე არ წაველ, აქ, ქობულეთის ჯაშუზედ მოველ და დავჯექ, ამით მე ცოტა ოდენი ხალხიც შევინახე და იგინიც აღარ წავიდნენ მუჰაჯირად. ყოველი საქმე გადასახლებისა ეკუთვნის ალი ფაშა თავდგირიძეს და ყემპერ ალა ფაში ოღლი ჩივაძეს.

ახალციხეს შეკრებილი და დაწერილი მესხეთ ჯავახელების გადასახლება. 1850 წ.

იაკობ პეტრესძე ისარლოვის ცნობებით დაწერილი.

მესხეთ-ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ბეგები განთქმულ არიან ავალიშვილები, ფალავანდიშვილები, ორბელიანები, ხიდირბეგიშვილები, ერისთავები, ათაბეგები და სხვანი. ამათში იყვნენ ისეთი ბეგები, რომელთაც სამი ათასი დესეტინა მამულიც კი აქვდათ. ასეთ მოწინავე ბეგები აქ კარგად სცხოვრობდნენ, მათ აქვდათ მდიდარი ცხოვრება.

ეს ბეგები XVII საუკუნის ნახევრამდის თავადიშვილების ღირსების იყვნენ. ისლამთან დაკავშირების შემდეგ, ამათ თა-

ვადობის მაგიერ ბევრმა მიეცათ, ხოლ ის მამულები კი, რომელნიც მათ ქართველთ შეფუებისაგან აქვნდათ მიცემული, იგინი კი მათ საკუთრებათ დაშთა. ოსმალოს ხელში ყოფნის დროს, ეს ბეგები თითქმის გაველურდნენ, გათახსირდნენ ისე, რომ მათმა ცხოვრებამ უმეტესად ველური სახე მიიღო და იგინი გახდნენ თითქმის ტყის ველურ ბეგები. მათ ვერც ოსმალთა ცხოვრებაში დაიკავეს ფართო ადგილი, მათი განვითარების და ცოდნის ვერაფერი მიიღეს და მასთან ქართულიც სულ დაკარგეს. ყოველივე დაკარგეს ისე, რომ თვით თავიანთ გვაროვნობის მომდინარეობის ცნობაც კი აღარ ახსოვდათ, თვისი ვინაობა ვინ იცის რად მიაჩნდათ.

თვისის მამულებით სტკებოდნენ და იმას კი არ აკვირდებოდნენ, თუ ეს ამოდოლა მამულები მათ ვინ მისცა, ვინ დაუმტკიცა და სხვაც ბევრი ამგვარნი. მედიდურებდნენ ბეგობით და იმას კი აღარ აკვირდებოდნენ, თუ ან ეს ბეგობა მათ საილამ ებოძათ, იგი საილამ წარმოსდგა, რა და რის უფლებით მიიღეს მათ ეს წოდება. ყოველივე ასეთის მოსახრებისათვის იგინი მკვდრები იყვნენ, დაძინებულნი, უმეტრები და სხვანი, რის მოთვლაც აქ საჭირო არ არის. ეს რომ ასე იყო და ქვეშაირტი, ამას ასაბუთებს შემდეგი გარემოება, რაც ცხადია და ნამდვილი.

ოსმალთან დაკავშირების დღიდგან იგინი გახდნენ დაუძინებელი მტერნი თავიანთ ვინაობის, ნათესაობის და არა ფიქრობდნენ იმას, რომ შეიძლება ქართველ კაცს ისლამის რჯული აქვნდეს, იგი იყოს სჯულით წმინდა მუსულმანი და მასთანვე იყოს კაი გურჯი-ქართველი, მასთან მოყვარე თავის ქვეყნის, თავის სახლი კაცების და სხვაც ბევრი ასეთების. ამათ ის შეადგინეს სჯულის მცნებათ, რომ ისლამის მიღების შემდეგ უნდა გეგავრებოდეს ყველა ესენი და მასთან გული და სულიც ოსმალოსაკენ უნდა მიგელტოდეს. ჩვენი ყოველივე დიდება იქით უნდა აღორძინდეს და აყვავილდესო. ამიტომაც მათ დაიწყეს საქართველოს მტრობა და ამ მტრობაშიაც და.

ლავს მათ შთელი თავიანთი სიცოცხლის დღენი, ცხოვრება, მამულები და სხვა ცოველივე ამ გვარნი. ამ თ ასე განადირებას ოსმალოს შთავრობაც რასაკვირველია ხელს უწყობდა და აქეზებდა.

ასეთ დიდების მექონ და დამკარგველ პირებმა აღრიდგანვე იწყეს ოსმალში გადასახლება და 1850 წ. იქამდის მი-აღწიეს, რომ საქართველოს დაუწყეს ყურება გველურად და მტრის თვალით, გაველურდნენ უსამართლოდ, შეუგნოდ და მასთან გაუვერანდათ თვით აუარებელი ქონებაც, მათ იწყეს თავიანთ მამულების ოხერ ფასად დასყიდვა და მასთან ოსმალში გადასახლება. ამათ თავიანთ მამულების დასყიდვა უცხო ტომის ხალხზედ 1830 წლიდამ იწყეს და 1850 წ. იგი საკმარისადაც დააწინაურეს, ამ უკანასკნელ ხანას კი ყოველივე გაათავეს, დააბნიეს და მის შემდეგ თვითაც სულ ოსმალში გადიქუნნენ. მოისპნენ საქართველოში და გონი მო-ისპნენ თვით ოსმალეთშიაც.

ამათ შეიძლება თავიანთ თავის დაღუპვის საქმე კი აპატიოს ვინმემ და სხვების გაბრიყვება და აყრა და გადასახლებას კი არაიენ აპატიებს. ეს მათი არ საპატიებელთ ცოდვა გახლავსთ ის გარემოება, რომ მათ 1829 წლის შემდეგ ამხედრება იწყეს მესხელ-ჯავახელ ქართველ მაჰმადიანების და ოსმალში გადასახლების, ამათი ნატურა ერთი 1830 წელს იქმნა შესრულებული და მესხეთ ჯავახეთიდამ დიდი ძალი ქართველ მაჰმადიანების იქმნა წასულ-გადასახლებული, მეორე ხანა არის 1850 წელი, როცა ამათ მრავლად აპყარეს თვის თანამემამულე ქართველ მაჰმადიანები და ყველა იგინი ოსმალში გადასახლეს ჩვენი ქვეყნის ისტორიის წინაშე მათ ამითი დიდი საძრახისი ხსოვნა დაიტოვეს, მასთან განუსახლვრელი და ბოროტი სამსახური წინაშე საქართველოსი და ქართველი ერისა, 1850 წ. ამათ ისრულეს გული და გადასახლდნენ მრავლად.

გადასახლება 1855 წ.

ცნობები არის დარჩენილი და ეს დღესაც ბევრს ახსოვს კარგად, რომ სოფ. ჯუშუშაურის მცხოვრებლებისათვის რაღაც ცილი შეუწამებიათ და ამიტომ ოსმალოს ბრძანება მოსულა, რომ მცხოვრებნი სულ ოსმალეთში გადმოასახლეთო. მცხოვრებნი მართლაც მალე შეუკრებნიათ და გადასახლებისათვის გაუმზადებიათ, მალეც გლუმგზავრებიათ ეს ბედშავნი. ამ სოფლის ხალხთან სხვებიც მიუყოლებიათ, სულ მათი რიცხვი რამდენიმე ასი სული ყოყილა.

რა ქმნეს ამათ ისეთი დიდი დანაშაული, რა ჩაიდინეს და რა მოაწყეს, რომ მით გადასახლების ღირსება დაიმსახურეს, ამის ცნობა ხალხმა არ იცოდა, მაშინ იმას კი იტყოდნენ, ხოლმე, რომ დიან ამა და ამ სოფლის ხალხი სულ ოსმალში გარეკეს, ხოლო რისთვის და რა მიზეზით ამის ცნობის კი მათ არაფერი იცოდნენ. ისიც შეიძლება, რომ იქმნება ამ გადასახლების ცნობები ბევრმა იცის კარგად და დაწერილებით, მაგრამ ჩვენ მათ არ ვიცნობთ და ამიტომ ეს 1855 წ. გადასახლებაც რჩება ჩვენთვის უცნობლად, მაგრამ განა ეს ერთი გადასახლება არის ჩვენთვის უცნობი, არა, ამ ერთს გარდა ათასიც სხვა ამბები გვაქვს გაუცნობი. ყოველივე ამის მიზეზი კი ის ვახლავს, რომ მასზედ არც თვით ქართველ მაჰმადიანები სწერდნენ რამეს და ოსმალოს მთავრობაც ხომ სულ არ აქცევდა ყურადღებას და არაფერს ნუხსავდნენ.

მესხეთ ჯავახელთ გადასახლება, დაწერილი 1898 წ.

მესხეთ ჯავახელთ გადასახლება ძველიდგანვე ყოველთვის უმეცროლის საქმეებით ყოფილა გარემოცული. მესხელ-ჯავახელთ ერთი რომელიმე ხოჯა ადვილად აიყოლიებდა და გადასახლებდა ხოლმე. მესხ-ჯავახნი ტეტები არიან, ძალიან უკან ჩამორჩომილნი, როგორც ქართლის უბირი გლეხები,

მაინც ეს კუთხე ზემო ქართლად იწოდებოდა ძველად- ამიტომაც ამ უბირ ტეტია ტლანქ გლეხებს ადვილად იყოლიებდნენ ოსმალთ მქადაგებლები და ასახლებდნენ ოსმალში. ამათი ბრიყუულად გადასახლება სწარმოებდა ძველად და სწარმოებს დღესაც, სამწუხაროდ და მეტად უმეცრულად ამის მაგალითს ქვემოლ მოყვანილი ცნობები დაგვანახვებსო.

ქობულეთელ, აქარელ, ლივანელთ და სხვა ასეთ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებს ასე უმეცრულად ვერაფერ აიყოლიებს, მართალია ესენიც სახლდებოდნენ 1877 წ. 1882 წ. მაგრამ ამათ საქმე სხვა იყო. ესენი ახლად შემოერთებულები იყვნენ, ჩვენ და რუსის მთავრობას არ იცნობდნენ, ამას გარდა ჩვენი მოხელენი მათ იქით ერეკებოდნენ. ამით სარგებლობდნენ მათი მოღლები და ხოჯები და ესენიც დიდის შიშით უქადაგებდნენ და აწინებდნენ სჯულის საქმეში, რაისა გამო ესენიც სახლდებოდნენ.

მესხელ-ჯავახელთ კი ეხლა ასეთების კარზედ არაფერი აღგად, მაგრამ როგორც ზემო ქართლის ტეტიები, ძველადგანვე ტეტიურად მირობოდნენ ოსმალეთში და ეხლაც ისევ უმეცრულად მირობიან. აი ამათ შესახებ 1898 წ. რას ვსწეროდი ახალციხილამ გაზ. „ცნობის ფურცელში“.

„ს. წნისი. (ახალციხის მაზ.) მაჰმადიანები და ქართველი გლეხები. სოფ. წნისში სცხოვრობს 40 კომლი ქართველ მუსულმან მესხები. ამ რამდენიმე წლის წინეთ, ამ სოფელილამ 7 კომ. ქართველ მაჰმადიანები ოსმალეთში გადასახლდნენ, ამათი მამულები შეისყიდეს ბორჯომის ხეობაზე მცხოვრებ ქართველ ქრისტიან გლეხებმა, ესენი მალე მივიდნენ და ნაყიდ აღგილ-მამულებზე დასახლდნენ.

ოსმალეთში წასულ ქართველ მუსულმანებს ბედმა უმტყუნა, მათ იქაური აღგილები არ მოეწონათ, გარდა ამისა, ოსმალთ მათ ჩვეულებრივ „გურჯი“ უწოდეს, ამათ კი ეს ერთობ ეუცხოვათ, ბევრს უთხრეს, რომ ჩვენ გურჯელები კი არა, მუსულმანები ვართო, მაგრამ ამით არა ეშველიათ-რა,

ყველა გურჯს უძახდა. საქმე ბედშავთ მოეგვარათ, განიძრახეს საქართველოში დაბრუნება, მალე 2—3 კაცი გამოგზავნეს ს. წნისს და თავიანთ ნათესავეებს და მეზობლებს დაავალეს თავიანთ მამულების უკან დაბრუნება მყიდველთაგან

ეს ამბავი ქართველ გლეხებს ამლე ეუწყათ, მათ უარი განაცხადეს. ჩვენ ვერ ავიყრებით აქედგან, თუ უკან დაბრუნდებოდნენ მაშინ რათ მირბოდნენ ოსმალეთში. ან რათ ჰყიდდნენ მამულებსო. ამაზე უსიამოვნება მოუხდათ. მუსულმანებმა მათ დევნა დაუწყეს. დღესაც კიდევ სასტიკად სდევნიან. ეს 7 კომლი ქართველ ქრისტიან გლეხნი ისე არიან მომწყვდეულნი 40 კომლ მუსულმანებში, როგორც ზღვის საშუალოს ობოლი ნაფოტი. საქმე ისე გამწვავებულა, რომ მუსულმანთა ბავშვები ქრისტიან გლეხებს, საქმლის მოხარშვის დროს, ბუხრიდან ნაგავს უყრიან. ერთი სიტყვით ისე მწარეთ სდევნიან, რომ ამ საწყლებმა აღარ იციან რა ქნან და საით წავიდნენ.

მე ჩამოვხტი ამ სოფელში. ვნახე ეს ხალხი და უნდა მოგახსენოთ, რომ გული ცეცხლით ამევსო ამათი უბედური მდგომარეობის შესახებ აქ ვრცლად ვერ განვავრძობ, შემდეგ მოგახსენებთ უფრო საფუძვლიანათ. ვიტყვით კიდევ, რომ ესენი დიდს დევნაში არიან, წარმოიდგინეთ რომ პატარა ბავშვებსაც კი დაუბრიყვებიათ. თითქმის ყველა მწარე დევნას არს მიცემული, მათი შველის ცნობა არსაიდან სჩანს, თუმცა ახალციხის ბლალაჩინი დიმიტრი ხახუტაშვილი ბევრს სცდილობს მათ დასახმარათ. ვნახოთ, შემდეგ როგორ დატრიალდება ამ გლეხთა საქმე.

მესხ-ჯავახთ გადასახლება მარტოდ ეხლა კი არ მოხდა ამ სოფლიდამ, არა ამათ გადასახლება სწარმოებს კანტი-კუნტად თვით 1830 წლებიდამ, მაშინ ვინც წავიდა ხომ წავიდა და ვინც არა და დარჩა აქ, შემდეგ დროში არც ამათ მოისვენეს და ესენიც ყოველთვის წასვლის სამზადისში იყვნენ. ჩვენ ვიცით კარგად, რომ მარტოდ სოფ. წნისიდან კი არა სხვა სოფლებიდანაც მრავლად წასულან, მაგალითებრ რო-

გორც სოფ უდიდამ, ვალედამ და სხვა ასეთ სოფლებიდანაც.

თუმცა ესენი აქ კარგად სცხოვრობდნენ, არც არავინ აწუხებდათ, მაგრამ მარტოდ თავიანთის უმეტრებით გარბოდნენ და ყოველივე ამის მიზეზი იყო მათი უმეტრება. ამის სრული ნიშან წყალი არის სოფ. ასპინძილამ ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლება თვით ჩვენს დროსაც კი. მერე განა მარტო ეს ასპინძა დაიცალა, არა, ბევრიც სხვები. უმეტესი სოფლის ცნობები ჩვენ არა გვაქვს, თუ რამ არის ისიც დიდის ცდით შეგროვილი. მესხ-ჯავახეთის სოფლებიდან მრავლად გაქცეულან თვით 1860 წ. 1870 წ. და მის შემდეგაც. ყოველივე ამის ცხადი ნიშანი არის სოფ. წინისილამ წასვლა თვით ჩვენ დროს და მერე მათი უკანვე დაბრუნება.

ქობულეთელ-აქარელები ამას ასე მიიჩნევენ არ სჩადიან, მათ საქართველო და ქართველ ხალხი ისე არა სძულთ როგორც მესხელ ჯავახელებს. თვით აქაური ქართველ ბეგებიც კი დღეს სათათრეთიდან მოსულ ქურთებს დაემსგავსნენ, ეს კი აქარელ ბეგებთ შორის იშვიათი ვახლავსთ.

გადასახლებული 80 ათასი.

1882 წ. გაზეთ „დროება“ და „მოამბის“ ცნობები.

გაზეთ „დროებაში“ 1882 წ. № 73. და ამავე წლის ქუთაისის გაზ. „შრომაში“ 40 №-ში დაბეჭდილი იყო შემდეგი ცნობა:

მთელის ბათუმის მაზრიდან გადასახლდა ოსმალეთში 80 ათასი სული ორივე სქესის.

დარჩა წაუსვლელი 60 ათასი სული ორივე სქესის.

მაშასადამე ბათუმის ოლქში 140 ათასი სული გამჟღავნებულა წასასვლელად. ეს რიცხვი შეეხება მარტოდ ბათუმის ოლქის მცხოვრებ ქართველებს, სხვა კუთხიდან წასულების სხვა არის, ამის ცნობა რუსის მთავრობას არა აქვსთ და ესენი ვერც მოკრეფდნენ ამას.

იყო ისეთი შემთხვევებიც და ეს ერთობ ხშირად, სოფლის მეოთხედი შტაბოვრები ოსმალში ჩუმად, უბასორტოდ მირბოდნენ, არავის ატყობინებდნენ და ფიქრობდნენ, რომ თუ იქ მოგვეწონა მაშინ დავდგებით და თუ არა და ისევ უკან მოვალთო. მართლაც ასეთების ზოგი მოსულა უკან და თავისაგან ოხრად დატოვებულ მამულს დაჰპატრონებია, ზოგს მამული აღარ დახვედრია, ზოგიც აღარ მოსულა და იქ დარჩენილა, ამ სახით ჩვენის ტომის რიცხვს ბევრი ისეთი ოჯახები დაჰკარგვია, რომელთა ცნობებიც არავის სცოდნია.

ეს ზემო რიცხვი 80 ათასი გაზეთების გამოანგარიშებით უნდა იყოს აშენებული იმ ცნობებზედ, რა დღიდანაც მათ დრო დაენიშნად გადასახლების, ე. ი. სამი წელიწადი 1878 — 1882 წლებამდე. ეს ცნობები ცხადი საქმე არის იმ დროის ადგილობრივ სამართველოებიდან იქნებოდა შედგენილი, რადგანაც 1882 წ. უკვე შეეძლოთ რუსეთის მოხელეებს ასეთი ცნობები შეაკრიბათ.

აფრიკაში გადასახლებულ ქართველ მაჰმადიანები.

ისტორიულად ვიცით, რომ ოსმალეთის მთავრობამ, ქართველ მაჰმადიანებს, XVIII საუკუნის დამდეგიდან ხშირად დაუწყო აყრა და ოსმალთს ქვეყანაში გადასახლება, ასევე მათგან ხშირად ასახლებდნენ აფრიკის ქვეყნებშიც. ამის სრული მაგალითი არის თვით ის გარემოებაც, რომ 1740 წლებს, აფრიკის მთავარ გამგე ფაშად სულეიმან ნიბაძე იყო. რომელიც 1752 წ. ახლაციხის ვალი ფაშად იქმნა დანიშნული.*) რომლის ცხოვრებაც ჩვენ სხვაგან გვაქვს აღნიშნული და ამიტომ აქ მასზედ სხვას არას ვიტყვი, ამ ფაშისავე დროს, აფრიკაში სხვა ქართველ ფაშები და სხვა და სხვა სამხედრო მოხელენიც ყოფილან, სამწუხაროდ, ჩვენ კი ამათ შესახებ ბევრი არაფერი ცნობები გვაქვს.

*) ისტორია ოსმალთს საქართველოსი, ჩემი გამოც. 1914 წ.

ქობულეთს, კახაბერს და აჭარაშიაც ჩემთვის ხშირად უამბნიათ, რომ ჩვენებური კაცები აფრიკაშიაც ცხოვრობენო, იგინი ძველად გადაუსახლებიათ იქაო. ამ გადასახლების ამბები წინეთ კი სკოდნიათ აქეთ, ხოლო ეამთა ნითარების გამო, სადღეისოდ კი აღარავის ახსოვს, ამ შკოდნე კაცნი დღეს მათში აღარავინ არის. ასე მივიწყებას ერთის მხრით ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რადგანაც აფრიკა გაცილებით შორს არის ოსმალეთზედ.

იყო კიდევ ასედი გარდმოცემაც: ბევრს ეხსომება, რომ ბათუმის ახლო-მახლო სოფლებში ადრე მრავლად ესახლნენ არაბები თავიანთის ცოლშვილით, მათი რიცხვი არც მცირე იყო. რუსთაგან ამ კუთხის შეერთების შემდეგ, ეს არაბები აქ აღარ დარჩნენ და სულ გადასახლდნენ ოსმალში. მათ აქ დგომა უხერხულად მიაჩნდათ, ესენი ისე გადასახლდნენ, რომ დღეს ბათუმში მათი რიცხვის სულ აღარაფერი სსანს. მქონია შემთხვევა და ამათ შესახებ ხშირად მიკითხავს ცნობები თუ იგინი საილამ მოუყვანიათ და დაუსახლებიათ აქ და ან რისთვის გადასახლდნენ ამ უკანასკნელ დროს მეთქი? მათ მომიგეს შემდეგი გადმოცემა:

საილამაც ეს არაბის ხალხი გადმოუსახლებიათ, სწორედ ამათ სოფლებში, სადაც ამათ უცხოვრიათ, იქ იმ სოფლებში დაუსახლებიათ აქედამ გადასახლებული ჩვენებური გურჯები. როდის იყო ეს გადასახლება, ან რა მიზეზების წყალობით ჩვენ ამაზედ ვერა შევიტყუეთ რა. ამის მერე როცა ვისურვეთ ამ გადასახლებულების შესახებ რამე ცნობების შეკრება თვით ამ არაბებისაგან, რომ იქმნება მათში ვინმენ რამე იცოდეს, თუ მათ სოფლებში ვინ დასახლეს და ან როდის, ამ დროს, ეს არაბები აქ აღარ იყვნენ. დღეს ხომ მათი რიცხვი სულ აღარ არის, გადასახლდნენ და ამით ჩვენ ვერ ვისარგებლეთ.

რაც შეეხება იმ გარემოებას, რომ აფრიკაში ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი გაფანტული უნდა იყოს სხვა და სხვა ადგილებში, ამას კი ეჭვი და ფიქრი არ უნდა. ეს ჩვენ კარ-

გაღ ვიცით, ხოლო ის კი არ ვიცით თუ იქ ქართველები
სად და სად სცხოვრობენ და ან მათ იქ სადღეისოდ ქართუ-
ლი ენა იციან თუ არა. ბევრს ქართველ მოგზაურს ვკითხე
ამათ შესახებ, მაგრამ მათგან მე ვერა შევიტყუე-რა, თუმცა
იმას კი ამბობდნენ ხოლმე, რომ „ღიახ, აფრიკაში ჩვენებუ-
რებიც სცხოვრობენო“. კითხვა მიგვიცია; თუ სად სცხოვ-
რობენ, რომელ კუთხეში, ან მათი სოფლის სახელები ხომ
არ იცით? მათ ყოველივე ამაზედ პასუხი უთქვამთ, რომ ვე
ჩვენ არ ვიცითო. მაინც ბედმა არ დაგვტოვა სულ ცარიე-
ლი, ამ უკანასკნელ წლებს, ჩვენ შევიტყუეთ ცოტა ოდენი
ცნობები, რაც ცხადად გვისაბუთებს, რომ ღიახ, აფრიკაში
ქართველ მაჰმადიანთ მცხოვრებთ რიცხვი დღესაც ყოფილა
და იქ მათ ქართული ენაც არ დავიწყებიათ.

ამის შესახებ ჩვენ აი რას მოვიყვანთ: ქობულეთში სცხო-
ვრობს ერთი ქართველ მაჰმადიანი გულო ალა კაიკაციშვილი,
ბათუმში კარგად ცნობილი. ამის ერთმა შვილმა ასლანმა
თფილისში გაათავა გემნაზიის სწავლა, ამის მერე ოდესის
უნივერსიტეტში სწავლობდა. ეს იქ გადაიცვალა. ამ გულო
ალა კაიკაცის მეორე შვილი 1900 წ ბათუმში, ერთ ევრო-
პიელ მოგზაურთან ოსმალური ენის მთარგმნელად დადგა,
მოგზაურს სამგზავროდ თან უნდა გაჰყოლოდა მთელს აღმო-
საფლეთის ქალაქებში და ეს მალეც მოხდა, ევროპიელი გაემ-
გზავრა და კაიკაცის შვილიც გაჰყვა თანა. ამ მოგზაურ მსწა-
ვლულს აღმოსაფლეთის ქალაქებში კარგა ხანს მოუხდა მგზა-
ვრობა. ამასთანვე მგზავრობდა ჩვენი თანა მექვეყნე კაიკაცი
შვილიც, ერთ დროს ესენი ჩასულონ აფრიკის ქალაქ ბეი
რუთ ში, სადაც დარჩენილან კარგა ხანს. აქ ყოფნის დროს,
კაიკაციშვილი თურმე ხშირად დაიარებოდა სხვა და სხვა
ყავახანებში.

ერთ ყავახანაში შესულა, სხვათა შორის, იქ ერთ ალა-
გას ოთხი კაცი მჯდარა, რომელნიც ყავას სომენ თურმე და
მასთან ქართულადაც ლაპარაკობენ. ქართული ენის გაგონება

კაიკაცის შვილს დიდათ გაჰკვირვებია, თან გახარებია კიდევ და ამიტომ მაშინათვე იმ ოთხი კაცის ახლოს მისულა და ქართული სიტყვით სალამი მიუცია. იმათაც გაჰკვირვებია ეს და თან დიდათაც გახარებიათ. მალე ერთმანერთი გაუცვნიათ და ლაპარაკიც დაუწყვიათ თავ-თავიანთ შესახებ. კაიკაცის შვილს თავის იქ მისვლის ყოველივე უამბნია, იმათ ლაპარაკი აღტაცებით მოუსმენიათ და სულ თურმე პირში უყურებდნენ ქართული სიტყვების გამოთქმას, თავის ამბების დასრულების შემდეგ მერე უამბნია მთელი თავიანთის კუთხის ამბები, ესე იგი ბათუმის ოლქის, ქობულეთი, აჭარა, ლივანა და სხვების. ამის ამბების დასრულების შემდეგ მათ დაუწყვიათ თავიანთი ამბები და უამბნიათ, უთქვამსთ შემდეგი:

ძიავ! ჩვენ აქ აი საილამ და როგორ ჩავარდით: ჩვენ ვსახლობდით ოსმალეთში, ბურსას ახლოს, იქ მოხდა სხვა და სხვა ავი საქმენი, ამის გამო ჩვენ ჩამოგვეკიდნენ, ჩვენ გვიცნეს დამნაშავედ, ამის მიზეზით იქილამ აგვეყარეს და აქეთ გადმოგვასახლეს, 40 ოჯახი, აქ ბეურუთში ვსცხოვრებთ და დანარჩენიც აქეთ იქით სცხოვრებენ სხვა და სხვა სოფლებში და ქალაქებშიო. უთქვამთ, რომ ეს გადასახლება ჩვენი და სჯა არისო.

ამათ საქართველოს შესახებ, ანუ თავიანთ კუთხის გამო დიდი გულის მტკივნელობა გამოუჩენიად. ლაპარაკის დროს თურმე აღარ იცოდნენ რა ექმნათ. ამ ამბის შეტყობის დროს, ბათუმში, ვნახე ზოგიერთ მოხუც ქართველ მაჰმადიანები და მათ ვკითხე აფრიკაში მცხოვრებთ მათ მოძმეთა ამბები და აი რა შევიტყე.

თქვენში რომ ეხლა ციმბირს იტყვიან, ჩვენებურ კაცებს რომ გზავნიან, ძველად ჩვენში, ჩვენი ციმბირიც ის ყოფილა, ვინც ჩვენში დააშავებდა რამეს, ყველა მათ იქა გზავნიდა და მით სჯიდა, ამიტომ ძმაო იქით ჩვენებიც ბევრი არის წასული, ოსმალის მთავრობისაგან როგორათაც ჩვენს ციმბირათ აფრიკა და არაბისტანი აქვნდა დადგენილი, ისევე ჩვენი აჭარა, ლი-

ვანა, შავშეთი და სხვა ეს ადგილები დადგენილი იყო ოსმა-
ლოს საციმბიროთ, ოსმალში ვინც რამეს დააშავებდა, გაქუ-
ცავდა, ან მოკლავდა ვისმეს ყველა იმათ აქ აციმბირებდნენ,
აქა გზავნიდნენ. ჩვენც ეს შეხანჯლობა და კაცის კვლა სულ
მათგან ვისწავლეთ, თორემ ძველად ჩვენ ასეთები არა ყო-
ფილვართ.

ამათვე სთქვეს: აქ ჩვენში რომ არაბები სცხოვრებდნენ,
ისინიც ძველად ყაჩაღობის გამო გადმოუსახლებიათ აქეთ სა-
ციმბიროთ, იმიტომაც გაიქცნენ 1878 წ. ეს ომი მოხდა ამით
ისარგებლეს და წავიდნენ იქით, თორემ რომ ეს ომი არ ყო-
ფილიყო უამისოდ ოსმალს მთავრობა იქით მათ არ გაუ-
შვებდაო. სხვა რამ ცნობები ამათგან ვერა შევიტყუე რა, ხო-
ლო ის კი ხშირად უთქვამსთ, რომ აფრიკაში ჩვენები ბარე
სამი არისო, სამი ნიშნავს მრავალს.

ამის შემდეგ, მე ვნახე სტამბოლიდამ მოსული ქართველ
ახალ გაზრდა მოღლები, რომელთაც სწავლა სტამბოლში დაემ-
თავრებინათ, მათ ცნობები ვკითხე ბურსის ქართველ მაჰმა-
დიანთ შესახებ და ისიც თქვენ ხომ არ იცით, იქილამ სად გა-
დაასახლეს მეთქი? მათ აი რა გადმომცეს ამის შესახებ: ბურ-
სის ახლო მახლო სულ ღარიბი ხალხი სცხოვრებს, მათ თავიანთ
საკუთარი მოღლის შენახვა არ ძალ უძსთ, ამიტომ რამაზანში
სალოცავად ჩვენ გაგვზავნეს, იქ კული ჰაერია და რამდენიმე
ჩვენებური მოღიები დაიხოცნენ კიდევ, სტამბოლს ველარ
დაბრუნდენ, ჩვენ იქ ყოფნის დროს შევიტყუეთ, რომ ბურსილამ
ჩვენებურებს სხვა და სხვა უშორეს ადგილებში ასახლებდნენო.
მიზეზები გადასახლების ის იყო თურმე, რომ რადგანც ის ად-
გილები არ ვარგოდა და იქ ჩვენებურები იხოცებოდნენ, მერე
ამათ ავ-კაცობა დაიწყეს და მხოლოდ ამის მოხერხებით გა-
დირჩინეს თავი და მთავრობამ იგინი შორს გადასახლათ,
ვგონებთ აფრიკაში, თორემ მათ იქილამ არსად წაიყვანდნენო.
ესლა ბურსაში ჩვენებურთა რიცხვი ერთობ ცოტა არისო.

სიტყვეს ამათ: „ღიახ, ყველა ეს ჩვენებურები ბურსილამ აფრი-
კაში უნდა იყვნენ წასულნიო“.

ლაზების გადასახლება 1820—78 წ.

ლაზების რიცხვი ლაზისტანში ძრიელ შემცირდა, დღეს მთელ ლაზისტანში ამათი რიცხვი შეადგენს არა უმეტეს 20,000 ათას. ოსმალეთში-კი ამათი რიცხვი გაპნეული უნდა იყოს რაე-
დენიმე ათასის. ამას ასაბუთებს ლაზისტანში დარჩენილი დიდი რიცხვი წასულთ ნასოფლარების, ნასაყდრების და სხვაც ასეთნი. ბევრი რამ ცხადათ მოწმობენ მათ რიცხვის სიმრავლეს, მართოთ გემების, ნაგებობის და ასეთების კეთების გამო ესენი თავიანთ ქვეყნილამ ათასობით არიან დაკარგულნი, ნამეტურ ნაოსნობის ცოდნით. აქამდისაც კი მთელი შავი ზღვის ნაპირები და ამასთან ოსმალეთში სხვა ზღვებიც სავსე იყო ლაზელი ნაფოსნებით. ყველა ესეთი ენერგიელი მხარეები კი მათ დიდის რიცხვის სიმრავლეს აცილებდა და აშორებდა. ამიტომაც უნდა ითქვას, რომ ლაზების ყოველნაირი ენერგიული ხელოსნობა, ვაჭრობა, სილამაზე და ან სხვა რამ ასეთი ღირსება მათ ტომის მოსასპობ იარაღათ ითვლებოდა.

ასე და ამ გვარად, ლაზების რიცხვი ოსმალეთში რომ დიდის რიცხვის უნდა იყოს. ამას ფიქრი არ უნდა, ამავე გარემოებას ასაბუთებს ის ცნობებიც რაც 1907 წ. ფრანცუზული გაზეთებილამ გადაბეჭდილი იყო რუსულ გაზეთებში, იქელამ ქართულ გაზეთებშიაც დაიბეჭდა ეს ცნობა, მასთან აღგი-
ლობრივ რუსულ გაზეთებშიაც, რომ ოსმალთს იმპერიაში ლა-
ზების რიცხვი შესდგება 70,000 ათასილამაო. ამ რიცხვის გან-
ცხადებამ ბევრი ქართველი დააფიქრა. ზოგს ტყუილი ეგონა, ზოგს ვინ იცის რა არა, მაგრამ ყოველივე ეჭვი უსაფუძვლო გამოდგა, რადგანა კ ეს რიცხვი ლაზებისა ამოღებული ყოფი-
ლა თვით ოსმალთს სახელმწიფო სტატისტიკურის აღწერი-
ლამ და ამიტომ ეს ჩვენთვის არც საკვირველი უნდა იყოს, რომ

ოსმალში ლაზების რიცხვი შეიდას ათასისგან შესდგება. აქ მცირე განსხვავება მხოლოდ იმაში უნდა იყოს და ჩვენც მიტომ არ დავიჯერეთ, რადგანაც ნათქვამი იყო, რომ ოსმალეთის იმპერიაში ლაზების რიცხვი 7 ასი ათასი არისო, ეს ჩვენ მივიღეთ ულაზისტანოთ, მარტოდ აქედამ წასულთ და ოსმალის იმპერიაში დაფანტულთ, ეს კი ასე არ ყოფილა თურმე.

ფრანგულ გაზეთებს საერთოდ უანგარიშნიად და თვით ლაზისტანის მცხოვრებ ლაზების რიცხვი შეუერთებიათ გადასახლებულთ ლაზთა რიცხვს და იქიდან გამოსულა შეიდასი ათასი. მათი რიცხვი ასე ყოფილა გამოანგარიშებული:

200,000 ათასი რუსეთის ლაზისტანის საზღვრებიდან ტრაპიზონამდის.

100,000 ათასი ტრაპიზონის ვილაეტს და სხვა ალგილებში და,

400,000 ათასიც მთელს ოსმალის იმპერიაში. ასე და ამ გვარად ჯამი შეუერთებიათ და გამოსულა 700,000 ათასი.

აქიდან 300,000 ათასი ლაზი თავის სამშობლოში ყოფილა და 400,000 ათასი მთელს ოსმალის იმპერიაში, 1909 წ. ლაზისტანიდან საქართველოში მოვიდნენ ოსმალის ლაზელ მუსულმან სჯულის მექონ სამხედ. ბეთალ ექიმები, ჩვენ გავიცანით იგინი, მათ ჩვენგან ლაზისტანის შესახებ ფრანგული წიგნები იყიდეს. იგინი თავიანთ ქვეყნის ისტორიით დიდათ დაინტერესებულ იყვნენ. სთქვეს, რომ ჩვენი ქვეყნის შესახებ ოსმალურს ენაზედ სულ არაფერი წიგნებია დაბეჭდილიო. ამიტომ ფრანკოზული იყიდეს წასაკითხათ. ამათ ვკითხეთ ლაზების რიცხვი მთელს ოსმალის იმპერიაში და მათ სთქვეს, რომ მთელს ოსმალის იმპერიაში ლაზების რიცხვი ნახევარ მილიონზედ მეტი არისო, ასე 6—7 ასი ათასი უნდა იყოსო. ამათის ცნობებით დასაბუთლა ფრანგული გაზეთების ცნობები.

აფხაზების გადასახლება ოსმალეთში.

აფხაზების გადასახლება ოსმალეთში ახალი საქმე არ არის.

ჩვენ ვიცით ისტორიიდან, რომ ოსმალთ-აფხაზები სჯულის უჯათობის გამო გადუსახლებიათ 1690 წ. რამდენი გადასახლეს მაშინ და ან სად დაასახლეს იგინი ამისი ცნობა არ არის. მის შემდეგ გადუსახლებიათ კიდევ 1760 წლებს. ამის მერე ამათი გადასახლება მომხდარა 1810 წელს, მის მერე 1828 წ. მომხდარა ფოთის და აფხაზეთის ალებების დროს. მერე მკირე ხანს შეჩერდა, 1854 წ. კიდევ გადასახლდნენ. ყველა ამ გადასახლების მიზეზები რა იყო, ამის არაფერი სჩანს, ხოლო შეიძლება ასე ვსთქვათ, XVII და XVIII საუკ. გადასახლება უნდა ყოფილიყოს ოსმალთს მთავრობის ბრძანებით სჯულის გამო და XIX საუკ. გადასახლება-კი უნდა ყოფილიყოს ისლამის შიში, ანუ გაქრისტიანებისა, ამას ასაბუთებს აფხაზების უკანასკნელი აჯანყება და გადასახლება 1866 წ.

გარდასახლების შესახებ ლაპარაკი და ოსტატობა ამათშიც ისევე ძველი იყო, როგორც ქართველებში და ოსებში. ამის შესახებ ოსტატური ლაპარაკი და გარდასახლებისათვის მოწყობა იწყება იმ დროდამ. როცა ესენი ისლამს დაუკავშირდნენ და მის მერე ამათგან ხან ოსმალთს მთავრობა მძლავრებით ასახლებდა და ხან რამე დასაყვავების მანქანებით, გულის მოგებით, ან ოსმალში უკეთესი ადგილების მიცემით, ან შესყიდვით; სულ ამ გარემოების წყალობა იყო, რომ ქართველ მაჰმდიანები, მაჰმადიან ოსები, მაჰმადიან აფხაზები და ჩერქეზები გადასახლებას ადვილად შეეჩვივნენ. XVII საუკ. ხდებოდა ისიც, რომ როცა ამათ მთავრობა ასახლებდა, მაშინ ესენი წინააღმდეგნი იყვნენ და ძალას ხმარობდნენ, როცა გადასახლებას წინ მიზნად ისლამი ედო, მაშინ კი ესენი თვით თავიანთის ნებით მირობდნენ ოსმალეთში.

როგორც ქართველთ გადასახლებას აქვს დიდი ისტორია,

ისევე აფხაზებისას. მართალია უკანასკნელ გადასახლების დროს, ამათ წინ ისლამის შიში აქვდათ და რუსების მტრობა და ფიქრი მის, რომ ვაი თუ გაგვაქრისტიანოს. მაგრამ ამავე დროს მათ თურმე გულიც დიდათ ეთანადრებოდათ, ქვეყანას სტოვებდნენ, მიდიოდნენ, მაგრამ გული ვერ სთმობდა და მათ თვალები უკან რჩებოდათ. ის უბედურება რაც აფხაზებს გამოუვლიად გადასახლების დროს, იგი ქართველ მაჰმადიანებს სულ არ განუცდიათ. აფხაზების გარდასახლების საქმე ყოველთვის და ის მსხვერპლის შემწირველობით სწარბოზდა. ეს მსხვერპლით შეწირვა აი რა გვარ იყო:

ყოველ გადასახლების დროს, აფხაზები იჩენდნენ მგზავრობის დიდს გამოუცდებლობას, არ ცოდნას იმ ადგილების სადაც თვით მიდიოდნენ, არც მის შეგნება აქვდათ თუ ამ გადასახლების საგძლად გზაში რა მოჰყვებოდათ, ყოველივე ეს-კი მათ კარგათ სჩაგრავდა, მწარე ცრემლებს აღვრევინებდა.

აბხაზნი ისპობოდნენ თავიანთ მშვენიერს სამშობლოში და მასთან უსიხარულოდ სწყდებოდნენ ოსმალეთში. ოსმალეთში ამათი გაწყვეტა ხდებოდა, მით უფრო, რადგანაც მათ ხონტკრის ხაზინის იმედი აქვდათ და იქილამ-კი მათ სულ არაფერი ეძლეოდათ.

ოსმალეთში ესენი იფანტებოდნენ დაქსაქსვით, მათი რიცხვი იქ სულ მოისპო და გადაგვარდა, ცოტაოდენი სტამბოლს დარჩნენ, ჩერქეზებთან ერთად. ოსმალეთში ამათ თავიანთ საკუთარი სოფლები არსად აქვდათ. ამათ ოსმალეთთან ერთად ასახლებდნენ, ამიტომ მოკლე დროის განმავლობაში აფხაზური ენა დაიკარგა, თვითაც მოისპენ. საოსმალოში კაცი მათ რიცხვს დღეს ვეღარსად ნახავს ერთობით, თითო ოროლა კაცს შეხვდებით კანტი-კუნტათ. ცოტათ სტამბოლში არიან, მაგრამ ისინიც გაწრიოკებულნი არიან და ყავახანის მუდმივ მოსიარულეთ ითვლებიან.

აფხაზთა მოდგმას ოსმალეთში მიეცა უკვე დასასრული. იგი დღეს მოსპობილად უნდა ჩაითვალოს. მათისას კაცი იქ მა-

ლე ნასახსაც ვერ ნახავს. ამის მაგალითია შემდეგი: 1829 და 1854 წ. ომიანობის გამო აფხაზები რომ ოსმალში გადასახლდნენ, მაშინ სამი სოფლის ხალხი შუა-გულ ოსმალს აღდი-ლებში არ წავიდნენ, ესენი ბათუმის ახლოს კახაბერში დასახლდნენ. მის შერე გავიდა ხანი, მოახლოვდა 1877 წ. ხსენებული კუთხე რუსეთის საქართველოსთან იქნა შემოერთებული, ამ შეერთების დროს, ხსენებულ სოფლები ჩვენც ვნახეთ, მის შერე რა მოხდა აქ, კარგი არაფერი, აფხაზებმა გამოიჩინეს დიდი ფანტიკური უმეცრება და მის მეოხებით იგინი აქედამაც დაიქსაქსენ, შევიტყე, რომ არაბისტანში წავიდნენ და იქ კიდევ დიდის სიციხეებისაგან მთლად გაწყვეტილან.

აფხაზებმა ისლამის მიღებით ვერ ისარგებლეს, თავისი ცხოვრების წესებიც დაკარგეს და ვერც ისლამისაგან მიცემული შეიმჩნიეს. ისლამი მათ ვერ გამოიყენეს, ამით მათ ქართველებმა აჯობეს, ქართველებმა ისლამი ისე გამოიყენეს, რომ მით მათი ოჯახი არ მოსპობილა. მათ შეინარჩუნეს თავიანთ ცხოვრების წესები, საქართველოში მათი ოჯახი ისევ ძველ ოჯახს ჰგვანდა. მართალია გადასახლების დროს ამათაც ეძლეოდათ დიდი უხერხულობა და მათი ბევრი რამ იღუპებოდა და იშლებოდა უღვთოდ და უმწეოდ, მაგრამ ისე-კი არა ეს, როგორც აფხაზებთ შორის ხდებოდა, ამიტომ საჭიროა ეს ცნობებიც მოვიყვანოდ აქ.

აფხაზი გადასახლების დროს, სულ ვერ იჩენდა ჭკუიერ მოხერხებას, იგი მონა ხდებოდა ფანტიკ მოღების და ხოჯების, მას უკიდურეს ფანტიზმს გარდა სხვა არა მიაჩნდა რა ცხოვრებაში უმთავრეს საქმეთ. ამათ ამის მეტი სხვა აღარა აგონდებოდათ რა, გადასახლების დროს, ესენი სულ არა ფიქრობდნენ მასზედ, რომ იქნება ოსმალში ცხოვრება გაგვიჭირდეს და ისევ აქეთ მოვბრუნდეთო. ამიტომ ნუ ვიღუპავთ თავს, ნუ ვღუპავთ ცოლ-შვილს და ჩვენს უძრავ და მოძრავ ქონებას. ამის ფიქრი მათ სულ არ აქვდათ ხოლმე, ქართველ მაჰმადიანები კი ამას ყოველთვის ფიქრობდნენ.

აფხაზი თავის გადასახლების დროს სულ ოქრად და უპატრონოდ სტოვებდა თავის ფაცხა-სახლ-კარს, მასში აღებული ფული თითქოს ცოდვით მიაჩნდა და ამიტომ მათ დაკარგეს დიდი ძალი ქონება, სახლები, სოფლები. აუარებელი მამულეები და ვინ იცის რამდენი რა სოფლის სიმდიდრე, მთები, ტყეები და მეტად ძვირფასი სახლები. ყოველივე ეს მათში რატომ ხდებოდა, რადგანაც მათ გადწყვიტეს თურმე, რომ ოსმალში გინდ მშვივრებრიც დავიხოცნეთ, ჩვენ აქეთ მაინც პირს არ ვიზამთო.

ამათი ოთხ-ფეხი საქონელი სულ მუქათათ, თითქმის ოხერ ფასად იყიდებოდა. ძრვიელ ხშირად არც მყიდველი იყო და ამიტომ აფხაზს ისე უფასოდ და უპატრონოდ ურჩებოდა ოთხ-ფეხი საქონელი, ამ აყრილ ოჯახებთა გამო მეტად მწარე მდგომარეობაში ვარდებოდნენ თვით კატა და ძაღლებიც-კი, რადგანაც მათ პატრონები შორდებოდნენ, მათ მეპატრონეთ აღარავინ შთებოდა, მანხველთ სთქვეს, რომ ასეთ დროს ძაღლები სულ ღმუოდნენ იმ წუთს, როცა მათი პატრონები გემებში სხდებოდნენ და თავიანთ სამშობლოს ესალმებოდნენო. რაც ამ დროს აფხაზთა გადასახლების გამო უბედურება და საცოდადობანი მოხდა, ამას კაცი ვერ ასწერს, მისი ანუხსვა შეუძლებელი არის, მას კაი ცოდნა უნდა და მასთან კაი მომთხრობი მართალია ამათ შესახებ თვით რუსულ გაზეთებშიაც იბეჭდებოდა ცნობები, რომ აფხაზები ოსმალში სახლდებიანო. ამის მეტი სხვა არა ისმოდა რა, ხოლო ამ გადასახლების დროს რა ჯოჯოხეთის მსგავსი სურათები სწარმოებდა, რა სულის სატანჯველი წუთები სტრიალდებოდა, აფხაზთა რიცხვი რა განუსაზღვრელს სატანჯველის ცეცხლით იწოდა, ამაზედ-კი არავინ რას ამბობდა.

ყვიროდნენ მრავალნი:—წავიდნენ, წაეთრიონ ოსმალში, შაგათ მშვენიერ ადგილებს ჩვენ მოუყვანთ პატრონებს. ხოლო რათა და რისთვის უნდა წასულიყვნენ ეს ბედ შავნი თავის სამშობლოდამ და რა მიზეზისათვის ამას-კი არავინ ასახლებდა,

თუ აფხაზებმა რა დააშავეს, რა ქმნეს ამ ბედ-შავთა ისეთი რომ ბოლოს მათი დანაშაულობის შეწყალება გარდასახლებით დაბოლავდა. ამ გადასახლებით დაიღუპა აფხაზეთი, ამით მიწაზედ გასწორდნენ იგინი, ამით გათახსირდნენ იგინი, რამდენს ამის გამო სული ამოუვიდა უღვთოდ, რამდენი კაცი და ქალი დაიხრჩო ზღვაში და მდინარეებში, რამდენი გაწყდა მოგზაურობისაგან, რამდენი რა სხვა უბედურება გამოსცადეს ამ გადასახლების დროს ამას კაცი ვერ მოსთვლის.

სხვა და სხვა მტერთა შიშით აფხაზი საქართველოში იტანჯებოდა სულიერად. აქ ამ ტანჯვას აძლევდნენ სხვა და სხვა მტრები, რომლებიც მას აშინებდნენ გაქრისტიანებით და რუსის მთავრობისაგან უწყალოს დევნით, ყოველივე ეს-კი იყო ტყუილი და მტრობით მოგონილი, რომ ამით აფხაზეთი დაკლილიყო და მერე ამათი ადგილები სხვებს ჩაეგდოთ უფასოდ, ოხრად. ეს ასეც მოხდა.

ოსმალში აფხაზები დაიტანჯნენ ხორციელად. იქ ამათი ორი ტანჯვა ერთად შეერთდა, სულიერი და ხორციელი, ამას ვერ გაუძლეს მათ და 50,000 სულზედ მეტი სადღეისოდ აღარც 5000 სული არის, მოისპნენ, გაწყდნენ სილატაკისაგან, გადაგვარდნენ და სხვანი. ასე გათავდა აფხაზეთის საქმე. რაც დღეს აფხაზეთში ხალხია დარჩენილი ორი იმდენი ოსმალში გაწყდა და ერთი იმდენი გზაში. ამათ სულიერ და ხორციელ ტანჯვის გამო აქ მოვიყვან ერთ ცნობას, რომელიც მოყვანილი არის ალექსანდრე ეპისკოპოსის ცხოვრებაში. აი აქ რას სწერს არქიმანდრიტი ამბროსი:

1866 წ. აფხაზეთის ამბოხების ჩაქრობის შემდეგ, როცა სჯულის გამო ვინ იცის რაები არ ხდებოდა, ამ დროს ერთი მაჰმადიან აფხაზი სახელად ურუსო ალექსანდრე ეპისკოპოსთან მისულა. ეპისკოპოსმა მისვლის მიზეზი ჰკითხა. აფხაზმა მოახსენა შემდეგი:

თქვენთან მიტომ გიახვლით, რადგანაც მე სამუდამოთ ვეთხოვები ჩემს სამშობლო ქვეყანას, მიედივარ ოსმალეთში საცხოვრებლად, ჩემი-შვილი ვაჟი-კი ვერ გამიმეტებია, ვერ წა-

მიყვანია იქ, მეშინიან, ამის მეტი არა მყავს რა. ცოლი და სხვა შვილები აღრე დავკარგე, არ ვიცი, რა მომელის უცხო მხარეში, მაგრამ მაინც ვტოვებ აქ ჩემს საყვარელ ქვეყანაში, მინდა ეს აქ იყოს, გარდა ამისა არ მინდა, რომ ჩემი უბედურება ჩემს ერთადერთ შვილსაც გაუზიარო. ამიტომ ვტოვებ აქ და ვითხოვ თქვენგან დახმარებას და მფარველობას, თუ კი ეს მისთვის საჭირო იქნება ოდესმე.

აი ასეთის გულ საწვავის და სულიერის ტანჯვით ყოფილან შეპყრობილნი, როცა თურმე აფხაზები თავიანთ სამშობლოს სტოვებდნენ და ოსმალეთში მიდიოდნენ. არც ეთმობოდათ ეს ქვეყანა და ვერც გარემოებას ეთვისებოდნენ, უმთავრესად კი ამათ უბედურების მიზეზათ გაქრისტიანების საქმე ხდებოდა, რასაც მათი ხოჯები და მოღები უფრო ამწვავებდნენ და რაც იყო მიზეზები ყოველივე მათის უბედურების და სამშობლოდამ გადასახლების და დაღუპვის. ამ უბედურების მიზეზებათ რამდენათაც მაჰმადიანთ სასულიერო წოდება იყო, მათხედ მეტი დანაშაულობა ჩვენც მიგვიძღვის, რადგანაც მათ ძალით გაქრისტიანება გახდა ყოველივეს მიზეზები. ეს ძალით მოწყობილი საქმე რომ არ ყოფილიყო, უამისოდ აფხაზები თავიანთ ქვეყნიდამ ფეხსაც არ მოიცივლიდნენ, ერთი კაციც არ წავიდოდა აქედამ ოსმალში. ერთის მხრით, რომ ყოველივე ცდა უბრალო იყო და უმნიშვნელო, ესა სჩანს იმ გარემოებიდამაც, რომ ძალით სჯულიდამ სჯულზედ გადასულნი, უკანასკნელ წლებს, ნამეტურ 1877 წ. და თვით 1880 წლებშიაც კი ისევ ისლამზედ გადავიდნენ.

ჯიბრმა ჯიბრი გამოიწვია, ყოველივე ცდა უბრალოდ დაიკარგა და მით საცოდავი აფხაზებიც თავიანთ სამშობლო ქვეყნიდამაც აიშალნენ და ვინ იცის საით წავიდნენ და გადასახლდნენ, სადაც მათ უკანასკნელ უწყალოდ მოსპობა და გაწყვეტაც მოელონად. 1894 წლებში ბათუმში მე ვნახე რამდენიმე აფხაზი, ოსმალოდამ დროებით მოსულნი და ბათუმის ახლოს, თავიანთ მონათესავე აფხაზებთან დროებით მცხოვრე-

ბნი, ესენი გავიცანი, ლაპარაკი გვქონდა გადასახლებულ აფხაზებზედ, იგინი ქართულად კარგად ლაპარაკობდნენ. აქ მე მოვიყვან ეხლა იმას, რაც კი მათ სიტყვით სიტყვა მიამბეს. აქ ჩემსას არასფერს მოუმატებ, ყოველივე მათი ნათქვამი არის.

ბატონო ძიავ, რაც მოადა, მოხდა, ჩვენ კი დავიღუპეთ. ზოგი ჩვენი ბრალია, მაგრამ უმეტესი კი თქვენების ბრალია. ძალით სჯულიდამ სჯულზედ გადასვლა არ არის კარგი. ჩვენ ორსავე მხრიდამ გვაშინებდნენ, ჩვენც ხამი ხალხი ვიყავით, ამიტომ მოვიშალენით ჩვენის ცხოვრებიდამ და წავედით ოსმალში საცხოვრებლად, სადაც ჩვენ ამით თითქმის დავიღუპენით. აღრე იქ ჩვენი აფხაზების 100 ათასი კაცი მეტი იყო, დღეს კი იქ ამის აღარც მეთექვსმეტი ნაწილი დარჩა. ვინც იქ ჩვენი საცოდაობა ნახა, ვინც ჩვენი გაჭირება და სილატაკეს შეესწრა, იგინი ცრემლებს ღვრიდნენ ჩვენის საცოდაობით.

ასეთის საცოდაობით და გაჭირებით გაწყდა მთელი იქაური აფხაზები. გადარჩა ძალიან მცირე რიცხვი, კოტანი სტამბოლში ვცხოვრობთ. ოსმალში ჩვენი დღეს აღარაფერი არის, იქ თქვენ აფხაზებს ველარსად შეხვდებით, კოტაოდენი აქეთ ლაზისტანში არიან დასახლებულნი. ესენიც აქ ისე წამხდარან, რომ მათ აფხაზურის აღარაფერი იციან, იგინი ლაზებს დანათესავეებიან და დღეს ლაზურად ლაპარაკობენ, თქვენ მათ ლაზებისაგან ველარ გაარჩევთ. ასე დაიღუპა ჩვენი საქმე, ასე მოვიშალენით ჩვენის ქვეყნებიდამ და იქაურის ქვეყნებიდამაც.

ჩვენი ქალები და ნამეტურ დედაბრები და ბერი კაცები ცხარეს ცრემლით მოსტირიან თავიანთ სახლ-კარს, რამდენსაც იგინი მოიგონებენ თავიანთ სოფლებს, იმდენად იგინი მწარეთ სტირიან ხოლმე, თქვენ არ გინახავსთ მათი საცოდაობა და ტირილი, ამიტომ შეიძლება თქვენ ეს არც კი წარმოიდგინოდ. ყოველივე ეს ჩვენი დაღუპვის მიზეზები სულ თქვენი ბრალია, ძალას გვატანდნენ, გვაშინებდნენ და ჩვენც როგორც ხამი ხალხი წავედით, გავიქეციით და მის მერე ბევრიც ვინანეთ, ვიწყველეთ და ვწუხდით, მაგრამ მეტი რა გზა

გვექონდა, შიშის გამო უოველიფერს ვითმენდით და ამ მოთ-
მინებაშიაც სუ გავწყდით და მოვისპენით. დღეს აფხაზები
რიცხვი ოსმალეთში სამთლით საქმებარია, ჩვენ იქ აღარსად
არაფერი ვ-რთ. ან თქვენ რა იპოვეთ ამით, რა შეიმატეთ,
ჩვენის დაღუპვით, ეს ჩვენ არ ვაცით, ჩვენ კი მოვიშალენით
ჩვენის ქვეყნიდამა და მისის წყალობით სულაც მოვისპეა. ეს
სულ ძალადობის ბრალია.

აფხაზების გადასახლება საქართველოდამ ოსმალეთში იწ-
ყება XVIII საუკ. დამდეგიდამ. მინამდის ამათი გადასახლება
თუ ხდებოდა იგი ოსმალოს მთავრობის შეთაურობით იყო,
მერე-კი XIX საუკ. დამდეგიდამ-კი, ესენი როგორც ისლა-
მის ფანატიკები, თავიანთ სურვილით მირობოდნენ ოსმალეთში.
ამათ წასულთა რიცხვს ასე ანგარიშობენ თვით აფხაზები.

5000 ათასი გადასახლდა და 1810 წ.

10.000 ათასი გადასახლა 1829 წ. ფოთის აღების დროს.

20,000 ათასი გადასახლდა 1856 წ.

15,000 ათასი წავიდა 1860—1866 წლებს. ოთხივ დროის
გადასახლებულთ რიცხვი ზედ მიწევნით მკოდნეთ ანგარიშით
უდრის

50,000 ათას. აქ, საქართველოს აფხაზეთში დარჩენილან
სადღეისოდ შემდეგნი მცხოვრებნი:

20,000 ათასი გაქრისტიანებულ აფხაზნი და.

20,000 XVII საუკ. შემდეგ გაჰმამადიანებულნი.

სულ მაშასადამე აფხაზების რიცხვი საქართველოს აფხა-
ზეთსა თუ ოსმალეთში უნდა იყოს 900,000 ათასი, ეს რიცხვი
ჩვენ ერთობ მცირედ მიგვაჩნია, ნუ თუ მთელი აფხაზეთი ძვე-
ლად 100 ათასზედ მეტი არ იყო ორივ სქესის, ეს შეუძლებ-
ელი არის.

ოსმალში წასულთ აფხაზთა რიცხვი სადღეისოდ თითქმის
მოისპოა. რაც ამათ მწუხარება ნახეს, ამაზედ მეტი ჭირი, ჩერ-
ქვებმაც გამოიარეს. აფხაზთ გადასახლება იყო მარტოდ
გადასახლება სულის საცხონებლად ოსმალეთში, თორემ სხვა

ფრავ მათთვის, იქ იყო ტანჯვა სულის, ცხოვრების გენი-
ჯოჯობებით და არა აფხაზეთის მსგავსი სამოთხე ქვეყანა-
და მასში ნაზათ ცხოვრება. ეს რომ სწორედ ასე იყო და
ცხადი, ამას ასაბუთებს ის გარემოებაც, რომ ოსმალში მყოფი
აფხაზები ყოველთვის ცრემლით იგონებდნენ თავიანთ სამშობ-
ლოს, თითქმის ცრემლს ღვრიდნენ შინ დაბრუნებისათვის,
მაგრამ აბა ამის ძალას მათ ვინ მისცემდა, როცა მათ პირში
სულიც აღარ აქვდათ შერჩენილი.

მაინც მათში გამოჩნდნენ იმოდენიც, რომელთაც მოა-
ხვრხეს იმდენი ქონების შექმნა, რითაც მათ შეეძლებოდათ
სამშობლოში დაბრუნება. ესენი მოემზადნენ, აკრიფეს ყოვე-
ლივე თავიანთი ბარგი-ბარხანა და 1879 წ. აგვისტოში გა-
მოუდგნენ საქართველოს, წამოვიდნენ აქეთ, ამათი რიცხვი
ორივე სქესის შესდგებოდა 1000 სულზედ მეტს, მთელი დი-
დი გემი ასეთის წამოსულის აფხაზებით გაივსო. ეს ოსმალს
გემი ბათუმსაც მალე მოადგა, იგი აფხაზებით ბათუმს მოვიდა
ღროით მაგრამ გემი ხმელეთს ვერ მოუახლოვდა, აფხაზებს
მცნობათ, რომ თქვენი მიღება აქ შეუძლებელი არისო. გემი
დარჩა ზღვაში, ხმელეთიდან კარგა მოშორებით. მაშინ აფხა-
ზებს გამოუვლიად დიდი სატანჯველი, ცრემლი, ტირილი
შიშშილით: კაცები და ქალებიც დახოცილან. მერე კი შეიწ-
ყნარეს მათი თხოვნა და დააბრუნეს აფხაზეთში.

ლაზების გადასახლების ამბები შეკრებილი თვით ლაზებში.

ლაზების გადასახლებას დიდი ისტორია აქვს, ეს ჩვენ
ზეპირ ამბებით ვიცით, რადგანაც ლაზებში მოხუცებულთა
ზეპირად იკოდნენ ლაპარაკი, რომ ჩვენი ძველები ოსმალეთში
ხშირად ვადუსახლებიათო. რაც დღეს, 1894 წ. ლაზები არიან,
აღრე ათი ამდენი ყოფილა, დღეს მთელი ლაზისტანი ხალ-

ხით იქნებოდა სავსეო. მაგრამ აი ხომ ხედავთ, რომ მთელი ლაზისტანი განახევრებული არისო. ლაზებით სავსე გახლავსთ მთელი ოსმალეთიო.

ლაზების უმეტესი ნაწილი ხელოსანი და წვრილი ვაჭარი ხალხია, იგინი ადვილად მგზავრობენ სხვა და სხვა ქვეყნებში და ხელოსნობით და ვაჭრობით სცხოვრებდნენ, ვიდრე ესენი ქრისტიანები იყვნენ, მინამდის ამათგანნი უმეტესად, საქართველოში გადმოდიოდნენ და ხელოსნობდნენ. უმეტესად ღურგლები და კალატოზები სულ თქვენებში მოდიოდნენ სამუშაოთაო. გურიას, იმერეთს და სხვაგანაც.

მართლაც ძველად უმეტესად ხალხი სხვა და სხვა ხელობას ამ ლაზებისაგან სწავლობდნენ. რაც ლაზები ისლამს დაუკავშირდნენ, მას შემდეგ მათი მისვლა-მოსვლა ქართველებთან შემცირდა, რადგანაც სასულიერო წოდებას ამის შიში აქვდა და მიტომ აქეთ აღარ უშვებდნენ, რომ მისვლა მოსვლით და სახელოსნო საქმეთა დამოკიდებულების წყალობით მათ ძველი სჯულის აღარა გახსენებოდათ რა.

ამიტომ ზემო ხსენებულ კუთხეთა მაგიერ ლაზებს დარიგება მიეცათ, რომ მათ სახელოსნო საქმეებისათვის ოსმალეთის ქვეყნებისაკენ ევლოთ, რითაც იგინი უფრო მეტ ხელფეს აიღებდნენ, ლაზებმაც დაიწყეს ამიტომ იქით მოგზაურობა და მართლაც უშიშრად იწყეს საქმეების შოვნა და მუშაობა. პირველ დროებში ამათ უმთავრეს ბინათ შავი ზღვის ნაპირა ქალაქები და დაბები იყო, მერე უმეტესად ტრაპიზონში გაიმართეს სადგური ბინა, საქმე ისე მოეწყო, რომ ამ ორასი წლის წინედ 1700 წ. ტრაპიზონში ლაზთა ხელოსნობის იყო რამდენიმე ათასი სული, რომელნიც იქილამ მარჯვედ ემგზავრებოდნენ მთელს ოსმალს იმპერიის ქალაქებში და იქ ესენი ხშირად დიდ საქმეებსაც შოულობდნენ.

ასეთის საქმიანობის წყალობით ლაზები თურმე ლაზისტანს ხშირად სცილდებოდნენ და საქართველოს სანაცვალოდ ოსმალეთის ქალაქებში სახლდებოდნენ. 1770 წლებს, თვით

კოსტანტინეპოლიც კი სავსე ყოფილა ლაზელი დურგლებით, კალატოზებით, ხუროებით, მკედლებით და სხვა ხელოსნებით. სამწუხაროდ, ძველადგანვე ლაზების ეს სახელოსნო ცოდნა და საქმიანობა გაჩაღდა მათს გადასახლების უმთავრეს მიზეზათ და ესენი ამიტომ თავიანთ ქვეყანას ერთობ ადვილათაც ეკარგებოდნენ, ეს დაკარგვა ხშირად მათის ნებითაც ხდებოდა, თავის ქვეყნიდამ შორს წასული ხშირად შინ აღარ ბრუნდებოდა და იქით ირთავდა თათრის ქალს, სადაც მერე მას გადაგვარებაც ელოდა. ასე ლაზისტანს დიდი რიცხვი აქვს მოშორებული თავის ასპარეზიდან და დაკარგულნი.

ასეთ მოცილებულთ გარდა ლაზების რალაც ჯავრი ჰქონდა ოსმალოს მთავრობას, ამიტომ აქედამ ხშირად მათ შტრობითაც ჰყრიდა და ასახლებდა ოსმალოს ქვეყნებში. ჩვენში ბევრს ახსოვთ, რომ ლაზები ძალიან ხშირად ძალითაც აუყრიათ და ოსმალში გადაუსახლებიათ. ხშირად უმიზეზოთაც ჰყრიდნენ მათ, აყრის მიზეზათ ერთი უბრალო დანაშაულობაც კმაროდა თურმე. გარდა ამისი ასახლებდნენ მიტომაც რადგანაც შარს უგონებდნენ სჯულის გამო, ხშირად შარის მიზეზათ ლაზების სიკარგეც ხდებოდა. რაც ლაზების გადასახლება დაწყობილა მის შემდეგ გასული იქმნება ორასი წელიწადი. ლაზებს სჯულის გამო შარს ვერ უზავდნენ, რადგანაც ესენი წინათვე კარგი წმინდა თათრები იყვნენ, ამათი დანაშაულობა ამათი სიკარგე იყო, რაც ოსმალებს ძრიელ შურდათ. ორასი წელიწადი ჩვენ 1700 წლიდამ უნდა ვიგულისხმოთ. აქ ნათქვამ სიკარგეში—იგულისხმება ბევრნაირი რამ უპირატესი მხარენი და მასთან უმთავრესად კი მათი ზილამაზეც.

**მუსა კულუხაშვილი, მახმედ თომაშვილი და ოსების
გადასახლება ოსმალეთში**

(ვასილ თედეშვილის ცნობებით)

ჩვენს ქართველ მაჰმადიანთ გვერდით, ჩვენივე მეზობელთ და მოძმე ოსთ მაჰმადიანთ საქმეც მეტად საინტერესო არის.

ოსეთის ისლამთან დაკავშირება ეკუთვნის XVII საუკუნის ხვერიდამ, თითქმის იმ წლებიდან, როცა აფხაზეთში იწყეს ისლამის ვრცელება. ჩვენ ისლამთან საქმე არა გვაქვს, ჩვენ უკვლა სჯულს პატივს ვსცემთ. მხოლოდ არა ვართ თანახმა მის, რომ კაცმა რომელიმე სჯულის გამო მთელი თავის თავი და ისტორია დაივიწყოს.

რაც ქართველთ მოუვიდათ, როგორც ქართველ მაჰმადიანები გათახსირდნენ ისლამის გამო და დაკარგეს ყოველივე, ესევე მოუვიდათ თითქმის ოსებს. ესენიც ისევე გათახსირდნენ და გაგარეულდნენ როგორც ქართველები. თუმცა ისიც უნდა შეინიშნოს, რომ ისლამს სულაც არ უშლის ის გარემოება, რომ მის მალიარებელთ შორის, თათრის ტომთა გარეშე სხვა ერნიც იყვნენ მალიარებლად. ეს ასე უნდა იყოს, მაგრამ ჩვენში კი ეს ასე არ მოხდა და ისლამის სასულიერო წოდების წყალობით, სულ სხვა სენი და ბოროტება დატრიალდა, როგორც გვარის, ანუ ნაციის მჭამელად, ეს კი არ არის კარგი და პატიოსანი. სწორედ ასეთ გარემოებაში იყვნენ და არიან ჩავარდნილნი თვით ჩვენი მეზობელ მოძმე ოსებიც, ეს რომ ასე არის, ამას გამოაჩენს შემდეგი.

ოსები იმავე თავიდანვე ისლამის საშუალებით ისეთ ფანატუკობით აღმოსჩნდნენ, რაისა გამო მათ ოსმალში გადასახლება იწყეს 1770 წ. მის მერეც მათი რიცხვი არ მოსპობილა და ყოველთვის ჰქონიად გადასახლების ნატვრა და ტრფიალება. 1770 წლების შემდეგ გადასახლება 1812 წ. მოხდა, მის მერე 1829 წ. და უმკველია სხვა და სხვა დროსაც მოხდებოდნენ, მაგრამ იგინი ჩვენთვის უცნობი არის, ამიტომ ჩვენ ავნიუხსავეთ ისევე ამ ჩვენი XIX საუკუნის გადასახლების საქმეს რაც უფრო მნიშვნალოვანი უნდა იყოს ჩვენთვის, ეს უკანასკნელი გადასახლება ოსებში იწყება 1840 წლიდან და გრძელდება 1866 წლებამდე. უკანასკნელი გადასახლება არის მათი მეტად საგრძნობელი და მასთან საყურადღებოც.

უკანასკნელ გადასახლების მიზეზათ აფხაზეთის საქმე გაბ-

და და აფხაზთა გადასახლება ოსმალში. აფხაზთა აყოლებას ვარეშე აქ ამათში მიზეზები იმ გადასახლებასაც ედება, რადვანაც 1830 წლებიდან, ოსებში ქრისტიანობასაც უწყეს გავრცელება და ეს გარემოება ბევრის ოსისთვის იყო საწყენი. აქ ამ უკმაყოფილობას მხარი მისცა ოსმა მუსა კულუბოვმა, ოსეთში ობლასტნი უფროსმა. ამასა და იმ დროის კავკავის ეპისკოპოსთ შორის ცოტა მტრობაც ჩამოვარდა, მერე საქმე რომ გამწვავდა ამ მუსა კულუბოვის დარიგებით აიშალნენ ინგუშნი, ქისტები და მასთან მაჰმადიან ოსებიც. ამ მუსა კულუბოვის ცდით 1860 წლიდან 1866 წლამდე, ოსეთიდან ოსმალეთში გადასახლდა 20 ათასი მეტი მუსულმანის სჯულის მექონ ოსებთაგანი. 20 ათასი სული ისეთის ერისათვის, როგორც ოსები არიან, უნდა ითქვას, რომ იგი ერთობ საგრძნობელი დანაკლისი არის. ოსები თურმე თავიანთ სემშობლოდან არსად არ წავიდოდნენ, ამის მიზეზი ქრისტიანობის გავრცელება გამხდარა ოსებში. ქრისტიანობის გამო ზემო ხსენებული მუსა კულაევი კავკავის ეპისკოპოს გადაჰკიდებია, მერე ეპისკოპოს ამაზედ უჩივლია, ამიტომ ამათში მტრობა ამტყდარა და უკანასკნელ მუსა კულაევს 20 ათასი ოსთა მაჰმადიანობა ოსმალში გადუსახლებია და თვითონაც იქ გადასულა. იქ ამას თურმე ფაშობა მისცეს იმოდოლა ხალხის მიყვანის გამო.

მუსა კულაევს დიდად უმეცადინია და მაინც მთლად ოსთა მუსულმანობის სრულიად გადასახლება ვერ მოუხერხებია. მას წაუყვანია ზემო რიცხვის ხალხი, ამაზედ მეტი აქაც დარჩენილან. ოსები ოსმალეთის სახელმწიფოში ისე დაუფანტავთ და დაუბნევიათ, რაისა გამო მათ ასე მოკლე დროის განმავლობაში ოსების ხსოვნის ყოველივე წარბოცვიათ, მოსპობილან. ისლამის წინაშე ოსებიც ისეთივე მუსულმანები არიან, როგორც მესხელ და ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები. ასე უღვთოდ დაიკარგა ამოდენა ხალხი ოსმალეთში. ოსებთან

ერთად გადუსახლებიათ ინგუშები და ქისტებიც. უმეტესად კი მუსულმან ოსები.

როგორც ჩვენ ქართველ მაჰმადიანები ვართ უბედურები, ისევე მაჰმადიან ოსები იყვნენ, როგორც ჩვენ არ გვაქვდა შეგნება სჯულსა და ქვეყანაზედ, ისევე ოსთა მაჰმადიანები იყვნენ. მათ სულ არ აქვდათ მის შეგნება, რომ შეიძლება ოსი ოსის, ანუ ირონის—თუ ერის ტომისა იყოს და მასთანავე ისიც შეიძლება რომ ერთი ოსი ქრისტიანობას აღიარებდეს და მეორე ისლამს, ამასთანავე ერთიცა და მეორენიც იყვნენ რუსის ქვეშევრდომნი. რუსეთის ხელში იყვნენ და მუსულმანს ხმას არაფერს სცემდეს, იგი აქ დაშთეს თავის ისლამით უვნებლად, არა ამის შეგნება მათ არ აქვდათ: და ამიტომ ყოველთვის იმას ფიქრობდნენ, რომ ისლამის მექონ კაცს უსათუოდ მუსულმანის სჯულის მექონი ხელმწიფე უნდა ჰყვანდესთო.

ამიტომაც იყო, რომ ოსის მაჰმადიანები ყოველთვის მომხრენი იყვნენ შამილისა. ესენი შამილს საიდუმლოდ პატივს სცემდნენ და მასთან დახმარებასაც აძლევდნენ საიდუმლოდ, რაც უკანასკნელ ცნობილ იქმნა თვით რუსეთის მთავრობის წინაშე და რამაც გამოიწვია დიდი უსიამოვნობა, მთავრობამ ცნობების კრება დაიწყო, ამ გარემოებას მახმედ თომაშვილიც გაუმძღავრდა, ბევრს ალაგას რუსეთის მხედრობას სხვა და სხვა ვიწროებიდამ უსაფრდებოდნენ და ჯარს უხოცდნენ. ბევრის ხოცვის შემდეგ ყოველივე ძლეულ იქმნა და მახმედ თომაშვილი ციმბირში გადასახლებული, მუსა კულუხაშვილიც კი ოსმალში გადავიდა.

შამილის დაპყრობამდე მუსულმან ოსებს იმედი აქუნდათ, რომ იქნება შამილი გამაგრდეს და კავკასიაში იგი მუსულმანთა მეფედ გამოცხადეს და ყველა მუსულმანებიც მის მფარველობის ქვეშ ვიქმნეთო. იმედი ჰქონიად, რომ თუ შამილი არ დეცა, მაშინ ჩვენთვის შეიძლება რომ ოსეთში, ოსების წილ გამთავრდეს მახმედ თომაშვილი, რომლის გვარიც წარმომდგარია გვარი—თამარაშვილიდან და რაც ნათესავი არის

ბაგრატიონებისაო. მაგრამ ეს ვერ მოხდა და ვერც მოხერხდებოდა. რაკი მუსა კულუხაშვილი ოსმალში გადასახლდა და მახმედ თომაშვილიც კიმბირში გაგზავნეს, მის გამო მაჰმადიანთ ოსებიც დიდს მწუხარებაში შთაცვივდნენ და მათ სახსრად და მშვიდობის ნიშნად მხოლოდ გადასახლება დაინახეს.

შეიძლება მუსა კულუხაშვილს და მახმედ თომაშვილს ვერც-კი გაეწყობოთ რამე, ამის ნიშანი არის ის გარემოებაც, რომ მათი ამჟამინდელი არ იყვნენ ქრისტიან ოსები, იგინი გავლენას ახდენდნენ მარტოდ მუსულმან ოსებზედ, ამის უმთავრეს მიზეზად ისე თვით მათი შნო და გავლენა არ იყო, როგორც ისლამის სახელწოდება და მისი მიპართვა. ამ გარემოებას ზედ დაერთვა მათი ცდა და ამიტომაც მოხდა ისე უადვილესად ოსთა გარდასახლება ოსმალეთში, მუსულმან ოსების ცოტაოდენი მაინც დარჩენ ოსეთში და იგინი დღესაც სცხოვრებენ აქ. ოსმალეთში გადასახლებულ ოსების დღეს არავინ რა იცის, იგინი ოსმალეთის სხვა და სხვა კუთხეებში დაიპნენ და ასე დაპნეულნი სცხოვრებენ, მოკლე დროის განმავლობაში მათი რიცხვი იქ სამუდამოდ მოისპობა. ცოტაოდენი ამათ რიცხვი სტამბოლში სჩანს, იქ ესენი მიკედლებულნი არიან გადასახლებულთ ჩერქეზებს და აფხაზებთან. ყველა ამათში დღეს საერთო ენად ოსმალური ენა არის მიღებული.

უნდა შეინიშნოს, რომ ოსებმა თავიანთ სამშობლო უბრალოდ დაჰკარგეს, რუსები შემდეგ არ გააქრისტიანებდნენ და არცარა სხვა რამ ტვირთს დააკისრებდნენ გადასახდათ. ამის ფიქრებით იყვნენ ოსები, ამისი ეშინოდათ და მიტომაც აიყარნენ და წავიდნენ ოსმალში. იქ ამათ არაფერი შეიძლება გააყვათ თურმე და მიტომ მოკლე დროის განმავლობაში დიდს სილატაკეში ჩავარდნენ. ბევრი თურმე ნანობდა დიდათ, რომ ჩვენს სამშობლო რათ დაგვარგეთ და აქეთ რათ წამოვედითო. ზოგი დაბრუნებასაც აპირებდა, მაგრამ შეიძლება არ აქენდათ და მიტომ ველარას ახერხებდნენ წამოსასვლელად. ასე და ამ

გვარად დაიღუპნენ ეს ბედშავნი ოსმალეთის სახელმწიფოში. ამით გადასახლების შესახებ ოსებში ბევრნაირი ზეპირ ამბებია დაშთენილი. იგი ღირსია შეკრების და ანუსხვის. ამიტომ ურთავთ აქ ამ ზეპირ ცნობებსაც:

5,000 ათასი ოსი გადასახლდა 1829 წ.

3,000 ათასი ოსი გადასახლდა 1856 წ.

20,000 ათასი გადასახლდა 1863—1866 წ.

სულ 28 ათასი ორივე სქესის. სხვა ცნობები ჩვენ არ გვაქვს

გადასახლების ქადაგებანი

ეს ქადაგება 1877 წლებს არის შედგენილი. ამით უქადაგებდნენ ქართველებს, ლაზებს, აფხაზებს, ოსებს და სხვებსაც.

ეს ქადაგება შედგენილია ოსმალოს სასულიერო წოდებისაგან და წარმოგზავნილი ქართველ მაჰმადიანთ ხოჯებსა და მოღლებში საქადაგებლად. ამას მოვიყვანთ სიტყვით-სიტყვას, როგორც ქადაგებდნენ 1877—1881 წლებში.

„მართლ-მორწმუნე მუსულმანებო, ჩვენისთანა ბედნიერი ხალხი არც ერთი სჯულის ხალხი არ არის. ჩვენ ჩვენის სჯულის ძალით დიდი ბედნიერები ვართ, ხოლო ამ ბედნიერებას კი ჩვენ არ უფრთხილდებით და არ ვაფასებთ. ასეთ ბედნიერებას სხვა სჯულის ხალხი დანატრულებულია. ჩვენ რაც გინდოდა ჩავიღინოთ, რაც უნდა ავი საქმე ვქნათ, მაინც ბოლოს ღმერთი გვაპატიებს. ორივე მხარეს შვებას გვაძლევს, აქაც და იქაც—საიქიოს. ჩვენ ყველა მუსულმანები საიქიოს ჯენეეთში წავალთ, იქ ჩვენთვის ჯენეეთის კარი ღია იქნება, მხოლოდ მუსულმანმა უნდა ეცადოს, რომ სიკვდილის დროს, მუჰამედის ლოცვა არ დაივიწყოს და „სელავათი“ სთქვას. ასეთია ჩვენი წმინდა სჯული, ასე გვფარველობს ჩვენ, ასე გვაპატრონობს, საიქიოსაც გვაბედნიერებს, ჩვენ სამოთხო სიკო-

ცხლეშივე გვაქვს მოპოვებული, ესეთი ბედნიერება არც ერთ ხალხს არა აქვს. იგინი ამას დანატრულები არიან. ეს მარტოდ ჩვენა გვაქვს, მარტოდ ჩვენ მუსულმანებს, მარტოდ ჩვენა ვასარკებლობთ ავით.

ხოლო ჩვენ კი ასეთი წმინდა ბედნიერი სჯულის ფასი კი არ ვიცით, არც ვცდილობთ რომ გავიგოთ და შევიტყოთ მისი ფასი და ვეცადოთ მით, რომ ოდესმე ჩვენი სული საიქიოს წავა და სხეულიც ჯენეეთში შავა, იმ დროს, ჩვენი წმინდა სჯულის მექანი ხორციც ისეთ წმინდა მიწაში დაიმარხოს, ისეთ ალაგას, სადაც მუსულმანს შეჭფერის, რაც სასიამოვნო იქმნება თვით იმ სულისთვის, რომელიც გვამს-ხორცს განშორდა. ჩვენ სულის ვალის საქმეებს კი ვასრულებთ და ხორცისათვის კი არა ვზრუნავთ, არა ვცდილობთ რომ სულის გასვლის შემდეგ ხორციც კარგ ალაგას დაიმარხოს. ჩვენ კი მას უწმინდურ მიწაში ვმარხავთ, უწმინდურ ვიწარებს ვაქელინებთ ფეხ-ქვეშ. ეს არ შეგვფერის ჩვენ, ჩვენი წმინდა სჯულის მექანი სხეულიც ისეთ მიწაში უნდა დაიმარხოს, სადაც ის შევბას მიიღებს, სიამოვნებას და ისიც ცხონდება, თორემ მარტოდ სული ცხონდეს და ხორცი კი უწმინდურთ ფეხ-ქვეშ გაილაზოს, ეს არ იქმნება ჩვენთვის კარგი, მარტო სული ცხონდეს და ხორცი კი დაიტანჯოს, ეს ღვთის მოსაწონი საქმე არ არის.

ყოველი მუსულმანი ამის ფიქრს უნდა მიეცეს, ამაზედ უნდა იტიროს მან, რომ სიკვდილია შემდეგ რაკი ყველა ჩვენი თათრის სულები წმინდა მუჰამედთან — ჯენეეთში წავლენ, ხორციც კაი ალაგას იყოს, სულმა ჯენეეთში იხაროს და ხორცმაც აქა. ამაზედ მეტი სიმდიდრე მუსულმანისათვის სხვა არაფერია საჭირო. ჯერ ღმერთი გვითმენს ამას, იგი ელის ჩვენგან რომ ჩვენ გონს მოვიდეთ და ხორცის საქმეს უბატონოთ, თუ ეს ასე არ შევასრულებთ, მაშინ მუსულმანისათვის ჯენეეთის კარი დაიკეტება. მუჰამედი შემოგვწყურება, ყველანი ჯოჯხეთში ვიწყებთ სვლას. მერე, იცით რა იქნება იქ,

რა საშინელება, პირიდან გველები ჩაგვიძვრებიან და ჩვენი წე-
ლებიდან ამოყოფენ თავს და ცეცხლს წამოისვრიან პირიდან,
ჩვენც საჩანჯველს მივეცემით, იქ ჩვენთვის ცეცხლის, გველე-
ბის და ასეთ მანე მხეცების მეტი სხვა იქ არაფერია, ჩვენს სა-
მუდამო ტანჯვას ჩვენვე დაუწყებთ მზერას, იქ ჩვენთვის არ-
საიღამ რა შევლა იქმნება, სულ დავიტანჯებით სულით, ხორ-
ციით, ყველაფრით, გველები ხან შეგვკამენ და ხან ცოცხლებს
გადმოგვყრიან პირიდან, რომ ვიტანჯოთ და ვიკვნესოთ. ხან
ანთებულს კუპრის ცეცხლში ჩაგვყრიან, მაგრამ არც იქ და-
ვიწვით, იქაც წვისაგან დავიტანჯებით.

მაშინ ჩვენთვის ერთი ბეწო წყალი დიდი ფული ელი-
რება. მაგრამ ამას ვინ მოგვცემს, არავინ. ხან კი შავი ზღვა-
სებ წყალი მოვარდება და ცეცხლს გააქრობს, მაგრამ ჩვენც
დავილუპებით, იქ ზღვის ვეშაპები ჩაგვყლაპამენ, ეხლა იქ და-
ვიტანჯებით იმათ გვამში, მერე წყალიც გადავა, დაშრება
ვეშაპები პირიდან გადმოგვყრიან, მერე კიდევ ცეცხლში ჩავარ-
დებით და სამუდამოთ ასეთ ტანჯვაში ვიქნებით, რომ ყველა
ესენი ავიცდინოთ, ამიტომ უნდა ვეცადოთ, რომ ჩვენი სხე-
ულიც სიკვდილის შემდეგ წმინდა მიწაში იქმნეს დამარხული.

მერე, სად არის ასეთი წმინდა მიწა, მკითხავთ თქვენა?
შე გეტყვით: იქ არის ასეთი მიწა, სადაც ჩვენი ფაღიშახი
ზის, იქ არის იქ, მერეთ ამისათვის რა არის საჭირო რომ
ჩვენი სხეულიც წმინდა მიწაში დაიმარხოს, მით წმინდა მაჰმადი
არ გავარისხოთ და ჩვენც ავსცდეთ ჯოჯოხეთში ტანჯვას.
ამიტომ ჩვენი კაცისათვის აქედგან მხოლოდ გარდასახლება
არის საჭირო, თათრის მიწაში „მუჰაჯირათ“ წასვლა, თორემ
სხვა ყოველივე მოხერხდება.

ოო! გადასახლება, გადასახლება! რა ძნელი გასაგონია,
რა დიდი სმკმეა, მაგრამ რა გაეწყობა, ვისაც სააქაო საიქიოს
ურჩევნია, ვისაც სურს, რომ სააქაოს ცოდვები ევატიოს და
საიქიოს ღებნა მიიღოს, იმისათვის ეს ძნელი არ იქნება. ვი-
საც ჯოჯოხეთში ტანჯვის ეშინიან ის ამას არ შეუშინდება,
ის ყველას მოახერხებს და მით სამუდამო ტანჯვასაც ასცდება,
ვინც აწას ვერ მოახერხებს, ის ბლაცვი უნდა იყოს. მტერთ

თავის სულისა და ხორცისა, ამისთანა კაცი ისევ აქ დარჩეს, აქ იყოს, აქ არის მისი ბინა და ბარემ ბოლოს გაგიაურდეს, გაქართველდეს. კერპებს, უსჯულოებს და უღმერთოებს მიევატოს. ჩვენ მუჰამედს და ფადიშახს ასეთი მზღალები არა სჭირიათ. მაგრამ ვაი მათი ბოალი, ბოლოს ინანებენ. როცა ჯოჯოხეთში სამუდამო ტანჯვას მიეცემიან.

მაგრამ იცით რას გეტყვით, ვისაც ეს არ უნდა, ვისაც ტანჯვის ეშინიან, იმან აი რა უნდა ქმნას: ვიდრე გადასახლებას იფიქრებს, მინამ მან ჯერეთ ეს მხარე უნდა ამიღოს გულიდამ, ამოირიცხოს, დაივიწყოს და მერე გაბედოს გადასახლება, თუ არა და აქილამ რომ წავიდეს და იქ შენანება დაიწყოს, თუ რათ წამოველო, ასეთი კაცი ისევ აქ დაშთეს, აქ არის მისი ადგილი. იქ რაც უნდა გაქირება ნახოს, უსახლობა, უპურობა, უფულობა და ქალ-ბალანაც მოუმშვიდეს, გინდ სულ მხოლოდ მუსულმანებზედ დაეყიდოს მაინც იგი შენანებაში არ უნდა შევიდეს და აქაური არაფერი არც უნდა გაიხსენოს, არც ბალი-ბოსტანი, არც ცივი წყალი, სახლ-კარი, არც ავი და არც კარგი.

ერთის სიტყვით არაფერი არ უნდა მოიგონოს, სიტყვით თუ საქმით ეს მხარე სრულიად უნდა დაივიწყოს, ამოირიცხოს გულიდამ ისე, რომ ვითომც ამ მხარეს შავი ზღვა სცემია და მით დიდ ზღვათ ქცეულა, წაულეკია ყოველივე და მოსპობილა. რაკი ერთხელ დაიძრა კაცი და წავიდა, ის აქაურობას უნდა მოესხლიტოს, მოშორდეს და აქ მოსვლის აღარაფერი უნდა იფიქროს, იქ იყოს, იქ მოკვდეს და წმინდა მიწაში დაიმარხოს და მით სამუდამოთ ასცდეს ჯოჯოხეთში ტანჯვას. აბა ვისაც კი შეგიძლიანთ სულისა და ხორცის შევლა, საიქიოს სამუდამო სიცოცხლე და ცხოვნება, ადექით, მოშორდით აქაურობას, წადით იქით სადაც ჩვენი სჯულის მზე და მთვარე ამოდის, სადაც წმინდა მიწა არის, სადაც ჩვენი ფადიშახი ზის, სადაც მუსულმანის ხმა ისმის, იქ არის მხოლოდ მუსულმანის ბინა, იქ არის მისი საუკუნო სახლ-კარი, ადგილი. სამარხი და ცხოვნება, ჯენეთში წასვლა. აბა თქვენ

ოცით, მართლ მოარწმუნეო, თუ მრავლად წახვალთ გიაურების ქვეყნიდამ, მოშორდით მათს ყველაფერს, ავსაცა და კარგსაც. გაფრთხილებთ და წინათვე გაუწყებთ საქმის გარემოებას, ახლა თქვენ იცით წასვლის საქმე და სულის ცხონებისათვის ზრუნვაც“.

ამ ქადაგებას მოღლები და ხოჯები წარმოსთქვამდნენ ცხარეს მკერ-მეტყველოურის კილოთი და ხალხს ისე იმონებდნენ, რომ სმენელნი გულში ხელს იცემდნენ და გმინავდნენ თავიანთ ბედზედ, რომ ეს მუსულმანის წმინდა ქვეყანა ამ გიაურებს რად ჩაუვარდა ხელშიო. ყველა მსმენელი მზათ იყო რომ ჯამედამ გასულიყო, მაშინათვე შესდგამოდა გადასახლების საქმეს და მით ეცხოვებინა თავის სული საიქიოს საუკუნოდ.

გარდასახლების, ანუ „მუჰაჯირად“ წასვლის წახალისებისათვის, ამ ქადაგებას გარდა სხვა ქადაგებანიც აქენდათ მოღლებს და ხოჯებს, რომელთაც იგიანი ყოველ პარასკევ დღეს წარმოსთქვამდნენ ჯამეში. ყველა ასეთ ქადაგების მეოხებით ზემო ხსენებულ მქადაგებლებმა თავიანთ საწადელსაც მიაღწიეს და ქართველთ მაჰმადიანთ უმრავლესობა თავიანთ ცხოვრებიდამ მოშალეს და ოსმალში გადასახლეს, სულ აქეთ იქით დააპნიეს. უნდა ითქვას ისიც, რომ ზოგი ერთ ალაგას, ქართველ მაჰმადიანებში იყვნენ ისეთნიც, რომელნიც ხალხის „მუჰაჯირად“ წასვლის წინააღმდეგნი ვახლდნენ, ხალხს დაწყნარებას უქადაგებდნენ, ბინიდან არ მოშლას, არსად გადასახლებას. ასეთი იყო სხვათა შორის აქარის მუფთი, ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი, იგივე სურმანიძე, სოფ მერისელი.

ერთ დღეს, მთელს ზედა და ქვედა აქარაში ხალხი შეიკრიბა ერთად, აქ ყველა იმას ყვიროდა რომ ჩვენი აქ დარჩენა არ შეიძლება, ჩვენ უსათუოდ მუჰაჯირად უნდა წავიდეთო. ესენი ამბობდნენ:

რუსნი მოვლენ და ჩვენ ყველას გაგვაგიაურებენ.

მეორენი იტყოდნენ:

რუსნი მოვლენ და ჩვენ სულ გაგვაქართველებენ. გიაური-
გაფხდებით, გვეტყვიან გურულებ რათ ლაპარაკობთო?

მესამენი იტყვიან:

რუსნი მოვლენ, ჩვენ დავიღუპებით, სულ გავექართველ-
დებით, ჩვენ ქალ-ბაღანას მოგვტაცებენ, ოჯახში შემოვლენ
და წაგვიღწამენ, იგინი კერპები არიან, იმიტომ ჩვენი მოშ-
ლა სჯობიან აქედამ და „მუჰაჯირად“ წასვლა. სხვანი კიდევ
სხვას ლაპარაკობდნენ რუსთა შესახებ, ყველა შიშს ამბობდა,
ზორციელად და სულიერად დაკარგვას. მაშინ ყველა გარდა-
შეტებული ფანატიკი იყო, ამ ფანატიკობას და მტრობას ნა-
თში ის გარემოებაც უფრო აფართოვებდა, რადგანაც რუსებ-
მა არტაანი აიღეს და ქართველ მაჰმადიანებსაც ზოგი ერთ
სულის კაცებმა აუწყეს, რომ ჩვენი საქმე წასული არის, ჩვენ
ქვეყნებს რუსნი უსათუოდ აიღებენ, ჩვენც სულ დავიღუპე-
ბით. ზოგნი იმედებს ამბობდნენ, რომ რუსნი ამ ქვეყანას ვერ
აიღებენო. ბევრის ლაპარაკის შემდეგ ამათ დაასვენეს ასე:
ჩვენი მუფთი გონიერი კაცი არის, წავიდეთ ქედში და ვკი-
თხოთ მას ამის შესახებ და ვნახოთ ის რას გვიჩვენებს, რას
გვეტყვის „მუჰაჯირად“ წასვლაზედ.

ესენი მალე გაემართნენ ქედისკენ და 4000 ათას კაცზედ
მეტი გაჩერდნენ ქედის ჯამეს წინ, აქ მალე გაჩნდა მუფთი
ახმედ ეფენდი. ამას ხალხმა გადასახლების შესახებ კითხვები
პისცა. ხალხის გადასახლების მიზეზების საფუძველად ზემო მო-
ყვანილ ქადაგებაში გატარებულ ზოგი რამ ცნობები მოჰყვან-
დათ. ახმედ ეფენდიმ იცოდა კარგად, რომ ეს ხალხი წაქეზე-
ბული იყვნენ სხვათაგან, ამან მალე მიმართა ხალხს, დააწყნა-
რა მათი მღელვარება და გარდასახლების შესახებ თავისებურის
ენით უთხრა შემდეგი სიტყვა, რომელიც ჩემს მგზავრობის
დროს აქარაში ბევრს ახსოვდა, ეს უეჭველია დღესაც ეხ-
სომებათ მათში ბევრს.

სიტყვა მუფთი ახმელ ეფენდი ხალიფაშვილის.

მართლ მორწმუნე მუსულმანებო! თქვენ მეკითხებით, რომ რა ექნათ ჩვენაო! მუჰაჯირად წასვლა გვინდა, აქ არ დავრჩებით, რადგანაც რუსნი გიაურება არიან, აქ მოვლენ, ჩვენ გაგვაქრისტიანებენ, ქალებს წაგვიპილწავენ, ბაღლებს მოგვტაცებენ, ბოლოს სულ დავიღუპებით, იგინი სულ კერპები არიან, უღმერთონი და უსჯულონიო? ყველა ეს თქვენ გაშინებთ დიდათ, ამიტომ მე გეტყვით თქვენი კითხვების პასუხებს: რუსნი უსჯულონი არ არიან, არც კერპები, მათ ღმერთი სწამთ, მათი კერპობის გამო ჩვენ წიგნებში არსად არაფერი სწერია. თქვენ ამბობთ, რომ ჩვენ უნდა მუჰაჯირად წავიდეთო. მერე, სად უნდა წახვიდეთ, ვისთვის და რისთვის? რა გაშინებთ თქვენა, რად სწუხართ, ჯერ ხომ რუსნი არ მოსულან, მოიკადეთ, მოვიდნენ იგინი. თუ მართლა აგვილებენ და დაგვიქვრენ ჩვენა, ყველა ამას რასაც თქვენ ამბობთ, მაშინ გავიცნავთ, თუ მართლა რუსნი ისე გვიზამენ, გაგვაგიაურებენ, ბაღებს დაგვტაცვენ, ქალებს წაპილწვენ, მაშინ, მე, თვით ეს მოხუცი, გამოვალ თქვენს წინაშე, ავიღებ ხელში ხმალსა და დამბაჩას, გაგიძღვებით წინ და შევებრძოლოდ, ბრძოლაშ ვინც მოკვდება, ის ხომ მორჩება, მოიხვეწებს და ვინც დარჩება, იმას კიდევ როგორც ერჩიოს ისე მოიქცეს, უნდა აქ დარჩეს რუსების ხელშ და უნდა ოსმალში წავიდეს მუჰაჯირად.

„მუჰაჯირად“ წასვლა არ არის ადვილი საქმე. იგი ძნელი რამ არის, ჩვენ წიგნებში ამაზედ აი რა სწერია: მუჰაჯირად წასულმა კაცმა გზაში თავის ცოლი და ქალები ისე უნდა წაიყვანოს, რომ მათ პირბადე არ მოეხადოთ და სახე არავინ დაუნახოსო, თორემ იგი ცოდვა ირის სჯულისაო.

„მუჰაჯირად“ წასულმა კაცმა ყმაწვილები, ანუ პატარა შვილები გზაში ისე უნდა ამყოფოს, რომ მათ პური არ მოემშეთ და ტანთსაცმელი და წულები არ მოაკლდესთ, თორემ იგი დიდი ცოდვა იქმნება.

„მუჰაჯირად“ წასულმა კაცმა უსათუოდ ხუთი ვახტის ლოცვა უნდა შეასრულოს, თორემ უამისოდ დიდი ცოდვა იქნება. ამით სჯულის საქმეც წახდება მუსულმანი კაცისათვის.

„მუჰაჯირად“ წასვლისთვის აი რა უნდა იცოდეთ თქვენა: თქვენ, აქ, თქვენს მამა პაპის სახლ-კარზედ სცხოვრობთ, სადაც თქვენ გაქვსთ თქვენი საკუთარი ბალი-ბოსტანი, ყანები და ყოველივე საზროდება, გაქვსთ სახლის ქონება და ზოგს შეძლება, მაგრამ უმეტესობა კი ჩვენში ფუხარათ არის დარჩენილი, ღარიბათ. ცხოვრებთ ისე, რომ იოლად მიდიხართ და ცოლშვილსაც არჩენთ დიდის შრომით.

„მუჰაჯირად“ რომ გინდათ წასვლა და უნდა მოიშალოთ აქ თქვენის ძველების საცხოვრებლიდამა, მის მერე, თქვენ იცით, რა მოჰყვება თქვენს ცხოვრებას ოსმალეთში? აქ სადაც შეძლება და მამა პაპისაგან დატოვებული მამულები გაქვსთ, აქ ამ საკუთრების დროსაც ვერ ცხოვრებთ კარვად, რიგიანად და ოსმალში შორს, უცხო ალაგას, სადაც თქვენ არც სახლ-კარი დაგხვდებათ მხათ, არც ბალი-ბოსტანი, არც სხვა რამ ის შეძლება რაც აქ გაქვსთ, აბა იქ თქვენ როგორ იცხოვრებთ? თქვენი ცხოვრება იქ არაფრად არ ელირება. თქვენ ამით უფრო ცოდვებს ჩაიდენ სჯულის წინაშე, ვინემც სიკეთეს. ამიტომ მე გირჩევთ, რომ ამ სამზიდის თავი დაანებოთ და თქვენს სახლებში, ცოლშვილში დაბრუნდეთ. თქვენ მე მიჰყურეთ და ჩემს სიტყვას, სხვების დარიგება თქვენ არ გინდათ.

თქვენ ამბობთ, რომ მუსულმანი კაცი მარტოდ იქ ცხოვრდება სადაც მისი სჯულის ფადიშახი ზისო, იქ არის მისი ბინა და სამარხიო. ესეც არ არის სწორი. მიწა ყველგან მიწა არის, იგი არც მუსულმანისი არის, არც გიაურის, იგი ღმერთისა არის. მისი პატრონი ღმერთია, ჩვენ არც ფადიშახი გვაცხონებს და არც იქაური მიწა. მუსულმანი ცხოვრდება მხოლოდ თავის კეთილის, კარგის საქმით, კეთილის რჩევ-

ით, მუსულმანი თუ ავი კაცი არის, იმას არავინ აცხონებს, ვინდ იგი მექას და მედინას წავიდეს. ამიტომ მე გირჩევთ, რომ ასეთ ფიქრებს თავი დაანებოთ, თუ მუსულმანი წმინდა არის და კაი კაცი, იგი ყველგან ცხონდება, თუ მუსულმანი წმინდა მუსულმანი არის, ის უსათუოდ რუსის მიწაზედაც ცხონდება, ამას ფიქრი და შიში არ უნდა. კარგ მუსულმან კაცს ცხონებას ვერაფერს წაართმევს, ვერც რუსი და ვერც სხვა ვინმე. ამიტომ გირჩევთ, რომ თქვენ გადასახლებას თავი დაანებოთ და თქვენს სახლებში დაბრუნდეთ ცოლშვილთან“.

ასეთის ქადაგებით ახმედ ეფენდომ ამოდოლა მოზღვავებული ხალხი სწრაფად დაამშვიდა და მის მერე ყველა დამშვიდებული წავიდა თავის სახლში და „მუჰაჯირად“ აღარავინ გასულა, ხოლო ეს დაწყნარება იყო დროებითი და როცა რუსებმა არზრუმის გაცვლა მოინდომეს და ამის სამაგიეროდ ოსმალთა მათ ბათუმს, ართვინს და სხვა კუთხეებს აძლევდა, მაშინ კი ხელ-ახლავ აიშალნენ, აქ მათ მქადაგებლებმაც დაუწყეს ქადაგება და აქარის რუსის საქართველოსთან დაკავშირების შემდეგ, მრავლად დაიწყეს აშლა და გადასახლება. ახმედ ეფენდი არც მერე აკლებდა თავის ქადაგებას მათ.

ქართველ მაჰმადიანთ ის პარტი, რომელთაც არ სურდათ რომ მათ სამშობლო საქართველო დაეკარგად.

ახალციხის აღების შემდეგ ჩვენ კარგად ვიცით, რომ რაკი ახმედ ფაშა არზრუმში გადაიყვანეს, ამიტომ მას დიდი ძალი ქართველ მაჰმადიანები გადაჰყვნენ თან და არზრუმის თემში დასახლდნენ. მაშინ თურმე ამ გადასახლებულების წინააღმდეგი ყოფილა ქორ უსეინ ბეგი ხიმშიაშვილი. ქორ უსეინ ბეგს ოსმალთა მთავრობის ჯავრიც სჭირებია, რადგანაც მათი სახლი მრავალ გზის აოხრებულა, თვით მის მამასაც ხომ თავი მოსჭრეს 1815 წ. ახმედ ფაშის სიკვდილის შემდეგ ქორ უსეინ ბეგს სურდა ფაშობა, მაგრამ ოსმალნი ამათ გვარის კაცებს

ფაშობას ადვილათ აღარ აძლევდნენ. ისიც ძნელი შემთხვევა იყო, რომ ახმედს მისცეს ფაშობა.

ქორ უსეინ ბეგი. დიდი წინააღმდეგი იყო ოსმალოს მთავრობის, ნამეტურ სწყინდა ის გარემოებაც, რომ ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლება ხშირად და ადვილად სწარმოებდა. რა კი ქორ უსეინ ბეგს ოსმალოს მთავრობა ეკვით უმზერდა, ამიტომ მას უპირატესობას არ აძლევდნენ და ამას გარდა სდევნიდნენ კიდევ. ესეც რასაკვირველია სამაგიეროს უხდიდა, აქარელები რომ „ნიზამის“ წინააღმდეგ წავიდნენ, ამის მეტაურობაც მის საქმე იყო. რაც შეეხება ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებას, ესეც იშვიათი იყო, რადგანაც ქორ უსეინ ბეგის ეშინოდათ და აბა გადასახლებას ვინ გაბედავდა, რომელი მოლა და ხოჯა იტყოდა ადვილად რამეს. ამას გარდა ქორ უსეინ ბეგი ოსმალოს მთავრობის უწყესობასაც მკაცრად ეწინააღმდეგებოდა. მათი წესების გავრცელების ნებას თითქმის ამხოზდა

ეს დასმენილ იქმნა სულთანის წინაშე, რომ სელიმ ფაშის ძე ქორ უსეინ ბეგი თქვენი მტერია, გურჯების გამოსახლებას აჩერებს, აქეთ არ უშვებს, ამას გარდა თქვენი მოშორებაც უნდაო. რუსებს და ქართველებს ემხრობაო. ოსმალოს მთავრობა ამაზედ გაჯავრდა, ამათ მალე ზომები მიიღეს და ქორ უსეინს აქარაში მიუსიეს ერთი ხელ-ლონიერი და ძლიერი ვილაც ქყონია, ახლად გათათრებული. ამას თან გააყოლეს მრავლად გამოჩენილი ხელ ლონიერი გმირებ, მაგრამ ამათ ვერაფერი გააწყეს, ქორ უსეინ ბეგმა ყველა იგინი სწრაფად გასდევნა ქედიდამ. ამის მერე მთავრობამ აქარაში მას მიუსია რვა ათასი ჯარის კაცი და მის მერე—კი იგი ძლეულ იქმნა თავისთანა მომხრეებით, შემდგომ ამის ქორ უსეინ ბეგი სტამბოლში იქმნა გაგზავნილი, იქ ამას თავი მოსკრეს და მით იყარეს ჯავრი. ასეთ დროსაც კი ქორ უსეინ ბეგ ქართველ მაჰმადიანებს სულ იმას ეუბნებოდა, რომ თქვენ გურჯები ხართ და თქვენის ქვეყნიდამ ფეხს ნუ იცვლით, ოსმალოში ნუ სახლდებითო.

ქართველ მაჰმადიანებში ყოველთვის ყოფილან თიფო-
ოროლა ასეთ ჰერნი, მაგრამ სამწუხაროდ მათ შესახებ სულ
არაფერი ცნობები გვაქვს. ქორ უსეინ ბეგის გამო ოსმალის
მთავრობა ისე გაბრაზდა, რომ ხიმშიაშვილებს ძრიელ სასტი-
კად დაუწყო მზერა, ამათ გვარის კაცებს ძალიან მტრობით
უმზერდნენ. ქორ უსეინ ბეგს რომ ქართველ მაჰმადიანთ ვა-
დასახლება ქირივით სძულდა, ეს დღესაც ბევრს ახსოვს მაფ-
ში. ასეთისავე თვისების იყო მისი ძმის შვილი შერიფ ბეგი,
რომელიც ცხადი მოწამეა ბიძასშვილის თვისების.

შერიფ ბეგი ხიმშიაშვილი. კაცი კარგად ცნობილი.
ამის მამა ახმედ ფაშა იყო და პაპა სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილი.
შერიფ ბეგი დიდათ სკდილობდა, რომ სამცხე-საათაბაგო
რუსეთის იმპერიას უომრად ჩაბარებოდა. დაკავშირების შემ-
დეგ ეს დიდათ სკდილობდა, რომ ქართველ მაჰმადიანები ოს-
მალში არ გადასულიყვნენ. ეს მათ აშკარად ეტყოდა ასე: ნუ-
ილუპავთ თავს, ნუ ლუპავთ ცალშვილს, თორემ ბოლოს ინა-
ნებთ. ეტყოდა ხოლმე, ბიჭო, სად მიხვალთ, სად ემგზავრე-
ბით. დაჰკარგავთ ყველაფერს, აქაც მოიშლებით და ვერც იქ
იშოვით რამეს. რუსებს თქვენს გარდა სხვანიც ჰყავს თათრე-
ბით ყმათ, მაგრამ მათ არავინ აქრისტიანებს. ამიტომ გირ-
ჩევთ აქ დარჩენას. ამ კილოთი არიგებდა ეს ბეგი მათ. ამის
დარიგებას დიდი ისტორია აქვს, ამიტომაც მოვითავსეთ აქ
ამის სურათი. ღირსი კი არის, რომ ამის დარიგება გადასახ-
ლების შესახებ სულ აინუსხოს.

ტუპამ ბეგ შარუაშიძე. აქარის ბეგი. მერე ამავე ნაწი-
ლის უფროსი. დიდი ერთგული თავის ქვეყნის, მომხრე ქარ-
თველ მაჰმადიანთ ცხოვრების და თითქმის მისთვის მებრძოლიც,
რომ ქართველ მაჰმადიანები ოსმალში სულ არ წასულიყვნენ.
ამ პირის ასეთ ცდას კაი ისტორია აქვს, უადგილობის გა-
მო ვერ ვნუსხავთ დაწვრილებით. მე თვით მიცხოვრია ამ
პირთან და მინახვს თუ ეს როგორ არიგებდა მუჰაჯირად წამ-
სვლელთ, რომ იგინი ოსმალში არ წასულიყვნენ 1891—92

აქარიდამ წერილებსაც სწერდა „დროება“ და „ივერია“-ში. ამ კაცსაც დიდი შრომა მიუძღვის 1893 წ. მწუხარებით მიტ-ხრა შემდეგი:—„მუჰაჯირის წასვლას მე დიდის დარდით უყუ-რებ, ამაზე მათთან ხშირად მილაპარაკნია, მტერი ბევრი იყო, აბრიყვებდნენ, ჩვენი არაფერი ესმოდათ“ და სხვანი.

ჰასან ციციშვილი. იყო რუსის დაბალი მოხელე. იყო გონიერი კაცი, ქართული კითხვა ისე შეისწავლა, რომ აქა-რიდამ გაზ. „ივერიაში“-ში წერილების წერაც დაიწყო. თუ-მცა ამის დროს, გადასახლება მრავლად აღარ სწარმოებდა, მაგრამ იგი მაინც მხურვალედ ებრძოდა ამ გარემოებას, რომ ოსმალში აღარავინ წასულიყო ქართველ მაჰმადიანი, ეს თა-ვის თავს ქართველ მაჰმადიანს უწოდებდა ყოველთვის.

ახმედ ეფენდი ხალაფაშვილი-სურმანძე. ცნობილი მუფთი. მახვილ-გონიერი. მერისის ხეობის სოფ. მერისელი. იყო დიდათ მომხრე ქართველ მაჰმადიანების, დიდათ მეკადი-ნე, რომ რაც შეიძლება აქარელები არ აყრილიყვნენ და სულ არ გადასახლებულიყვნენ ოსმალში. იხილეთ ზემოთ ამის შე-სახებ საჯარო სიტყვა.

ხოჯა ჰაჯი ლომან ეფენდი ბერიძე. გამოჩენილი მო-ხუცი, კარგად მკოდნე ისლამის. წმინდა მუსულმანი, მასთა-ნვე თავის თავს გურჯათ-ქართველად სთვლიდა. იმავ თავი-დგანვე ეს პირი ყველა ქართველ მაჰმადიანს აფრთხილებდა, რომ ოსმალში ნუ წახვალთ, თორემ თავს დაილუპავთ, საქარ-თველოსთანა ადგილებს თქვენ იქ ვერ იპოვნით, მე დამივლია იქ და ამას იმიტომ გაუწყებთო. გადიცალა 1891 წ.

ნური ეფენდი ბერიძე. ჭკვიანი, მახვილ გონიერი ხოჯა არის და მასთან ყადიც დაბა ხულის მეჯლისის, ამასაც თავის წინაპარივით დიდი რომა მიუძღვის გადასახლების წინაშე. ზე-გნის სოფლებიდან რომ თითო ოროლა კომლი მიდიოდნენ, ეს სულ ამ ხოჯის და ასეთების საქმე იყო. ამის აღწერას ნა-შავთ, ზეგნის აღწერაში“.

ჰასან ეფენდი მუფთი გვერდძე. ახმედ ეფენდი -მუფ

თის შემდეგ ეს იყო ბათუმის და აქარის რუფთი. იმავე თვე-
დანვე ეს ჰასან ეფენდი იყო მკაცრად ქომაგი მის, რომ ქარ-
თველ მაჰმადიანები ოსმალში არ წასულიყვნენ. იყო ქართულად
მოლაპარაკე, თავის თავს ქართველად აღიარებდა. ბათუმში
დიდი მამულებიც აქვდათ, იყო ღარიბთა მოწყალე. დიდი
შრომა აქვს ამას დადებული გადასახლებულების წინააღმდეგ.
იგი მოკლულ იქმნა ვერაგულად 907 წ.

ოსკარ ხოჯა არდანიუჩი. 1893 წელს, აქარაში ხმა
გავარდა, რომ არდანიუჩი ოსმალადამ ერთი ხოჯა მოსულა
და ჯამეში ქადაგება დაუწყებია, რომ ქართველ მუსულმანები
ოსმალში ნუ მიდიხართ, თორემ იქ თავს დაიღუპავთო. თქვე-
ნი ქვეყანა ეს არის და ამიტომ ნუ ჰკარგავთ თქვენი ძველე-
ბის მემკვიდრეებს (საფლავი) სახლ-კარს და ბალ-ბოსტანსო. ამ
კილოთი იგი ხშირად ქადაგებდა თურმე. სამწუხაროდ ამ ხო-
ჯის ამბები კარგად ვერ შევიტყვე.

სოფ ქვანის ჰასან ხოჯა. ამ ხოჯას სოფ. ქვანში
სკოლა აქვდა, თვითონ ქართული კითხვაც იკოდა. ბავშვე-
ბსაც ასწავლიდა ამას. იყო დაუცხრომლად მოქადაგე, რომ
ზედა აქარელნი მუჰაჯირად არ წასულიყვნენ: ამის სასარგებ-
ლოდ სხვანიც შრომობდნენ თითო ოროლა.

**ქართველ მაჰმადიანთ ხოჯები რომლებიც ჰქადაგებდნენ
გადასახლებას.**

ასეთ ხოჯების და მოღლების მეტად დიდი რიცხვი იყო.
ჩვენ ყველას არ მოვიხსენებთ, რადგანაც მათი ანუსხვა შეუ-
ძლებელი არის. მოვიყვანთ მხოლოდ სამის ასეთის ხოჯის
ცნობებს, ესევე ცნობები განმარტავს დანარჩენ ხოჯების და
მოღების მეცადინეობის პირობებს, ერთი ხოჯის და მოღის
ქადაგება თავის-ს შინაარსით ასი და ორასი ხოჯის ქადაგების
შინაარს იპყრობს. აქ ერთი და ათი ხოჯა და მოლა ვერ გა-
დასახლებდა 80 ათას, ანუ 200 ათას და მეტსაც.

დელი მამად ეფენდი. აჭარის სოფელ კაპნის თაველი. ეს იყო ხოჯათ ბათუმის ძველ ჯამზედ. არის მეტის მეტი ფანატიკი. ქართველ მაჰმადიანი არის, მაგრამ ქართველების სისხლს სოფს, მთელი თავისი დღენი სულ ბოროტ ლაპარაკსა და ქართველების მტრობაში ატარებს. ამან აშალა დიდი ძალი ქართველობა და დაღუპა თავის სამშობლოდამ. ამის მტრობამ საქმე იქამდის მიიყვანა, რომ თვით რუსეთის მთავრობამაც შეუტყო, მალე დააპატიმრეს, თფილისშიც ჩამოიყვანეს. მერე აპატიეს, იგი ისევ თავის ჯამზედ იქმნა დადგენილი და პირობა ჩამოართვეს, რომ დღეის შემდეგ შენ აღარა ილაპარაკორო. მაგრამ ეს მაინც თავის გველობას არ იშლის. 1891 წ. აჭარაში მელნით სავსე შუშა მესროლა თავში და დამიყვირა, რომ შე გიაურო, აქ ჩვენში ნუ მოდიხარ და თქვენი ქაღალდები ნუ მოგაქვსო. ეს ხოჯა ცოტა აფრთხილდა არის, ოსმალურად „დელის“ მიტომ უწოდებენ. ქართველ მაჰმადიანებს კი დიდი ენება მოუტანა.

ხოჯა აბრაიმ ეფენდა. აჭარის სოფ. კაპნის თაველი, ძმა დელი მაჰმადისა. სტამბოლში ნამყოფი და ნასწავლი. მასთან დიდი ფანატიკი, წრეს გადასული. ამისი გულიც თავის ძმასავებ ქართველთა მტრობით და ღვარძლით არის სავსე, მას ქართველი ერი და საქართველო ისე სძულს როგორც ქირი, თუმცა მათ სოფელში ყველა სოფელელნი სულ ქართულად ლაპარაკობენ. ეს ხოჯა ისეთი ნასწავლი არის, რომ ერთ დროს აჭარაში მეც შემება და მიმტკიცებდა, რომ თამარ მეფე თათრის ქალი იყო და არა ქართველიო. ეს პირი დღე და დამ ქართველების მტრობაში ატარებს. ყველგან ქართველების ამოელეტას ლაპარაკობს, ან მთლიან ოსმალში გადასახლებას. მან ბევრი ქართველ მაჰმადიანი გააბრიყვა და გადასახლა ოსმალში. მისი ქადაგების წინააღმდეგი თვით მათშივე იყვნენ, ასეთი იყო აჭარის მუფთი ჰასან ეფენდი გვერდამე. ამიტომ იგი ვერას აწყობდა, თორემ მას შეეძლო ერთი ხელის დაქნევით მთელი აჭარა აეყარა.

რაც არის იბრაიმ ეფენდი და მისი ძმა დელი მაჰმად ეფენდი, ისეთებივე არიან სხვანიც მრავალნი, როგორც ხოჯები, ისევე მოღლები, როგორც ხნიერნი ისევე ახალგაზრდები, ყველას დევიზი ის არის რომ იქადაგონ ქართველ მაჰმადიანთ აყრა, ოსმალში გადასახლება და მით სულის ცხონება. მათ ამისთვის კარგად იღვაწეს, მთელი კუთხის ერი აჰყარეს და დაღუპეს. მათი შრომა და ცდა არის მათი ქვეყნის დამხობა და დაქცევა, ამათ ასეთის ამაგიით მოიხსენენს.

გრიგოლ ღვთისაძე გურაქია. რუსეთის გენერალი ერთ დროს, ბათუმის ოკრუგის უფროსი, ძნელად რომ ქართველ მაჰმადიანებს ასეთი მოსარჩლე ჰყოლოდათ. ამის მომხრეობას დიდი ისტორია აქვს, ერთ დღეს ამ პირმა გაქირებულთ მაჰმადიანებს 10,000 მ. თავის საკუთარი ფული დაურიგა. ასევე არც სხვა დროს მოუკლია მათთვის თვისი მფარველობა, ეს პირი მათ პატივისცემას ყველგან ხმა მალლა იცავდა. დიდი წინააღმდეგი იყო მათი გადასახლების.

მიხეილ შეფისოვი. ახალციხელი ქართველ კათოლიკე, ერთ დროს იყო ართვინის ოკრუგის უფროსად. იყო მეტად გონიერი პირი, კარგად მცნობი ქართველ მაჰმადიანების და მშრომელი ყოველთვის თავდადებით, რომ ქართველ მაჰმადიანები ოსმალში არ გადასახლებულიყვნენ. მთელ ოსმალს საქართველოს ეს პირი ისე იცნობდა, როგორც თავის ხელის გულს.

ჰეტრე უმიკაშვილი ვახეთ „ივერია“-ში სწერა მრავლად ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ.

ილია ალხაიშვილი სწერდა მრავლად მესხელ-ჯავახელთ ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ.

დუშმაშხან შადვას-ძე ჟურული. ერთ დროს, ბათუმის უფროსად ყოფილი. კაცი ერთგული თავის ქვეყნის, მარტივად მცნობი მთელ ქართველ მაჰმადიანების მათი მოსიყვარულე და მფარველიც. ეს ქართველი კაციც დიდათ მფარველობდა

ქართველ მაჰმადიანებს და ცდილობდა რომ რაც შეიძლება ოსმალში სულ არავინ გადასახლებულიყო.

სოფლმოს ასჯანფი. ფსევდონიმით ბავრელი. კაცი გულ-შემატკივარი და დიდათ ამავდარი ქართველ მაჰმადიანთა წინაშე. ეს პირი მათში მსახურებდა კარგა ხანს, იყო მათი ცხოვრების კარგი დარაჯი, სწერდა ხშირად წერილებს, მისი საინტერესო წერილებით სავსე არის 1878 წ. 1885 წლამდის ქართული ყველა დრო გამოცემანი. მისი წერილები ბრწყინავენ მაღალის მამულის შეიღურის პატივისცემით, ვეცდები, ამის ყველა ნაწერები წიგნად გამოვცე.

ლეჰან ლუკას ძე შქადლიშვილი. ლევანი გახლავთ მეორე დარაჯი ქართველ მაჰმადიანების და მასთან მარჯვენა მკლავი იმ დროის ქართულ გაზეთ „დროების“, სადაც ამის წერილებიც ხშირად იბეჭდებოდა ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ, რათა იგინი საქართველოდამ არსად გადასახლებულიყვნენ.

სერგეი სვიმონას ძე მესხი. ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ გაზეთ „დროება“ში სწერა წერილები მრავლად, ყოველ წერილში იგი მათ ინტერესებს იცავდა გულ მხურვალედ და სამაგალითოდ.

ნიკოლოზ აკობის ძე ნიკოლაძე. ქართველ მაჰმადიანების შესახებ ამისი ერთი დიდი წერილი დაიბეჭდა 1873 წ. ჟურ. „კრებულში“. წერილს ეწოდება „სხვათა შორის“. მთელი წიგნი ამ საინტერესო წერილს უკავია, ამას გარდა 1877 წ. ომის დროს, ნიკოლოზ აკობის ძე ომის ასპარეზედ იყო რუსეთის მხედრობის მახლობლად, აუარებელს წერილებს სწერდა რუსულ გაზეთებში. 1878 წლიდამ ტფილისში მას გამოჰყვანდა რუსული გაზეთი სადაც იგი ქართველ მაჰმადიან გადასახლების საქმეს ხშირად ეხებოდა და ყოველთვის მაღალის გონიერებით იცავდა მათ გადასახლების საქმეს.

აკობ სწარიდორის ძე ფანცხავა ამ ბოლოს დროს, ამ განათლებულმა კაცმაც დაბეჭდა ფოთში თავის ნაწერების ერთი წიგნი, იქ სხვათა შორის მოათავსა ერთი წერილი, რომე-

ლიც გულ მტკინვეულად ეხება ქართველ მაჰმადიანთა გადასახლების საქმეს ოსმალეთში.

იღია ჭავჭავაძე დიდათ გულ მტკინვეულობით იყო სავსე. ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებას მწუხარეს თვალთ უმხერდა. დიდათ დაინტერესებული იყო ამათის ცხოვრების კითხვებით ერთ დროს, ილია ჭავჭავაძემ მთელი დეპუტაციაც კი გაიცილა ქართველ მაჰმადიანების, გაზ. „ივერია“-შიც მრავლად სწერდა წერილებს 1877 წლიდან

„ლეკსანდრე თევდორეს ძე უაფუძაძე. ცნობილი მწერალ-მოლღაწე. პუბლიცისტი. მეისტორიე, 1897 წ. ესეც შეეხო დიდის ყურადღებით ქართველ მაჰმადიანთ კითხვების საქმეს გაზ. „ივერია“-ში.

იონა შეუნარგია, იმგზავრა აქარაში, მათ შესახებ დასწერა კარგი მიმოხილვა.

თედო სახაკია. სწერა წერილები რაც იბეჭდებდა „მოამბეში“.

სიმონ იოსელიანი. 1879 წლიდან მსახურობდა ახლად შემოერთებულ ოსმალთს საქართველოში. 1888 წლიდან გახლდათ აქარის უფროსის თანა შემწედ. მე გავიციან 1890 წ. მას შემდეგ მე სულ მათთან დავიარებოდი, ყოველ წელს აქარაში მასთან მქონდა ბინა. მგზავრობის დროს იგი მიწვევდა დიდს მფარველობას და მასთან არც თავის პურ მარილს მაკლებდა. ჩემი მასთან ყოფნის დროს მე გავიციან მისი ცხოვრება და უნდა ითქვას, რომ სიმონ იოსელიანი გახლდათ ერთი გულ შემატკივარი ქართველი მამულიშვილი, რომელიც ქართველ მაჰმადიანებს დიდს მფარველობას უწევდა, დიდს ქომაგობას. ამის მოქმედება მათში არის დიდათ ამაგდარი. გადასახლების შესახებაც ამას დიდი შრომა, დიდი ამაგი აქვს დადებული რომ არ წასულიყვნენ.

ლუკა ანდღუაძე. იყო ცხენოსანთა და ფეხოსანთა უფროსი აქარაში, 1890 წ. გავიციან იგი, მოგზაურობის დროს მე მასთან მაქნდა ბინა, იგი ყოველთვის გულ მტკინველობით

ეხებოდა ქართველ მაჰმადიანთ საქმეებს და თვით ჩემ თვალით წინ დიდათ აფრთხილებდა მათ მუჰაჯირად წასვლაზედ. თავ. ავაზე ჯაიანი მსახურებდა ლივანის ბორჩხის ცხენოსან და ფეხოსანთ უფროსად. იყო დიდი გულ შემატკივარი ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ. იგი დიდს დარიგებას აძლევდა მუჰაჯირად წამსვლელებს, მით ბევრსაც აჩერებდა. ამას გარდა იგი ქართულ გაზეთებში ლივანიდამ წერილებსაც სწერდა, ყველა წერილით ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრებას ეხებოდა. ბორჩხაში ამას ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებიც ჰყვანდა მოწაფედ და მათ ქართულ კითხვასაც ასწავლიდა. მურღულის ხეობას, დევესქელის ხეობას ართვინისაკენ და სხვა კუთხეებში მოგზაურობის დროს მიწევდა ესეც დახმარებას.

ჩვენ აქ სამი პირის მოხსენება ვიკმაროდ. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ სხვა კუთხეებშიც კი სადაც ქართველები მსახურებდნენ, ესენი ყველგან დიდს მფარველობას უწევდნენ ქართველ მაჰმადიანებს. მაგალითებრ ასეთი იყო ვასილ ჯგანოზოვა, რომელიც ხულის უფროსის თანაშემწედ იყო, მერე შავშეთშიც მსახურებდა. ასეთ პირთა ცნობები „აქარის აღწერაში“ მაქვს მოთავსებული, ამიტომ აქ არას ვსწერ.

პავლე ლუკას ძე მკედლიშვილი. ქართველ მაჰმადიანებს ბევრნაირად აფრთხილებდნენ, რომ მათ თავიანთ მამულები არ დაეტოვებინათ და ოსმალში არ გადასახლებულიყვნენ. აფრთხილებდნენ მრავალნაირად. ეუბნებოდნენ ბევრ რამეს და თვალთ წინ მაგალითად აფხაზებს და ჩერქეზებსაც უყენებდნენ. ამათ აუწყებდნენ, რომ მომავალში ეს ადგილები ძრიელ გაძვირდება, დიდი ფასი დაედება და ამიტომ ნუ ჰკარგავთ ამ სიძვირფასეს. ამას გარდა სხვა ფრივათაც ბევრნაირად აფრთხილებდნენ.

სწორედ იმ დროს, როცა გამწვავებული იყო ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლების საქმე და იგინი იყრებოდნენ უწყალოდ, ბათუმში გამართული იყო დიდი საუბარი ქართველ მაჰმადიანებთან, რომ ბათუმს ნუ სტოვებთ ოხრათ, თორემ ბო-

ლოს ინანებთ, ბათუმს მომავალში დიდი მომავალი მოელის და სხვაც ასეთნი. სწორედ ამ დროს, პარისის ერთს 1881 წ. ფრანგულ გაზეთში ვრცელი წერილი დასტამბა ჩვენში კარგად ცნობილმა ქართველ კათოლიკე პაულე მჭედლიშვილმა, სადაც დაწვრილებით აუნუხსა ევროპიელთა მრეწველთა და ვაჭართა ის გარემოება, თუ მომავალში ამ ქალაქს რა სავაჭრო და სამრეწველო მნიშვნელობა მიეცემაო. ესევე წერილი ნათარგმნი იქმნა ქართულად და ამავე წლის გაზეთ „დროების“ 272-ში დაბეჭდეს, რომელ წერილის შინაარსითაც უმეტესად ქართველ მაჰმადიანთ ეუწყებოდა ბათუმის არ დატოვება, ადგილების არ დაკარგვა, ოსმალში არ გადასახლება და სხვაც ასეთნი. ამ წერილის დასკვნა ეს არის.

ვინაიდან ბათუმს მომავალში მოელის დიდი სამრეწველო ასპარეზი. ეს კუთხე და ქალაქი იქნება შუა გული, ანუ ცენტრი მთელის აღმოსავლეთის და ევროპის ერთა სავაჭრო და სამრეწველო საქმეების, სადაც აუარებელი საქონელი შემოვა ევროპიდან და მერე ყველა ეს საქონელიც მოიფინება მთელს აღმოსავლეთს ქვეყნებში, ამას გარდა ამ ქალაქის ადგილებს დაედებათ დიდი ფასი, მაშინ ისარგებლებს ის, ვისაც ამ ქალაქის ადგილები ეკავებათ, ამას ექვი არ უნდა, რადგანაც ნიშნები უკვე სჩანს. კავკასიის ტომთა სამრეწველო და სახელოსნო საქმეთა გამო ბათუმში დაიხსნებიან დიდი ძალი ქარხნები და სამრეწველო კანტორებიო.

აქ გაიხსნება ნავთის გასტანი დიდი ქარხნები და მთელს ევროპაში აქედამ გაიტანენ ნავთეულობასო.

ბათუმი იქნება კავკასიის ოდესაო. აქ დაიხსნება დეპოები ხორბლის, სიმინდის, ლომის, ბრინჯის, ქერის და სხვა.

აქ გაიხსნება ბამბის სავაჭროები, მატყლის და სხვაც ამ გვარებისო. აქ გაიხსნება შავი ქვის სადგურები, ქარხნები გადასატანათ და გადასადნობათაცო.

ბათუმის მომავალს ცხადათ აფართოვებს მისი პორტო ფრანკოთ დანიშნაო. ამ წერილიდან ჩვენ მხოლოდ სამი მუ-

ხლი მოვიყვანედ და ამიღამ სჩანს, რომ აქ არამც თუ მარტოდ ზემო ხსენებულ სარეწველო და სავაჭროები გაჩნდებიანო, არამედ ღვინოების გასტანიც, ხილეულობის, ბზის და ასეთის ხე-ტყის, თვით კვერცხების და სხვაც ბევრი რამ ასეთების, კაცი აქ ყველას ვერ მოსთვლის.

ყველა ესენი კი იყო ქართველ მაჰმადიანთა წინაშე გამოძახილი ხმა-დარიგება, აბა, ასეთ ადგილებს თქვენ ნუ სტოვებთ, ოხერ ფასად და მუქათათ ნუ აპწევთ და ნუ მიხვალთ ოსმალშიო. ამა გამოძახილის განმარტება ქართველ მაჰმადიანთ კარგად უნდა შეეგნოთ და თვით გამოძახით უნდა დაემატნათ, რომ დიახ, მადლობელი ვართ თქვენი, რომ ასეთ დარიგებას გვაძლევთ და გვაბრთხილებთ, რომ თვით ჩვენ არ დაედუბოთ ჩვენი თავიო. მაგრამ სამწუხაროდ ეს არ იქმნა, მათ ამ წერლის დედა აზრს ვერ მიხვდნენ, თუ განგებ არ შეიგნეს და მის მეოხებით ბათუმში ყველაფერი დაკარგებს მით. ამიტომაც არის რომ დღეს ბათუმში ქართველ მაჰმადიანები ასე ნატამალობენ.

ნაკოლაზ იაკინთეს ძე აღექსიეკ-მესხიევი. ეს პირი იმ დროს, როცა რუს-ოსმალის ომი დაიწყო, ახალციხის მაზრის უფროსად იყო. იგი იყო სამხედრო პირი, გახლავთ შვილი ცნობილის მესხიანთ ოჯახის, მამა ამისი გახლდათ იაკინთე მესხიევი, დიდი მეგობარი პოეტის გრიგოლ ორბელიანისა, ნამესტნიკის გამგეობის მოხელე და მასთან ქართულ მწერლობაში მონაწილეობის მიმღები. ნიკოლოზ მესხიევი იყო მახვილ გონიერი ქართველი, გულ შემატკივარი მამულშვილი, მასთან კარგი მწიგნობარი, განათლებული კაცი და ქართულ მწიგნობრობის გარეშე რუსული და უცხოეთის მწერლობისაც კარგად მკოდნე. ეს სამარადისო ადამია იქამდის დაახლოებული იყო ქართულს მწერლობასთან, ქათველი ერის არსებობის ინტერესებთან, რაისა გამო მან ქართულის. ენიღამ რუსულ ენაზედ გადასთარგმნა და ცალკე წიგნათ დასტამბა ილია ქავჭავაძის ცნობილ „ქვათა ლაღადი“. ამავე პირმა სთარ-

გმნა ქართულიდამ რუსულ ენაზედ ალ. ყიფშიძის წიგნები „მთიულეთი“ და „კახეთის ამბოხება“ ორივეს დაბეჭდვას უპირებდა იგი, მაგრამ ეს მან ველარ მოასწრო და გადაიცვალა. ამ თარგმანთა გარეშე იგი იყო ერთგული მუშაკი ქართული მწიგნობრობის და ადრე ქართულ ჟურნალ გაზეთებშიც სწერდა, ყოველივე ამასთან იყო კარგი კანონმდებელი, სადაც კი მსახურებდა იგი ყოველგან სტოვებდა ჩინებულს მახსოვრობას. ასეა მაგალითებრ თვით დღესაც, რომ მისი ჩინებული მართვა-გამგეობა დღესაც კარგად ახსოვთ ახალციხის მაზრაში მთელ ქართველობას და მასთან სხვა ტომის მცხოვრებთაც.

ჯ რეთ 1877 წ. ომის ხსენება არცკი იყო, რომ ნიკოლოზ მესხივეს დიდი ყურადღება აქვდა მიპყრობილი თვის სამართველოს ქალაქ ახალციხიდან ადგილობრივ ზემოებელთ ქართველ მაჰმადიანთ კუთხეებზედ. მაგალითებრ ასეთი იყო ჩილდირის ხეობა, ფოცხოვი, ქვაბლიანი და სხვა კუთხენიც. ნიკოლოზს დაახლოვებული კავშირი აქვდა ზეგანში შერიფ ბეგთან, მისვლა მოსვლაც. ამათში მოლაპარაკებაც იყო გამართული, რომ თუ ომი დაწყობილიყო, მაშინ იგინი რუსებს უსისხლოდ უნდა ჩაბარებოდნენ. ომის დაწყების დროსაც ქართველ მაჰმადიანებზე დიდი, ფხიზელი შეხედულება აქვდა ნიკოლოზ მესხივეს. ამან თავის მეცადინეობით დიდათ დაიახლოვა ქართველ მაჰმადიანები და მათ ხშირად დახმარებასაც აძლევდა. როგორც ეს მათ სცემდა პატივს, ისევე იგინი ესიყვარულებოდნენ მას, ეს გარემოება უმაღლესმა მთავრობამაც იცოდა.

ამიტომ ორსავე მხარეს დიდი პასუხის გება და ტვირთი აწვა თავზედ, აქედამ მას დავალებას აძლევდა თვით იმ დროის მთავარ მართებელი და ქართველ მაჰმადიანებიც რალა ფიქრი უნდა ბევრ რამე საიმედო ცნობებს სთხოვდნენ, მომავალ ცხოვრებაზედ კითხვებს აძლევდნენ, ესეც მათ ყოველთვის დარიგებას და უშიშრობას აუწყებდა, მასთან აიმედებდა, რომ თქვენ არამც და არამც არ აიყარნეთ და სხვაგან არ გადასახ-

ლეთო. ამ საქმისთვის მას მიუძღვის დიდი შრომა და ამაგი. დაუზარებელი ღვაწლი, სამწუხაროდ მისი შრომა ქართველ მაჰმადიანთ ჩილდირს და ნამეტურ ფოცხოვს არ იქმნა დაფასებული და ჯერეთ ომი არცკი იყო გათავებული, რომ ფოცხოველთ დაიწყეს გადასახლება. ამათ და სხვა ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებას ნიკოლოზმა მწუხარების თვალთ შეხედა, ცნობები იმ დროის მთავარ მართველსაც მოახსენა, აქ მისი მოხსენება ყურადღებით იქმნა მიღებული და მიეცა დავალება ნიკოლოზ მესხივეს, რომ მას ქართველ მაჰმადიანებში ემოქმედნა დიდათ და ამისათვის ფულიც-კი დაეხარჯა, რომ რაც შეიძლება მით ცოტანი გადასახლებულიყვნენ.

ნიკოლოზ მესხივემა დავალებას დიდის მოყვარეობით შეხედა და შეუდგა საქმის შესრულებას, მოახერხა ისიც რომ რამდენჯერმე ფოცხოვს და აქარას საიდუმლოდ ჩავიდა, იქ თავის ნაცნობებს საჩუქრები ჩაუტანა და თან დავალება მასზედ, რომ რაც შეიძლება ცოტანი გადასახლდნენ თავიანთ ქვეყნიდამაო. ამ ქადაგებისათვის მას ჰყვანდნენ კარგი ქართველ მაჰმადიანები, ისეთნი, რომელთაც თურმე ქართული კითხვაც კი იცოდნენ კარგად. ესენი დიდათ მოქმედებდნენ აუყრელობლის სასარგებლოდ, მაგრამ ფოცხოვში მაინც ვერ იმოქმედეს, ფოცხოველნი დიდის ფანატოკობით აღმოსჩდნენ, ჯერ ომი არ იყო გათავებული, რომ იგინი გადასახლებას მიეცნენ. ამის წინააღმდეგ ნიკოლოზმა მიიღო ყოველ ნაირი ღონისძიება და ეცადა ფოცხოველთ არ გადასახლებას, ამისათვის მან ფულებიც ხარჯა ბლომად, მასთან ქართულს ენაზედ პროკლამაციაც დაბეჭდა და გაუგზავნა თავის მეგობრებს, რომელნიც ქართველ მაჰმადიანებს უკითხავდნენ, და სადაც ქართული არ იცოდნენ, იმათ ოსმალურათ უთარგმნიდნენ და ასმენდნენ ნიკოლოზის დარიგებას მასზედ, რომ იგინი აღარ წასულიყვნენ, თავიანთ ქვეყანაში დაშთენილიყვნენ, რადგანაც რუსის მთავრობა მათ ყველაფერს თხოვნას შეუხსრულებდა.

ფოცხოვრიდამ დიდი რიცხვი წავიდა ოსმალში, აქ თუ

ვინმე დარჩა და აღარ დაიძრა ეს იყო ნიკოლოზის შრომა და ამაგი, ამასობაში ომიც ვათავდა, ამ გარემოებით ნიკოლოზს შეუსრულდა თავის ნატვრა, ქართველ მაჰმადიანთ ადგილების შემოერთებელი იქმნა რუსეთის საქართველოსთან. მხოლოდ ეს შემორთება არ იქმნა ისეთის შედეგის მექონი, როგორიც ჩვენ გვენატრებოდა. შემოერთებისუმაღლ მთავრობისაგან აქ ისეთი მოხელენი იქმნენ დანიშნულნი, რაისა გამო ფოცხოვში, ქვაბლიანს და აქარას გადასახლება და ხალხის შლილობა ხელახლავ იქმნა დაწყობილ-განახლებული. ამ გარემოებამ ნიკოლოზი დიდათ დაანაღვლა, მან ეს ამბები მთავრობას მოახსენა, ამიტომ იგი სწრაფად დანიშნეს გამომძიებლად, მალე ჩავიდა შემოერთებულ ადგილებში, გადასახლების მიზეზები გამოიძია და აღმოსჩნდა ყოველივე რომ ამ გადასახლების მიზეზნი რუსის მოხელენი ყოფილიყვნენ, ამათი უსამართლო საქციელი, ყვირილი, ტუქსვა და ათასიკ სხვანი, რაც ახალ ხალხს არ მოსწონდათ.

იმ დროის მთავარ მართებელმა ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია, საჩქაროდ ფოცხოვში დაარსებულ იქმნა ოკრუგის გამგეობა. როგორც თვით ნიკოლოზმა მიაგმო, ეს ოკრუგის გამგეობა, მთელს რუსეთის იმპერიაში პირველი მაგალითი იყო. ამ ოკრუგის უფროსად დანიშნულ იქმნა ნიკოლოზ მესხიევი. რომელსაც დიდი მთავარი დიდათ ავალეებდა, რომ ეს ცდილიყო იქ, რათა მათგან აღარავინ აყრილიყო და გადასახლებულიყო. ნიკოლოზმა აქ გამგეობის დროს დიდათ იმეცადინა გადასახლების წინააღმდეგ, მისთვის ფულსაც ხარჯავდა, ეცადა დიდის დარიგებით. დროით შეაჩერა ფოცხოველთ გადასახლება, თუ ეს პირი არა, უამისოდ მალე მთელი კუთხე დაიცილებოდა თურმე ხალხით, დღეს თუ ფოცხოვში არის ვინმე ქართველთაგანი დაშთენილი ესენი არიან მაშინდელ დარჩენილთაგანი, რომელთა აქ დარჩენაზედ დიდი შრომა მიუძღვის ნიკოლოზ მესხიევს. ფოცხოვში დღეს თუ ვინმე ქართველ მაჰმადიანი თავის მამა-პაპეულს მიწიზედ სცხოვრობს ეს

არის ნიკოლოზ მესხიევის შრომა და ამაგი, რის ცნობებიც ჩვენ შევკრიბეთ.

ფოცხოვში, ამ პირველ ოკრუგის გამგეობის ასპარესზედ, ნიკოლოზის შრომა მრავალ ღირსებთან არის, დავასახლებთ მხოლოდ ერთს. მაგალითებრ ნიკოლოზის ცდას გადასახლების წინააღმდეგ. თავის საბრძანებელს გარდა იგი სხვა კუთხის ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლებასაც თვალ ყურს აღევნებდა, მაგალითებრ ამას დიდათ სწყინდა ზეგნელების აყრა და გადასახლება ოსმალეთში. ველიკი-ენიაზის ბრძანებით 1880 წ. იმოუგზაურა აჭარაში, სოფელ დანის პარულას ჩავიდა, იქ ქართველ მაჰმადიანები შეკრიბა, გამოჰკითხა გადასახლების ცნობები და მასთანვე მისცა პირობა, რომ თქვენ ოღონდ ნუ იყრებით, ნუ ჰკარგავთ თქვენს ძველს ადგილებს, ნუ იღუპავთ ოჯახსო. რასაც თხოულობთ ჩვენ ყოველივეს შეგისრულებთო. ამის პირობაც იყო დადებული მაშინ, რაც უმაღლეს მთავრობასაც მოხსენდა მისგან. ნიკოლოზმა მთავრობას თამამად მოახსენა ის ცნობა, რომ გადასახლების მიზეზებთ ჩვენი მოხელენიც ჩაითვლებიანო. ამიტომ მათში უსათუოდ ქართველები უნდა იქმნენ დანიშნულნი გამგეთ და მასთან მეტად კარგი, პატიოსანი პირნიცო.

ასეთი ცდა იყო ამ პირის მასზედ, რომ ქართველ მაჰმადიანები რაც შეიძლებოდა ცოტა გადასახლებულიყვნენ. ამ აზრის მომხრე პირებს მან ფულს გარდა მენდლებიც კი დაურიგა და სხვაც ბევრი რამ, მაგრამ მაინც ძირეულად ამ უბედურებას არა ეშველარა და გადასახლების ფიქრები არ მოისპო. თვით დღესაც კი არიან ამ გადასახლებით გაზვიადებულნი, მართალია გადასახლების წინააღმდეგის ქადაგებით ბევრი არა გაკეთდარა, მაგრამ რა გაეწყობა, ჩვენ აქ ეს იმიტომ მოვიყვანედ, რომ ვიცოდეთ რამე ცნობები მასზედ, თუ ჩვენ ქართველთ შორის ვინ რა აზრის და შეხედულების იყო, ვინ რას აკეთებდა და როგორ სცდილობდა მასზედ, რომ საქართველოს ერს თავის მიწა-მამულიდამ რაც შეიძლება ცოტა

შვილები წასვლოდა უცხო ადგილებში თავის დასაღწევად და ოჯახის მოსასპობათ. ასეთ აზრის კაცთა ჯგუფს ეკუთვნოდა ნიკოლოზ იაკენთეს ძე ალექსიევი-მესსიევიც.

ნიკოლოზ მესხიევი როცა თავის ცნობები გადმოგცა, მაშინ სხვათა შორის გადმომცა შემდეგი ცნობებიც გადასახლებულთ შესახებ. ეს ცნობები მას ახალციხეში მსახურების დროს შეუკრებია მოხუცებულთაგან.

სოფ. რუსთავიდან 1813 წლებს, ოსმალში გადასახლებიანთ 60 კომლი, მათ მაგიერ აქ ქურთები დაუსახლებიანთ.

სოფ. აწყურიდან გადასახლებულან	100 კომ.
სოფ. უდიდან გადასახლებულან	50 კომ.
სოფ. ვალედამ გადასახლებულან	30 კომ.
სოფ. ზიკილიდან გადასახლებულან	20 კომ.
სოფ. საყუნეთიდან გადასახლებულან	25 კომ.
სოფ. ქვალის ხევიდან გადასახლებულან	10 კომ.
სოფ. ორფოლიდან გადასახლებულან	15 კომ.
სოფ. ინდუსიდან გადასახლებულან	10 კომ.
სოფ. ზემო ლაბარიდან გადასახლებულან	15 კომ.
სოფ. გიორგი წმინდიდან გადასახლებ.	20 კომ.
სოფ. სვირიდან გადასახლებულან	10 კომ.
სოფ. ბოგიდან გადასახლებულან	15 კომ.
სოფ. კლდიდან გადასახლებულან	20 კომ.
სოფ. წნისიდან გადასახლებულან	15 კომ.
სოფ. ასპინძიდან გადასახლებულან	50 კომ.
სოფ. ახალშეიდან გადასახლებულან	15 კომ.
სოფ. ხერთვისიდან გადასახლებულან	30 კომ.

ხერთვისის გადასახლება ძველათაჲ ყოფილა, ქართველთ მაგიერ აქ ქურთები დაუსახლებიანთ.

ამ სოფლებების გადასახლების ცნობები მოთხრობილია ახალციხის ქართველ კათოლიკეთ მოძღვართაგან, მათი გადასახლება მომხდარა 1810—1855 წლებამდე. ხოლო ეს ერთობ მკირე რიცხვი არის.

XVII საუკუნის გასვლამდე მესხეთს, ჯავახეთს, ფოცხოვს ჩილდირს ერთი მილიონი ქართველი იყო, მერე ამ რიცხვმა დიდათ იკლო. XIX საუკუნის დამდეგს ამ კუთხეში სულ 200 ათასი სული იქნებოდა.

200 სოფ. ახალციხის მაზრაში იყო.

200 სოფ. ახალქალაქის მაზრაში.

100 სოფ. ფოცხოვს თავის მიდამოებით

100 სოფ. ჩილდირს თვისის მიდამოებით.

ყველს ამ სოფლებში ძველთაგანვე სცხოვრებდნენ ქართველ მაჰმადიანები, მათ შორის ქართველ მართლმადიდებელთ და კათოლიკეთ ეკავათ 60 სოფელი. დანარჩენი სულ ქართველ მაჰმადიანების იყო. ესენი კი 1810 წლის შემდეგიდამ აქედამ ისე იყურებოდნენ და ოსმალში სახლდებოდნენ რაისა გამო დღეს მათი რიცხვის სოფლების აქ აღარც მესამედი არის. უმეტესი ნაწილი ხალხიც მოისპო გადასახლებით და მასთან სოფლებიც. სამწუხაროდ, ჩვენ ცნობები არა გვაქვს თუ მესხეთ ჯავახეთის 400 სოფლიდამ რამდენი ქართველ მაჰმადიანი გადასახლდა ოსმალეთს 1810 წ. 15, 1829 წ. და 1855 წლებს. საჭირო კია მათი ცოდნა. ეს გარემოება ახსნის იმის მიზეზებს თუ დღეს მესხეთსა და ჯავახეთში ქართველ ტომის კვალი რისაგან მოისპო.

ოსმალოდამ მოსულ ქართველ მაჰმადიანისაგან ნაამბობი:

გადასახლებულ გურჯების ოსმალეთში მწარედ მოიგონებენ ხოლმე ქობულეთელნი-ქობულეთს.

ჩაქველნი-ჩაქვას და მის სამოთხის მსგავს სოფ. მახინჯაურს და სხვათა კუთხეებს.

მაქახლელნი ცრემლით სტირიან მაქახლის დაკარგვაზედ, აქაურ მშვიდ და კარგ ჰაერის დათმობაზედ.

შავშელნი გლოვობენ შავშეთის შესანიშნავს კარგს ჰაერზედ და ცხოვრებაზედ.

აჭარელნი მწარედ დარდობენ აჭარის დაკარგვაზედ და ენდურიან იმ პირთ ვინც ისინი გააბრიყვეს და მოშალეს აჭარის ცხოვრებიდამ და ოსმალეთში გადარცყეს.

ლივიანელნიც დანტრულნი არიან კოროხის ყურებას. მის მიდამოებს და დარდით აღარ იციან რა ქმნან და ვის დაემდურონ.

ყველა ამათ მწუხარებას საზღვარი არა აქვს, ყველა იგინი მარტოდ მის ნატვრაში ღა არიან, რომ თავიანთ ქვეყანისაგან დაკარგულნი მშივრები სულ არ დაიკარგნენ.

მოხუცი მოსტირიან თავიანთ ძველების მეზელუბნებს.

ახალგაზრდანი მოსტირიან თავიანთ ნათესავეებს.

სწუხან და ამბობენ, რომ მართალია ჩვენ დღეს ცოცხლები ვართ, მაგრამ ასეთის სიცოცხლით რა გამოდის-არაფერი, ჩვენი ნათესავეებისათვის მკვდრები ვართ, მათი მოგონება ჩვენ დარდს გვიჩენს, ცეცხლს გვიკიდებს, მათის მოგონებით ჩვენ გვაგონდება ჩვენი ქვეყნებიც, სოფლები, მთები, ტყეები, ცივი წყაროები, კაი ცხოვრება და ჯანის სისალე.

ამ კილოთი და ასეთის საგოდებელის სიტყვებით ჩვენთვის ბევრს გულ მოკლულ ქობულეთელს და აჭარელს უამბნია ხოლმე და უეჭველია ბევრი კიდევაც ილაპარაკებს, დღესაც თუ კი მათ ვინმე ჩვენთაგანი შეხედება და მიამიტად გამოჰკითხავს „მუჰაჯირთა“ ცხოვრების ცნობებს.

ეს ცნობები ნაამბობია 1893 წ. ოსმალოდამ აჭარაში მოვიდა ერთი ქართველ მაჰმადიანი, მუჰაჯირის შესახებ მან აი რა გვიამბო, რაც სიტყვით სიტყვა მოგყვავს. მუჰაჯირი მთლად ფუხარად შეიქმნა, გაღარიბდა, მუჰაჯირი ცუდათ დაიპნა, სიღარიბემ გააფუჭა თითქმის ყველანი, მუჰაჯირის უმეტესი ნაწილი მოკვდნენ, მოისპნენ, მით მორჩნენ სიფუხარე-სიღატაკეს. მუჰაჯირის ყველას დაავიწყდათ ერთმანეთი, ერთის საფლავი მეორემ აღარ იცის, ხშირად ერთმანეთის ცრემლიც ენატრებათ.

მუჰაჯირი-მუჰაჯირს რომ შეხვდება, მაშინ ყველა იგინი ერთმანეთის მწუხარებით ეუბნებიან სალამ მალე იქს და მერე ოხვრით იწყებენ ლაპარაკს თავიანთ ცხოვრებას და დაკარგვა-ზედ. ყველა მუჰაჯირი ნატრობს, ნეტა ისე არ მოვკვდე, რომ ჩვენი ქვეყანა კიდევ აღარ ვნახოვო, მაგრამ ამას ვინ აღირსებს მას, არავინ.

მუჰაჯირები მთლად სოფლიერნი არიან, მათში არ არის დიდი კაცები, ალიები, ბეგები, ზენგინი კაცები. ვინც ჩვენი დიდი კაცები და ფაშები იყვნენ, იგინი სულ სტამბოლში სცხოვრობენ. ჩვენ კაცსკი იქ პატრონი არ ჰყავს, ყველა გაჭივრებულია, ყველა დარდიანათ არის, ყველას იქ ოსმალენი გურჯს ეუბნებიან. მიწებსაც ცოტას აძლევენ, სამუშაო ფულსაც-სხვაც ყველაფერს ასე. ეს არის მუჰაჯირის ცხოვრება ოსმალში დღეს.

1893 წ.

გადასახლებულთა რიცხვის სხვა ცნობები.

სამწუხაროდ ჩვენ არ ვიცით, თუ ეს აზოდოლა გადასახლებულთ ქართველ მაჰმადიანები სადა ცხოვრობენ, სად რომელ კუთხის ქალაქებსა და დაბებსა და სოფლებში. ჩვენ ზემოდ მოვიყვანეთ რამდენიმე ცნობა იმ ქალაქების და დაბების სჰდაც ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრებენ, ეხლა აქ განმეორებით მოვიყვანთ ერთ ცნობას, რომელიც ნაამბობია ერთის მუჰაჯირად წასულისაგან, რომელიც კარგა ხნის შემდეგ მობრუნდა და იგი მე აქარაში ვნახე 1904 წ. ამან აი ეს ცნობები მომცა დიდის ფიცით და სინამდვილით. ამის სხვა ვარიანტი ზემოთ ორ ალაგას არის დაბეჭდილი.

- ხოფას სახლობს 600 კომლი
- ირიზეს სახლობს 240 კომლი
- ოფს სახლობს 200 კომლი
- ფლატანას სახლობს 400 კომლი
- თრიპოლს სახლობს 600 კომლი
- ორდს სახლობს 1000 კომლი

ჩერშემბეს სახლობს 200 კომლი.
ბაფარს სახლობს 1000 კომლი.
ბოლომანს სახლობს 200 კომლი.
არხავეს სახლობს 120 კომლი.
კრაპიზონს სახლობს 100 მოსახლე.
ბელღევანს სახლობს 150 მოსახლე.
გერესონს სახლობს 340 მოსახლე.
აბდალს სახლობს 120 მოსახლე.
ბაცას სახლობს 1000 მოსახლე.
თერმეს სახლობს 100 მოსახლე.
სინოპს სახლობს 130 მოსახლე.
სამსონს სახლობს 150 მოსახლე.

სულ 6850 მოსახლე, უმეტესი ნაწილი აქ სცხოვრებენ ქობულეთელნი, კახაბრელნი და აქარელნი. წერილ სოფლის ანგარიშს არ ვნუსხავთ, რადგანაც იქ ესენი ცოტანი სცხოვრებენ სხვებთან შერეული, ამიტომ მათი რიცხვის მე არ ვიცი, მაინც მათი რიცხვი იქნება 1000 მოსახლეო. მაშასადამე ამ გადასახლებულთა სიტყვით ოსმალეთში, შავი ზღვის ნაპირას მდებარე ქალაქებს და დაბებში ქართველთ რიცხვი უნდა სცხოვრობდეს ამდენი. ეს რიცხვი აქეთ უმეტესად ლაზების მეზობლობისთვის დასახლებულან რომ შუაგულ ოსმალეთში არ წავიდნენო. ყველა ამათ ჰპატრონობდა ალი ფაშა თავდგირიძე. ოსმან ფაშა და სხვანიო. იქ ჩვენებურებს ყველას თავისებური ტანთხაცმელი აცვია და ჩვენს ენაზედ ლაპარაკობენო.

ამ კაცის სიტყვიდამ შევიტყვე რომ იგინი ქართულს ლაპარაკობდნენ, მაგრამ არიან ცხარე მუსულმანები, მოძულე გიაურების, საქართველოს ხსენება მათ ქირივით სძულთ თურმე, თუმცა გურჯისტანს კი პატივით იხსენიებენ. ამ პირმა ბევრი რამ მიაშობა და სხვათა შორის ალი გურიელის გათათრების საქმეც, მერე გურულებისაგან მისი დახვრეტა 1798 წ. ამისაგან მონათხრობი ამბები აქარიდამ თფილისში გამოვგზავნე, აქ ერთ რედაქციაში დაიკარგა იგი, აქ მოყვანილთ წასულთ

შესახებ მე სხვა ცნობების შავი არ მაქვს და, ამიტომ იგი ვე-
ლარ მოვიგონე. ვერ ავსუსხე. ნამეტურ ალი გურიელზედ გა-
მოთქმული ლექსი, რომელაც ქართველ მაჰმადიანებს გამოუთ-
ქვამთ ძველად და რაც ამ მოსულმა კაცმა ზეპირად იცოდა.

ჩვენგან მიერ შეკრებილი ცნობების შემდეგ გავიდა კარ-
გა ხანი და 1912 წ. „სახალხო გაზთის“ 615 №-ში დაიბეჭ-
და წერილები კონსტანტიპოლიდამ გამოგზავნილი დავით ჩი-
ქუანისაგან, რომელსაც, სტამბოლში მცხოვრებ ერთის ქა-
რთველ კათოლიკე ბერის დახმარებით, მარტოდ სტამბოლის
მახლობლად, ისმითის სანჯაყში უპოვნიათ ქართველ გადასახ-
ლებულთ კვალი, სადაც მთელს სანჯაყში მათი რიცხვის ყო-
ფილა 2524 კომლი. დავით ჩიქოანის წერილები ჩვენ დიდის
მადლობით წავიკითხე ამაზედ სტამბოლში წერილიც მი-
ვსწერეთ და ქართველ კათოლიკეთ ბერებს შევეკითხეთ ამათ
ცხოვრების შესახებ. მღვდელმა ს. ფეხანე ვარდიძემ მომწერა,
რომ ქართველ მაჰმადიანები თვის ცხოვრებაში ნივთიე-
რათ, ანუ ქონებრივათ კარგად სცხოვრებენო, ერო-
ვნულად კი იგინი სულ გათახსირებულნი არიანო.
ამას ფიქრი და ეჭვი არ უნდა. აი ესეც ისმითის სანაჯა-
ყის ქართველთ სოფლებში მცხოვრებთ რიცხვი, რომელნიც
„სახალხო გაზეთიდან“ უცვლელად მოგვეყავს აქ.

საბაჯა. კომლი	160	ყაზანდერე	30
ჩუბუკლა	80	სერვეთიე	50
აჰმედიე	60	აღსალირი	20
მაჰმედიე	60	დაღინ-ლული	60
აბაზქეი	20	იენი-მეღე	50
დერბენდი	50	შევეკეთიე	15
შირინ-სულხია	60	იჯადიე	20
შეისულიე	80	ნემეთიე	15
თათარ ქეი	40	ხესენიე	50
ბილაბა	30	შეილიკი	50
ჩეფნი	100	ჩურუქ-ბაი	30
თელინ-კუნდუ	40	შემურეიე	30

ფერადიე	20	ღიბეკტაში	90
დაშმე	60	თეზვი	30
ასარ-ქვი	10	ილიმე	30
თამარ-ქვი	30	ირშადიე	30
ბორჩა (ჰამედიე)	130	მემუნე	50
უნე	10	ნაიდიე	120
ჩერქეზ-ქვი	20	პაწა ჰადიმიე	40
ლუფთიე	30	სენიე	50
სოფიე	25	სალამიე	50
ბაშქირე	30	ულვიე	50
ახმედიე	40	ური-ჩეხმე	30
ჩატალტაში	20	შეპრეთი	45
ჟლანჩანი	40	შუქრიე	40
ბალკაია	34	ჰაჯი-მერჯან	60
ბიჩქიდერე	50		
გულდბი	50		

სულ: 2524 კომლი

კომლზე 8 სული რომ ვიანგა-
რიშოთ გამოვა 20,192 სული.

მ უ ჰ ა ჯ ი რ ი ს

ქალუბას გასაყადი ბაზარი ტრაპიზონს და კონსტანტინოპოლს.

ამ ბაზრებზედ იყიდებოდა ქართველთ ქალები, ლაზების, აფხაზების, ოსების და ნამეტურ ჩერქეზელების. აქ ჰყიდდნენ როგორც საქართველოდამ მოტაცებულთ, ისევე შებატონეთა-გან გაყიდულთ და წაყვანილთ,ამათ გარდა აქვე ისყიდებოდნენ თვით თავიანთ ნებით გადასახლებულთ მუაჯირთა ქალებიც. ერთ ასეთ ამბავს გადმოგვცემენ ფრანგული გაზეთების ცნობები, საილამაც 1871 წ. ჟურ. „ცისკარში“ ივანე კერესელიძეც სწერს შემდეგს გადმოცემას.

XVIII საუკ. ბოლოს, ტრაპიზონში ყოფილა ერთი ფაშა, სახელდობრ სელიმი, რომელიც საქართველოდამ ქალების

შ ე ვ ს ე ბ ა

სოფ. წინდილი (ქვემო აქარა) გადასახლდა 60 კომ. დარჩა
20 კომლი.

სოფ. წინისი (ახალციხის მაზრა) 5 კომლი გადასახლებულან
ებლაც 1911 წ.

უ ნ დ ა ი ყ ო ს

ძართველები აზრიკაში—სცხოვრებენ ბერუთს და არა ბერიუთს.

ძართველები სცხოვრობენ მისირს ქალაქ ათაბზარს,-ვეგვიპეტს,
აფრიკას და ბურსაც სხვა ადილებში, ყველგან იგინი იკარგებიან,
ენას ჰკარგავენ.

შ ე ც დ ო მ ა

აზნაველების გადასახლება 1863—64 წ. იყო 25 ათასი სუ-
ლის და არა 15 ათასი სულის, როგორც მოხსენებულია წიგნში.

ქართული ანბანი

ა, ბ, გ, დ, ე, ვ, ზ, ც, თ, ი, კ, ლ, მ, ნ, დ, ო, პ,
ჟ, რ, ს, ტ, უ, ფ, ქ, ლ, ყ, უ, ჩ, ც, ძ, წ, შ, ხ, ჯ, ჰ, ჳ,
